

ANALI HRVATSKOG POLITOLOŠKOG DRUŠTVA
2016

godište 13
Zagreb, 2017.

**ANALI HRVATSKOG POLITOLOŠKOG DRUŠTVA
ANNALS OF THE CROATIAN POLITICAL SCIENCE ASSOCIATION****IZDAVAČ / PUBLISHER**

HRVATSKO POLITOLOŠKO DRUŠTVO / CROATIAN POLITICAL SCIENCE ASSOCIATION
FAKULTET POLITIČKIH ZNANOSTI, SVEUČILIŠTE U ZAGREBU / FACULTY OF POLITICAL
SCIENCES, UNIVERSITY OF ZAGREB

ZA IZDAVAČA / OFFICIAL REPRESENTATIVE

DRAŽEN LALIĆ
LIDIJA KOS-STANIŠIĆ

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

MILJENKO ANTIĆ, Sveučilište u Zagrebu / University of Zagreb
NEBOJŠA BLANUŠA, Sveučilište u Zagrebu / University of Zagreb
DAVORKA BUDIMIR, Hrvatsko politološko društvo Zagreb / Croatian Political Science Association Zagreb
VIKTORIJA CAR, Sveučilište u Zagrebu / University of Zagreb
BRANKO CARATAN, Sveučilište u Zagrebu / University of Zagreb
TIHOMIR CIPEK, Sveučilište u Zagrebu znanosti / University of Zagreb
KONRAD CLEWING, Institute for East and Southeast European Studies Munich
IGOR LUKŠIĆ, Sveučilište u Ljubljani / University of Ljubljana
PERO MALDINI, Sveučilište u Dubrovniku / University of Dubrovnik
VIKTOR KOSKA, Sveučilište u Zagrebu / University of Zagreb
ENES KULENOVIĆ, Sveučilište u Zagrebu / University of Zagreb
IVAN PADJEN, Sveučilište u Rijeci / University of Rijeka
ZDRAVKO PETAK, Sveučilište u Zagrebu / University of Zagreb
ANA PETEK, Sveučilište u Zagrebu / University of Zagreb
SABRINA PETRA RAMEŠ, Norwegian University of Science and Technology
SLAVEN RAVLIĆ, Sveučilište u Zagrebu / University of Zagreb
BERTO SALAJ, Sveučilište u Zagrebu / University of Zagreb
NENAD ZAKOŠEK, Sveučilište u Zagrebu / University of Zagreb
TIHOMIR ŽILJAK, Pučko otvoreno učilište Zagreb / Public Open University Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK / EDITOR-IN-CHIEF

ENES KULENOVIĆ, Sveučilište u Zagrebu / University of Zagreb

IZVRŠNA UREDNICA / EXECUTIVE EDITOR

ANA PETEK, Sveučilište u Zagrebu / University of Zagreb

LEKTORICA / LANGUAGE REVISOR

ŠEHIZA TOPČAGIĆ

PRIJEVOD S NJEMAČKOG JEZIKA / GERMAN TRANSLATION

MARIJA FITZ i RIKARD PUH

LEKTORI ZA ENGLESKI JEZIK / ENGLISH REVISORS

BORKA LEKAJ LUBINA

LIKOVNO-GRAFIČKO OBLIKOVANJE / LAYOUT

SAŠA VAČEVSKI

GRAFIČKA PRIPREMA / TYPESETTING

D.S.M.-GRAFIKA

NAKLADA / PRINT RUN

150 kom

TISAK / PRINTING HOUSE

Offset NP GTO tisak d.o.o., Zagreb

OBJAVLJENI PRILOZI REFERIRAJU SE U / INDEXED IN

ERIH PLUS, European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (European Science Foundation); International Political Science Abstracts / Documentation Politique Internationale (IPSA); Political Science Complete (EBSCOhost); Scopus (Elsevier); Social Science Premium Collection (ProQuest)

Članci objavljeni u Analima javno su dostupni u online bazi portala hrvatskih znanstvenih časopisa Hrčak (MZOS, Srce & HIDD), te u bazi Directory of Open Access Journals – DOAJ (Lund University Library). / Papers published in Annals are available on the Hrčak – Portal of scientific journal of Croatia (full text) and on Directory of Open Access Journals – DOAJ.

ČASOPIS JE OBJAVLJEN UZ SUFINANCIRANJE MINISTARSTVA ZNANOSTI I OBRAZOVANJA RH. /
THE JOURNAL IS FINANCED BY THE CROATIAN MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION.

Anali su časopis s otvorenim pristupom. Autorima se niti kod predaje rada niti za objavljivanje rada ne naplaćuju nikakvi troškovi. / Annals are an open access journal. Annals do not levy any charges to an author to process or publish a paper. Cijena primjerka je 50 kuna / Price: 7 €.

Anali izlaze jednom godišnje. / Annals are published once a year.

Rukopisi se predaju putem OJS elektronskog sustava Anala (<http://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/analihpd/index>).

Manuscripts should be submitted by Annals' Open Journal System (<http://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/analihpd/index>).

Adresa: Lepušićeva 6, HR – 10000 Zagreb / Address: Lepušićeva 6, HR – 10000 Zagreb

Internetska stranica: <http://www.fpzg.unizg.hr/izdavstvo/casopisi/analihpd/index>

Web: http://www.fpzg.unizg.hr/en/publishing/journals/annals_of_the_croatian_political_science_association;

E-mail: anali@fpzg.hr

Sadržaj

SUVREMENE IDEOLOGIJE

Henning Ottmann, Neoliberalizam i njegove alternative	3
Heinz Sünker, Demokracija, kapitalizam i socijalna pravednost: Društvene i političke perspektive danas	11
Smail Rapić, Koliko je aktualan zapadni marksizam?	25
Goran Gretić, Heideggerova kritika boljševizma i liberalizma	37

NACIONALNE STUDIJE

Andrija Henjak, Odnos prema nacionalnoj politici i odluka o pristupanju EU na referendumu 2012. godine	55
Guillermo López García, A Spanish “yes, we can!” against the two-party system: The development of the political party Podemos	83

POLITIČKA TEORIJA

Toni Pavlović i Krešimir Petković, Totalitarizam između ideologije pokreta i fizike moći: Hannah Arendt i Michel Foucault	103
Hrvoje Cvijanović, Philosophy and Politics: The anti-political character of Socrates’ philosophy and Plato’s project of making philosophy political	131

RECENZIJE

Kritina Čelap: Emilie van Haute Anika Gauja (ur.), <i>Party Members and Activists</i>	155
Dorotea Strelec: Dejan Jović (ur.), <i>Konstruktivističke teorije međunarodnih odnosa</i>	165
Karolina Leaković: Marjeta Šinko (ur.), <i>Žene i politika: Feministička politička znanost</i>	173

*Suvremene
ideologije*

NEOLIBERALIZAM I NJEGOVE ALTERNATIVE

Henning Ottmann

Lehrstuhl für Politische Theorie und Philosophie
Ludwig-Maximilians-Universität München
E-Mail: Henning.Ottmann@yahoo.de

DOI: 10.20901/an.13.01

Izlaganje sa znanstvenog skupa
Primljeno: veljača 2017.

Sažetak Autor u svom izlaganju razmatra široko prihvaćenu tezu da ne postoji valjana alternativa dominantnom neoliberalnom globalnom poretku. U prvom dijelu izlaganja autor diskutira o konceptu ekonomske racionalnosti, teorijama globalizacije i privatizacije kao konceptima o kojima razmišljamo kao neodvojivima od neoliberalne ideologije. U drugome dijelu izlaganje je posvećeno diskusiji o ordoliberalizmu, trećem putu i neo-marističkim teorijama kao važnim alternativama onome što autor naziva libertarijanski liberalizam. U zaključku autor se odlučuje za model ordoliberalizma kao najpoželjniju alternativu neoliberalnim politikama.

Ključne riječi neoliberalizam, ordoliberalizam, libertarijanizam, treći put, marksizam

Liberalizam je skupni pojam koji pokriva mnogo toga: liberalizam jednog Benthama ili Milla, liberalni konzervativizam jednog Edmunda Burkea ili Hegela, a u ovom trenutku *neo*-liberalizam koji, pak, i sam nastupa u različitim oblicima. Tako ćemo ga naći u obliku *ordoliberalizma* freiburške škole (Böhm, Eucken, Rüstow itd.), usmjerenog *protiv* *laissez-faire* kapitalizma (Ptak, 2004). Tu država postavlja pravni okvir privredi, sprječava monopole, osigurava slobodnu konkurenciju i stabilnost poretka. Uz ordoliberalizam postoji i *libertarijanski liberalizam*. On je ono što se očito valjda najčešće smatra neoliberalizmom; on obitava na samoj granici s anarhizmom, a zastupaju ga npr. Mozick, Rothbard, takozvani *Chicago boysi* poput Milтона Friedmana ili Garyja Beckera i Theodorea Schultza. Ti se neoliberali zalažu za suzbijanje državnog utjecaja na društvo,

za privatizaciju i deregulaciju. Njima je važnije širenje ekonomske “racionalnosti” na sva područja života. Vremena i sredstava uvijek ima tek jedva dovoljno. Što onda preostaje nego stalno računati i pitati se kako će na kraju izgledati konačan rezultat?

Dat ću nekoliko primjera za tu navodnu “racionalnost”, koja kod Beckera i Schultza gotovo poprima crte satire. Primjer: ako studirate zato što vas predmet veseli ili zato što neko zanimanje smatrate smislenim, prema njoj – grijehite. Trebali biste bolje promisliti o tome hoće li se to poslije i isplatiti. Ako se odlučite osnovati obitelj zato jer nekoga volite, to je ekonomski riskantno. Naime, morate računati da će od datuma vjenčanja jedan euro vrijediti samo još 50 centi (osim ako se ne oženite ženom koja i sama dobro zarađuje. Kako se kaže, praktičan je liječnik onaj koji se oženi

bogatom pacijenticom). No i u tim slučajevima postoji dodatan problem da djeca nešto koštaju, osim ako ih ne prodate ili iznajmite s dobitkom. Već je Bentham bio obećao na profitabilan način voditi zatvor. Becker to dovodi do promišljanja o pitanju kada na tržištu zločina dolazi do granične korisnosti i kada se daljnje suzbijanje zločina više ne isplati. Umjesto pitanja, što je pravedno kazneno gonjenje, postavlja se drugo pitanje, što je isplativo.

Primjeri pokazuju da takozvana ekonomska racionalnost divlja bez ikakve kontrole; prodire u područja koja su joj zapravo strana – obrazovanje, brak i obitelj, pravosuđe, sve češće i u zdravstvo. Klinike sebi danas postavljaju zadatak provesti što više skupih operacija. Glavne se liječnike upućuje da operiraju što je više moguće. To zapravo nije smisao klinike. Smisao bi se nalazio u povratku zdravlja pacijentima. Područja poput škole i obrazovanja, braka i obitelji, pravosuđa i zdravstva imaju vlastite ciljeve. A ti prvenstveno *nisu* ekonomske prirode. Dobar je liječnik onaj koji izlječuje, a ne onaj koji zarađuje što je više moguće ili što je više moguće privređuje za svoju bolnicu. Dobar je profesor onaj koji dobro predaje ili istražuje, a ne onaj koji osigurava najviše istraživačkih sredstava.

Na koji se način takozvana ekonomska racionalnost mogla toliko proširiti? Kako joj je uspjelo smanjiti čovjeka na "ljudski kapital"? I to je jedan od pojmova Geryja Beckera. On jasno pokazuje: kapital ne postoji za čovjeka, već je čovjek tu radi postupka ovrjednjanja (*Verwertungsprozess*). To ostavlja dojam određene neželjene iskrenosti.

Libertarijanski neoliberalizam zrcali ponešto od aktualnog stanja. Ekonomiziranje je prodrlo u svijet života. Živimo u Foucaultovom *Optimierungsgesellschaft*,

društvu u kojem svi postaju suradnici pri usavršavanju orijentiranom ka koristi (Foucault, 1974). Optimiram svoju dijetu, svoj sport, oblik svoga tijela, svoj izgled, svoju poslovnu aktivnost, svoj odmor – i to sve po mogućnosti bez prestanka, danju i noću. Slobodno vrijeme postojalo je nekad, dokolica je ionako *out*; čemu imamo sve te elektroničke naprave koje nas iz sata u sat prate, opominju i govore nam što trebamo činiti? Svatko postaje marketinški promotor samoga sebe, mali poduzetnik s tvrtkom *Ja d. d.* To je naporno. Ali, prema općem mišljenju, tako treba biti.

Tu bi se sad moglo prigovoriti kako to nije točno. Nitko ne mora raditi sve to. Svatko se može držati podalje od tog cirkusa. Svatko se može povući, prestati sudjelovati. Svatko od nas ima tako svoje male bjegove (nedavno preminuli kolega Ulrich Beck živio je, iako je bio poprilično prisutan u medijima, bez televizora. Ja samog sebe tapšam po ramenu zbog toga što još uvijek nemam mobitel). Takvi mali bjegovi umiruju dušu. No oni baš i ne pomažu kad se u svakodnevici susretniš sa svijetom života koji je u potpunosti prožet ekonomiziranjem. Oni ne pomažu ni protiv posvuda razglašenog *nedostatka alternative* libertarijanskom neoliberalizmu. "There is no alternative", prema mojim saznanjima, to je isprva bio slogan Margaret Thatcher, koja je pokrenula politiku privatiziranja. U kontekstu europske dužničke krize i politike prema izbjeglicama, slogan se vraća s Angelom Merkel. Međutim, proglašiti da je nešto "bez alternative", retorički je manevar koji se može lako prozreti. To znači da protiv nečega ne možeš ništa prigovoriti, pa se niti ne usuđuj. Ako to ipak učiniš, jednostavno nisi na razini stanja među stvarima ili teorije. Ono što ja, kao zastupnik nedostatka alternative s druge strane tvrdim, praktički je nuž-

nost utemeljena u prirodnom zakonu. Tako mora biti.

No, politika nije fizika. U politici se može tako, ali uvijek i drugačije. Tvrdnja s nedostatkom alternative samo je pokušaj povlačenja nečeg iz politike i objavljivanja nedodirljivosti za svoje stavove.

Bajku o nedostatku alternative određenim je dijelom poticala i *teorija globalizacije*. Njen je narativ otprilike glasio: poduzeća se nalaze u globalnom natjecanju koje je zaoštreno. Iz tog razloga valja sniziti poreze, razgraditi socijalnu državu, fleksibilizirati tržište rada.

Međutim, postoji li uopće globalno tržište? I je li ono, u slučaju da postoji, pravedno?

Krenimo s prvim pitanjem: postoji li globalno tržište? Ima ga jedva, a usto manje nego što ljudi misle. Globalna su zapravo jedino financijska i devizna tržišta koja danju i noću amo-tamo prebacuju goleme svote. Globalne nisu direktne investicije, od kojih se 90 % obavlja u Sjevernoj Americi, Europi i jugoistočnoj Aziji. Cijele svjetske regije, poput npr. Afrike, tu se ne pojavljuju. Problem tih financijskih i deviznih tržišta je u njihovoj potpunoj odvojenosti od realne privrede, u njihovoj proizvodnji i uništavanju novca za igru. Gubitci koji su se dogodili zbog kreditiranja nekretnina u SAD-u iznosili su bilijun dolara. U Njemačkoj je već malim pokrajinskim bankama pošlo za rukom prokockati stotine milijuna.

Drugo pitanje: je li takozvano globalno tržište pravedno? Je li fer? Postoji slobodna trgovina pa ću i dalje podržavati mišljenje klasične ekonomije: slobodna trgovina može biti od koristi svima. Ricardov teorem o komparativnim prednostima u području troškova možda više ne vrijedi bez ograničenja. Ipak, slobodna trgovina može koristiti; jedini je problem što se ona zapravo često ne

pojavljuje u čistom obliku. Umjesto nje primjenjuju se protekcionizam i "subvencijska ekonomija" (*Subventionswirtschaft*). Predsjednik Trump već je najavio novi val protekcionizma. Europska unija je subvencijski kartel za europsku poljoprivredu. Slobodna bi trgovina sama po sebi bila dobra, no uz jedan uvjet: moraju postojati tržišta koja su fer i homogena. Zemljama u razvoju, naprimjer, ne preostaje ništa drugo osim zaštititi se protekcionizmom. Ako bi se po jednakim uvjetima morali snalaziti na tržištu kao i razvijene zemlje, bilo bi to otprilike kao kada biste dječjoj momčadi nekog nogometnog kluba rekli da sad smije igrati protiv odraslih, ista pravila vrijede za sve. Tržišta pretpostavljaju da postoje otprilike jednaki uvjeti, tj. jednake mogućnosti pristupa tržištu, usporedivi porezi, usporedive plaće, ali svega toga globalno nema.

Što su alternative? Prvi je preduvjet prestati s pričama o nedostatku alternative. Može se i drugačije. Globalizacija nije prirodan proces već slijed koraka u tehničkom razvoju (kao naprimjer digitalizacija) i slijed političkih odluka (kao naprimjer deregulacije banaka te financijskih i deviznih tržišta). Da je digitalizacija dvosmislen napredak, s vremenom je postalo sve jasnije. Etablirali su se monopoli i oligopoli poput Microsofta i Googlea. Ti su giganti prema temeljnim pravima, porezima i općoj koristi poprilično ravnodušni. No temeljna prava moraju vrijediti više nego korist jedne tvrtke ili digitalizirane ekonomije. Društvom se mrežama trebaju ugraditi pravne prepreke. Mora se ograničiti agresivnost u sakupljanju podataka kod tvrtki i tajnih službi. Bezgranična sloboda prometa kapitala mora se limitirati.

To je osjetljiva točka. Tko se još usuđuje ograničavati kretanje kapitala? Prijedlog ekonomista Jamesa Tobina o uvo-

đenju poreza na financijske transakcije u teoriji je ispravan, ali u praksi neostvariv. Engleska i SAD, dakle zemlje u kojima financijski kapitalizam posebno buja, neće ni u kojem slučaju, nikada uvesti nekakav *Tobin Tax*. Ako taj porez pak uvedu samo neke zemlje, kapital će pobjeći tamo gdje se takav porez ne ubire. Tužno je, ali istinito: nešto može biti ispravno u teoriji, ali nedostavno za praksu; sasvim u suprotnosti s pretpostavkom filozofa Kanta koji je smatrao da ono što je ispravno u teoriji, istovremeno vrijedi i za praksu. Više uspjeha vjerojatno obećava bankama propisati držanje veće količine vlastitog kapitala i vlastito snošenje vlastitih rizika. Uz to se može, s pomoću poreznih zakona ili propisa o dionicama, ograničiti pretjerane plaće menadžera.

Privatizacija ili ne? Priznajem, u osamdesetim sam godinama bio za nju, no poslije dosadašnjih iskustava protivim joj se. Privatizacija javnih usluga ne vodi *eo ipso* do više natjecanja, već do oligopola, monopola i otpuštanja radne snage. Kad susretnete osobu koja je pogrešno parkirala i koja u žurbi izgleda kao da ju gone svi vrazi, tada se vjerojatno radi o nekome iz pošte ili iz nekog od poštanskih poduzeća. Njemačke željeznice, djelomično privatizirane, odnedavno se iskušavaju u čarobnjaštvu: čine da jednostavno nestaju cijeli vlakovi. Nakon takvih iskustava mislim da željeznica i pošta ipak ponovno trebaju biti u rukama države (zašto bi menadžeri morali zarađivati milijune za djelatnosti koje su prije državni službenici uredno uspijevali obaviti za znatno manje novca?). Javni je interes da vlakovi voze i na manje unosnim dionicama ili da se pisma i pakete dostavlja i u udaljene krajeve. Opskrba energijom također može biti u javnim rukama, naprimjer komunalnim (otkad su otpadne vode u mojoj

lokalnoj zajednici privatizirane, naknade su porasle za 300 %). Privatno ili državno – ja na to pitanje gledam na pragmatičan način. Za mene to nije pitanje svjetonazora. Može se probati to ili to, pa vidjeti funkcionira li ili ne.

Neoliberalizam je, međutim, postao svjetonazorsko pitanje. Čuju se sad i teorije zavjere prema kojima su se banke i spekulanti udružili s odvjetnicima i *spin doktorima* kako bi bogate činili sve bogatijima. Otprilike tisuću znanstvenika iz Društva Mont Pèlerin sumnjiči se za manipulaciju državnih vlada. Nevidljiva “svjetska država” MMF-a, WTO-a i OECD-a postaje anonimna snaga protiv koje se mora globalno protestirati i boriti.

Teorije zavjere ne mogu se niti dokazati niti pobiti. To se njihovim zagovornicima može sviđati, no to je najjadnija razina teorije koje se uopće ne trebamo doticati. Ta je razina istovjetna onoj na kojoj su se nekada kretali oni što su odgovornost za sve nemilo vidjeli kod slobodnih zidara, isusovaca ili Židova. Tako se ne objašnjavaju uzroci, nego se uživa u jednostavnoj priči koja čovjeku potvrđuje gdje se nalazi neprijatelj, a gdje su dobri.

Privatizacija koja je počela u 80-im godinama, nije bila zavjera. Ona je bila rezultat određenih činjenica. Nije bilo čudno što je Margaret Thatcher pokrenula privatizaciju, nakon što su engleski sindikati u potpunosti podivljali (kako govori jedna tadašnja prigodna šala, u Engleskoj su za zavrtnje žarulje bila potrebna tri radnika – jedan koji donosi žarulju, jedan koji drži ljestve i treći, koji se na te ljestve penje i učvršćuje žarulju). Privatizacija je imala neporecivu pozadinu u rastu zaduživanja države. Socijalna je država dosegla granice mogućnosti svoga financiranja. Kasnije je, globalizacijom amo-tamo, doista došlo do zaoš-

trenog natjecanja s kojim su se nacionalne privrede morale suočiti.

Što bi bila alternativa libertarijanskom neoliberalizmu? Ona se nalazi već u samome neoliberalizmu. Njega poznamo, kako smo rekli, u dva oblika – kao libertarijanski neoliberalizam i kao ordoliberalizam. U varijanti ordoliberalizma alternativa je koja bi odgovarala. Ako to izgleda previše ograničeno, ukazujem na sve one pokušaje izbjegavanja alternative kapitalizmu i socijalizmu te pokušaje traženja trećih puteva. Već se često njima kroćilo.

U Njemačkoj je postojalo i postoji socijalno tržišno gospodarstvo ili *rajnski kapitalizam*. On je u potpunosti drugačiji od američkog kapitalizma. Američki jedva poznaje podršku socijalne države. Amerikanci se još dan-danas svađaju o tome trebaju li zdravstveno osiguranje ili ne. U Njemačkoj je, kao i u Skandinaviji, socijalna država još uvijek snažna. Katolički je socijalni nauk *Quadragesimo anno*, socijaldemokratski *treći put* kojim su pokušali krenuti Anthony Giddens i *New Labour*.

Nažalost, zbog toga jako tugujem, *New Labour* je odveo treći put u slijepu ulicu. Nije se išlo prema konkretnim ciljevima nego prema nepoznatom određištu utopijskih obećanja. Giddens, Held i njihov njemački pandan Beck sanjali su o kozmopolitskoj demokraciji. Idealizirali su Ujedinjene narode i željeli su iz njih izgraditi neku vrstu svjetske države sa svjetskim parlamentom, svjetskom egzekutivom, svjetskim vrhovnim sudom. Zaprepašćuje ta razina nedostatka osjećaja za stvarnost. Zar se ne zna kako Ujedinjeni narodi funkcioniraju sa svojim Vijećem sigurnosti? Zar se ne zna kako je već u Europskoj uniji teško ustanoviti nešto poput demokracije i vladavine prava na međuvladinoj i transnacionalnoj razini? A onda ne bi to trebala

biti samo Europa već cijeli široki svijet? Za lijep završetak željelo se državu, i u tome nisu bili sami, zamijeniti s “*governance*”. To znači, željelo se politiku preputiti svim onim sudionicima (od NVO-ova do multinacionalki) koji, prvo, nisu demokratski izabrani i drugo, nemaju nikakvu političku odgovornost.

Governance, modna riječ desetljeća, uopće nije politički pojam. Ona potječe iz uprava francuskih, ruskih ili njemačkih *gouvernementova* i bilo bi bolje da su je tamo i ostavili. Međutim, želi se ostaviti dojam da je politika tek upravljanje – sve se može dogovoriti, o svemu se može popričati, baš kao da pravi sukobi uopće više ne postoje. No, njih ima danas gotovo u jednakom broju kao jučer, jedino što ih teorije diskursa i komunikacije nisu sposobne obraditi. Upućujem na Chantal Mouffe koja je ukazala na nedostatak antagonistike u aktualnim teorijama (Mouffe, 2015).

Je li *marksizam* opet alternativa? I ako jest, u kojem obliku? Da marksizam više nije opcija, kaže Colin Crouch (Crouch, 2015: 133). I ja to kažem, s malim dodatkom. On više nije alternativa, barem ne za razvijene zemlje. Marksizmu-lenjinizmu ukazat će se kakva-takva prilika jedino još u razvojnim diktaturama agrarnih zemalja, naprimjer u Južnoj Americi ili Africi, nigdje drugdje. Nije slučajnost to što se marksizam u 20. stoljeću nije mogao probiti u nijednoj naprednoj industrijskoj državi, nego samo u agrarnim zemljama poput Rusije ili Kine. Prva je danas oligarhija ili kleptokracija, a druga kapitalistička zemlja s maoističkim folklorom. U povijesti svijeta marksizam je bio važan tek kao komunizam seljaka. Socijaldemokracija je već u 19. stoljeću povukla revizionističke konzekvencije, oprostila se od revolucije i antiparlamentarizma, i tako je donijela dobru odluku.

Postojale su, naravno, i zahtjevnije struje marksizma od lenjinizma, naprimjer Frankfurtska škola. No, ona se pogubila u pesimističkoj kritici kulture ili se predavala pseudorevolucionarnim nadanjima. Lukács je sarkastično spominjao “Grand Hotel Bezdan”, a Golo Mann “marksizam za fine ljude”. U proletarijat se više nije moglo vjerovati, pa se, kao Marcuse, potencijal za revoluciju tražio u zemljama u razvoju, studentima ili osobama iz psihijatrijskih ustanova. Ili se, pak, posvetilo čovječanstvu, humanosti, razumu ili obećanjima komunikacije.

Novi pokušaj pomazanja leša marksizma foucaultovskim uljem potječe od Hardta i Negrija (2004). Globalizirani svijet napuhava se u kapitalistički “*empire*”, carstvo bez središta i glavnoga grada, koje bi trebalo biti rascijepano u kvante moći, ali i sveprisutno. Njemu se suprotstavlja difuzna *multitude*, koja nasljeđuje baštinu proletarijata. To je još očajnije od Marcuseove teorije s kraja šezdesetih godina, *theory in despair*.

Kapitalizmu, sad ću jednom izgovoriti užasne riječi – ne postoji alternativa, ako ga se osigurava socijalnom državom i ekološki pripitomljuje. Protest civilnog društva trebao bi se pomiriti s državom i strankama. Financijski kapitalizam mora biti iznova reguliran, bez ugušivanja inovativne dinamičnosti kapitalizma. Zanimanje ljudi za identitet i pripadnost trebalo bi shvatiti ozbiljno; danas ga artikulira desni populizam kojem se to ne bi trebalo prepustiti. Dakako, dok god se

tvrdi da ipak već živimo posttradicionalno, postkonvencionalno, postnacionalno, postmoderno, da je društvo izdobljeno na individue i da je svakome hobi graditi vlastitu biografiju – dok god se tako govori i piše, gleda se na modernu jednostrano. Takvu sliku moderne nazvao sam “prepolovljena moderna” (Ottmann 2012: 392). Ideologije s “post” nenamjerno izrastaju u odvjetnike onog kapitalizma koji naravno ne poznaje nikakve nacije, nikakve religije i nikakve države, nego jedino još “ljudski kapital”. Foucaulta se može ubrojiti među te na koje sam ovdje mislio. Nakon svoje kritike zatvora i panoptizma dvosmisleno se upustio u odnos s neoliberalizmom, opraštajući se od države, razbijajući društvo u mirijade kvanata moći i pozivajući individue na “brigu o sebstvu” (Zamora i Behrent, 2015.). To se već jedva moglo razlikovati od *Ja d.d.*

Moderna nije monolitična cjelina; ona je snop suprotnosti. Ona je istovremeno posttradicionalna i tradicionalna, istovremeno univerzalistička i nacionalna, sve više ujednačuje, ali i posjeduje sve više raznolikosti. Potrebno joj je izjednačavanje emancipacije i porijekla. “Zukunft braucht Herkunft” (“nakon treba iskon”, u smislu: “budućnost treba podrijetlo”), kako je Marquard (2000) uobičajeno sažeto i točno, formulirao. Nacionalna država nije *passé*. Ona je još uvijek odlučujući izvor identiteta, solidarnosti i demokracije. Vrijeme “sve bliiskije unije” u Europi vjerojatno je prošlo. No to je jedna druga tema.

LITERATURA

- Beck, U. (1993) *Die Erfindung des Politischen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Becker, G. S. (1967) *Human Capital and the Personal Distribution of Income*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Becker, G. S. (1981) *A Treatise on the Family*. Cambridge: Harvard University Press.
- Brown, W. (2015) *Die schleichende Revolution – Wie der Neoliberalismus die Demokratie zerstört*. Berlin: Suhrkamp Verlag.
- Butterwegge, Ch. i dr. (2007) *Kritik des Neoliberalismus*, Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften.
- Chomsky, N. (2003) *Profit over People – Neoliberalismus und globale Weltordnung*. Hamburg: Europa.
- Crouch, C. (2011) *Das befremdliche Überleben des Neoliberalismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Crouch, C. (2015) *Postdemokratie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Foucault, M. (2004) *Geschichte der Gouvernementalität*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Friedman, M. (2002) *Kapitalismus und Freiheit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Giddens, A. (1994) *Beyond Left and Right*. Stanford: Stanford University Press.
- Giddens, A. (1998) *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity.
- Hardt, M. i A. Negri, A. (2004) *Multitude*. New York: Penguin Press.
- Hayek, F. (1991) *Die Verfassung der Freiheit*. Frankfurt am Main: Mohr Siebeck.
- Marquard, O. (2000) *Philosophie des Stattdessen*. Stuttgart: Reclam Verlag.
- Mouffe, Ch. (2015) *Über das Politische. Wider die kosmopolitische Illusion*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Ottmann, H. (2012) *Geschichte des politischen Denkens (4/2)*. Stuttgart: J. B. Metzler.
- Ptak, R. (2004) *Vom Ordoliberalismus zur Sozialen Marktwirtschaft. Stationen des Neoliberalismus in Deutschland*. Opladen: Springer.
- Rüstow, A. (2001) *Das Versagen des Wirtschaftsliberalismus*. Marburg: Metropolis.
- Schultz, Th. W. (1971) *Investment in Human Capital. The Role of Education and Research*. New York: Free Press.
- Zamora, D. i Behrent, C. (2015) *Foucault and Neoliberalism*. Cambridge: John Wiley & Sons.

Neoliberalism and its alternatives

SUMMARY Author in his presentation questions widely held view that there is no valid alternative to the dominant neoliberal global order. In the first part of the paper, author discusses the concepts of economic rationality, privatization and theories of globalization as ideas that are core elements of neoliberal ideology. The second part of the paper is devoted to the discussion of ordoliberalism, Third Way and Marxism as sound alternatives to libertarian version of liberalism. In the conclusion, the author advocates ordoliberalism as most convincing alternative to neoliberal policies.

KEY WORDS neoliberalism, ordoliberalism, libertarianism, Third Way, marxism

DEMOKRACIJA, KAPITALIZAM, SOCIJALNA PRAVEDNOST

Društvene i političke perspektive danas

Heinz Sünker

Fakultät Human- und Sozialwissenschaften
Bergische Universität Wuppertal
E-mail: suenker@uni-wuppertal.de

DOI: 10.20901/an.13.02

Pregledni članak
Primljeno: prosinac 2016.

Prometej 70

Samo ponekad

Kad toplana štrajka

Ili ugljen

Ne stigne na vrijeme

Čovjeka prikovanog

Za vlastitu kuću

Malo spopadne svagdašnja zlovolja.

Kurt Bartsch, Stroj za smijeh

Sažetak Autor raspravlja o problemu socijalne pravednosti, stavljajući u radu naglasak na kompleksan odnos između demokracije, kapitalizma i pravednosti. Glavna ideja koja se razmatra u članku je da je kod svjesne društveno-političke analize koja pitanja načina života i kvalitete života povezuje s klasnouvjetoanim strukturanim pitanjima, uvijek riječ o dilemi demokracija ili kapitalizam. Autor pruža pregled suvremenih rasprava vezanih uz ovu dilemu.

Ključne riječi socijalna pravednost, kapitalizam, demokracija

U vremenu koje karakteriziraju monopolistički kapitalizam u obličju neoliberalno¹ osmišljenog kazino-kapitaliz-

ma i njegovi financijsko-kapitalistički ekscesi te strukturalna društvena rasci-

¹ Za povijest onoga što se u cjelokupnom kapitalističkom svjetskom sustavu probilo ili se trebalo probiti kao neoliberalizam, za posljedice po socijalne strukture i konkretne uvjete života klasa i pojedinaca vidi temeljne analize Todda (1999), Dixona (2000), Cunninghama (2014), Mirowskog (2014) i Hana (2015). Sve ove studije pokazuju koliko je

Bourdieu imao pravo sa svojom prosudbom 'uspona' neoliberalizma: "Iz razloga koji su nedvojbeno do mene te prvenstveno do trenutnog stanja svijeta, došao sam do uvjerenja da oni kojima je suđeno svoj život posvetiti istraživanju socijalnoga svijeta, ne mogu ostati neutralni ili indiferentni spram borbi u kojima se odlučuje o budućnosti

jepljenost na “bogate”² i “siromašne”³, kakva je, konačno, u tim razmjerima

ovoga svijeta. Te su borbe najvećim dijelom sukobljavanja u kojima vladajući mogu računati na nebrojene ortake koji se pojavljuju spontano ili su plaćeni. Sjetimo se samo profesionalnih lobista koji se broje u tisućama i koji trčkaraju briselskim hodnicima Europske komisije, Europskoga vijeća ili parlamenta. Ta neoliberalna Vulgata, ekonomsko-politička ortodoksija koja je tako univerzalno provedena i tako jednodušno prihvaćena te se svaka diskusija i svako propitkivanje čini isključenim, ni u kom slučaju nije proizišla iz spontane samokreacije, upravo suprotno, ona je rezultat silnog uloženog rada koji je udružen i organiziran u pravim pravcatim proizvodnim, distribucijskim i intervencijskim poduzećima. Tako je, primjerice, Američka gospodarska komora (AmCham) samo 1998. godine objavila deset knjiga i više od šezdeset izvješća te je sudjelovala na otprilike 350 susreta s Europskom komisijom i Europskim parlamentom... Protiv ovih snaga koje počivaju na udruživanju i mobiliziranju kulturnog kapitala djelotvorno se može nastupiti jedino pomoću prosvjednog pokreta koji se oslanja na sličnu mobilizaciju, ali se ravna prema posve drugim ciljevima” (Bourdieu, 2001a: 7).

² Protiv ideoloških stajališta poput onoga jednoga Tonya Blaira koji kritičarima bogatih predbacuje “zavist”, A. Sayer u svojoj društveno-analitičkoj akcentuiranoj studiji “Why we can’t afford the rich” navodi: “Glavni prigovor je da je uloga bogatih u izvlačenju, a ne stvaranju bogatstva... ovo nije studija o politici zavisti... već o *politici nepravednosti*. Ne radi se o tome da zavidim bogatima, dapače smatram takvu zavist potpuno promašenu. Zamjeram sustavu koji dopušta bogatima da izvlače bogatstvo koje proizvode drugi i dominiraju društvom u svrhu svojih interesa. Ovo je, štoviše, ne samo nepravedno već duboko disfunkcionalno i neefikasno” (2016: 2). Na osnovnu misao njemačkog problema raspodjele upozorava se u djelu pod naslovom “Privatno bogatstvo plaćeno javnim i privatnim siromaštvom?” (Schäfer, 2000).

³ U jednoj se frakciji kršćanske ideologije kao interpretacija Amosa (vidi: Fleischer, 1989)

doživljena prije sto godina, dakle jedna ekstremna “socijalna nejednakost”⁴, gotovo da je samo po sebi razumljivo da mnogi govore o “socijalnoj pravdi”. Govore u društvenopolitičkim raspravama na pozitivan i negativan način, a često i da bi skrenuli pozornost s temeljnih pitanja koja se tiču demokracije i kapitalizma.

S obzirom na tu konjunkturu – prije svega u slučaju onih koji su za tu situaciju odgovorni kao političari zbog, između ostalog, permanentnih snižavanja poreza za različite frakcije kapitala – kod mnogih stajališta unutar društvene i socijalne politike prvenstveno valja ukazati na to da je pozivanje na “socijalnu prav-

i njegovih nasljednika, dakle drugih socio-revolucionarnih proroka Staroga zavjeta, sustavno, a također i u bitnoj povezanosti s Novim zavjetom, spominju siromašni i pitanja socijalne pravde (vidi: Schottroff i Stegmann, 1978, 1979; Santa Ana, 1979; Hochgrebe 1982). O diskusiji i analizi današnjih klasnih strategija u ophođenju sa siromašnima i zaklutima te o njihovoj stigmatizaciji, vidi studiju čiji su autori Savage i dr. (2015: 401).

⁴ S Wilkinsonom i Pickettom započinje nova faza društveno-političke diskusije o socijalnoj nejednakosti te se ovdje sljedećom izvjavom zauzima jasno stajalište: “U ovoj knjizi pokazuje se da je kvaliteta društvenih odnosa u društvu utemeljena na materijalnoj osnovi. Razlike u razini dohotka imaju snažan utjecaj na to kako se odnosimo jedni prema drugima. Umjesto da krivimo roditelje, religiju, vrijednosti, obrazovanje ili naš kazneni sustav, pokazat ćemo da razina nejednakosti ima presudan utjecaj na psihološki boljitak svih nas” (2010: 4). Za njemačku diskusiju egzemplarno usp. Wehlera koji ulazi u debatu kao društveni povjesničar, pritom strukturno-analitički oštro argumentirajući protiv životnoga stila, kako argumentira teoretičar individualizacije, te između ostaloga diskutira o klasnom pitanju na primjeru bračnoga tržišta i strategija sklapanja braka koje su na tom tržištu dopuštene (2013: 94).

du” u njezinoj teoriji i praksi u pogledu priče o brizi za siromašne, kao i u divergentnim kontekstima “kršćanske ljubavi prema bližnjemu”, oduvijek bilo konstitutivno za samorazumijevanje i političku svijest, a također je, s obzirom na konceptualnu višeznačnost, zahtijevalo pojašnjavanje, te da stoga u ovome trenutku može zahtijevati posebno zanimanje. U današnjim je prilikama, međutim, središnje pitanje, koliko (dobro) utemeljena “socijalna kretanja” mogu, izvan moralnih diskursa⁵, sudjelovati u društvenim sukobima i borbama koje su izraz hegemonističkih diskusija o “dobrom životu” sviju (usp. Sünker 2015).⁶

⁵ To je također predmet Bourdieusove kritike Habermasa, kada argumentira da ovaj “socijalne odnose podvrgava dvostrukoj redukciji ili da ih, što dođe na isto, podvrgava dvostrukoj depolitizaciji koja dovodi do toga da se politika iznenada dovodi na teren etike. On političke odnose moći reducira na komunikacijske odnose (te na ‘nenasilnu snagu argumentativnog diskursa koji bi trebao biti u stanju dovesti do sporazuma i prouzročiti konsenzus’), znači na ‘dijaloške’ odnose, iz kojih je praktički izdvojio odnose moći koji se ovdje pojavljuju u uljepšanom obliku” (2001: 85).

⁶ U ovom se kontekstu u socijalno-političkom smislu u slučaju Savezne Republike Njemačke poseban značaj pridaje neoliberalnoj Agendi 2010 (*reforma socijalnog sustava iz 2003., op. prev.*) te zakonskoj regulativi Har-tza IV (*politika novčana naknada za nezaposlene, op. prev.*), političkim odlukama koje su 1. ukrale pojam reforme (vidi: Hirschman, 1993); 2. danas potpuno pogrešno prikazuju da su dovele do poboljšanja situacije na tržištu rada (smanjenja broja nezaposlenih), ali su *de facto* smanjile kvalitetu rada i stvorile više ‘working poor’ te gubitak produktivnosti; i, završno, presudno je da je za probitak na strani političkih karakternih maski u slučajevima kao što su ovi (Clinton je drugi primjer sa svojom navodnom “welfare reform”) potreban lumpenproletarijat koji nakon vlastitog ‘uspona’ obavlja prljave poslove za kapital.

U tom smjeru reflektivnog postupanja s poimanjem “pravde” upućuje još jedna izjava Karla Marxa sadržana u njegovom pismu Friedrichu Sorgeu od 19. listopada 1877. kojim iskazuje bijes prema svojem protivniku Dühringu i njegovim sljedbenicima, te piše da je potrebno razračunati se “s čitavom bandom poluslobodnih studenata i superpametnih doktora koji socijalizmu žele dati “viši, idealni” smjer, odnosno zamijeniti materijalističku bazu (koja iziskuje ozbiljno, objektivno proučavanje ako se na njoj želi djelovati) [...] modernom mitologijom s njenim božicama pravde, slobode i bratstva” (Marx, 1973: 303). Prema tome se radi o semantici i kontekstualiziranju pojma, o njegovom historijski-konkretnom značenju u društvenim konstelacijama, o kriterijima. Mo-guć temelj za koncepte socijalnoga rada nalazimo kod Michaela Walzera koji argumentira:

“kritiku dominacije treba usmjeriti protiv otvorenog distributivnog načela. Niti jedno društveno dobro x ne bi trebalo biti distribuirano muškarcima i ženama koji posjeduju neko drugo dobro y samo na temelju posjedovanja y, a bez da se uzima u obzir značenje dobra x” (1983: 20).⁷

Obuhvatimo li i posljedice koje su rezultat klasno-analičkog postupanja, kod Savagea nalazimo značajne rezultate za socijalni rad kroz jedan oblik argumentiranja, s pomoću kojega se izbjegavaju (ili je moguće izbjeći) ograničenja koja proizlaze iz koncentriranosti na pitanja pravednosti koja se pojavljuju na društvenoj površini, te fokus pada na ukupne društveno analitičke i društveno-političke temelje od važnosti za disciplinu. Pritom postaje jasno da se radi o

⁷ Vidi još priloge koji, po mom mišljenju, služe kao smjernice: Forst (1994); Ladwig (2000).

tome da se umjesto individualizirajućih imputacija prakticira strukturalna analiza: “Kao zaključak možemo predložiti pet točaka. Prvo, *dovođenje u pitanje stereotipa o onima na dnu hijerarhije društvenih klasa*. Pokazali smo u knjizi kako se radi o skupini koja služi kao gromobran za stigmatizaciju i marginalizaciju. To je povezano s nestabilnošću i fragmentacijom ranijih podjela između srednje i radničke klase, s obzirom na to da veliki broj ljudi gleda na one koje vide ispod sebe kao pripadnike nemoralnih i devijantnih grupa. U tome nema ništa novo, no danas se te tendencije javljaju s posebnom zlobom. Inzistiralo se da je *ovakva politike stigmatizacije duboko problematična time što dodatno šteti već dovoljno teškim životima onih socijalno najugroženijih...* Možemo samo podržati istraživače poput Imogen Tyler, Tracy Schildrick, Roberta MacDonalda i Beverley Skeggs, te stručnjaka za javne politike poput John Hilla koji pokazuju da *u stvarnosti životi onih na dnu nisu označeni amoralnim iskorištavanjem... već nesigurnošću...* Drugo, moramo *više paziti na ponašanje onih na vrhu*. Ovdje je središnje dovesti u pitanje *u kojoj mjeri je njihov rastući ekonomski kapital opravdan*” (Savage, 2015: 404; istaknuo H. S.).

Nastavak ove problematike nalazimo kod Bourdieua kao zahtjev za metodologijom i metodom te razumijevanjem, tj. u njegovoj analizi uvjeta i mogućnosti “demokratske politike”:

“Ona vrsta medicine koja je prema Hipokratovim mjerilima “prava medicina”, počinje prepoznavanjem nevidljivih bolesti, znači kod činjenica o kojima bolesnik ne govori, bilo zato što ih nije svjestan ili zato što zaboravlja saopćiti ih. Ovo također vrijedi i za društvenu znanost koja želi upoznati i razumjeti stvarne uzroke bolesti koja se iskazuje samo u obličju društvenih znakova koje je, bu-

dući da se čine i suviše transparentnima, teško interpretirati... Želimo li dospjeti ispod površine očiglednih činjenica, na kojoj se ‘doksozofi’ (Platon) – tehničari mišljenja sa znanstvenim prenavljanjem hrvaju s tobožnjim istraživačima mišljenja, tada je, naravno, potrebno vratiti se sve do stvarnih gospodarskih i društvenih determinanti bezbrojnih ograničenja osobne slobode, legitimnih zahtjeva za srećom i samoostvarenjem, ograničenja koja danas ne dolaze samo od nemilosrdnih pritisaka tržišta rada i stanovanja, već također i u obliku osuda akademskog tržišta i otvorenih sankcija ili podlih ataka poslovnog života. Stoga se mora probiti štit projekcija koje su nerijetko apsurdne, a često i gnusne, pomoću kojih se nelagoda i patnja istovremeno i jednakomjerno iskazuju i zataškavaju” (1997: 825; usp. Schultheis i Schulz, 2005).⁸

II.

Marx je predstavio povijesno-sistematično orijentiranu analizu različitih modusa podruštvljenja, u kojoj je riječ o teoriji povijesti, a ne o filozofiji povijesti.

⁸ Usp. Bourdieuvu prosudbu: “Vrlo je često sama povijesno nastala iluzija o neponišljivoj jedinstvenosti individue ono što nas sprječava da ono što nazivamo osobnim iskustvima *čitamo kao simptome*. Ta ‘osobna’ iskustva se naravno mogu doživjeti kao takva, pa ipak ostaju proizvod upisanosti određenih društvenih iskustava u neki društveni poredak; društvenih iskustava koja je moguće iskazati kroz opće pojmove. Prema tome nije slučajno što se banalnost izrazito ritualiziranoga diskursa u naročito teškim slučajevima svakodnevnoga života pokazuje kao jedina mogućnost da se izreče neizrecivo. Krajnje neosobno dobro izražava ono što se doživljava kao krajnje osobno samo zato što je krajnje osobno često, pa tako i ovdje, krajnje neosobno” (1997: 461; vidi također Bourdieu, 1997: 786, 793).

Pritom su perspektivno pojašnjena posredovanja između društvenih struktura i egzistencijalnih uvjeta društvenih klasa i pojedinaca u odnosu na razvojne potencijale: "Osobni odnosi ovisnosti (isprva sasvim prirodno) prvi su društveni oblici u kojima se ljudska produktivnost razvija tek u maloj mjeri i na izoliranim točkama. Osobna neovisnost zasnovana na faktičnoj ovisnosti, drugi je veliki oblik, u kojem se tek stvara sustav opće društvene izmjene tvari, univerzalnih odnosa, mnogostranih potreba i univerzalnih bogatstava. Treći je stupanj slobodna individualnost utemeljena na univerzalnom razvoju individua i podređivanju njihove zajedničke, društvene produktivnosti kao njihovog društvenog bogatstva. Drugi stupanj stvara pretpostavke za nastanak trećega" (usp. Wallerstein, 1984).

Za našu je analizu odlučujuć prikaz drugoga stupnja, kod kojega "osobna neovisnost", dakle "sloboda" na pojavnj razini kapitalističkog područstvljenja korespondira s dubinski strukturalnom realnošću "faktičke ovisnosti", prisili svakoga da svoju radnu sposobnost prodaje u obliku radne snage kao robe. Istovremeno je u taj stupanj do jedne određene točke, na kojoj razvoj kapitala sam sebe ograničava, smješten razvoj društva i njegovih članova, koji Marx naziva "velikim civilizirajućim utjecajem kapitala", jer se isto u načelu može odnositi na potencijale univerzalnosti i svestranosti koje određuje razvoj kapitala. 'Problem' cjeline tada se sastoji u tome što kapitalistička nedvojbenost oblika područstvljenja te posljedično i proizvodni proces stvaraju velike nepravde i socijalne nejednakosti. One su posljedica "privida ekvivalentne razmjene" (Marx) i klasnih strukturiranosti koje su svojstvene odnosima sila i moći. Ovdje zastupana teza, prema tome, glasi da je kod svjesne

društveno-političke analize koja pitanja načina života i kvalitete života povezuje s klasno-uvjetovanim i klasno-uvjetujućim strukturnim pitanjima, apsolutno presudno riječ o tematici "demokracija i/ili kapitalizam".⁹

U svjetlu s tim povezane debate o socijalnom preokretu, "reformi i revoluciji", Steinvorth u svojoj studiji "Jednaka sloboda" donosi socijalno-teoretski utemeljen društveno-politički pristup koji je suštinski radikalno reformski orijentiran, a riječ je o konceptu ne revolucionarnoga "demokratskoga minimuma", već minimuma koji bitno uvažava ustav Savezne Republike Njemačke te koji je usmjeren prema omogućavanju onih nivoa obrazovanja i djelovanja "koji svakoga osposobljavaju za političko suodlučivanje; jer bez te sposobnosti čovjek ostaje isključen iz svih odluka koje se tiču njega samoga i koje čine okvir njegovog samoodređenja; potom i sposobnost sudjelovanja u proizvodnom procesu, unutar kojega se može izboriti za materijalne uvjete za svoju egzistenciju" (1999: 277).¹⁰

Ovo je stajalište moguće povezati s makrosociološkom tezom koja se odnosi na razvoj zapadno-kapitalističkih društava o demokratizaciji kao realnom po-

⁹ Nisu uključeni problemi velikog formata koje ovdje nećemo detaljnije obrađivati:

- a) Odnos politike i ekonomije, što se u kapitalizmu, uglavnom, predstavlja kao pitanje primata ekonomije; usp. klasično Polanyi (1978) i suprotno Sen (2000).
- b) Temeljna počela kolonijalizma, imperijalizma, državnog kapitalizma, globalizacije i njihovih alternativa; usp. raznolika akcentuiranja kod Heller/Feher/Markus (1983); Duchrow (1997); Harvey (2005); McCarthy (2009).

¹⁰ Ovo valja povezivati s pitanjem socijalne države, dakle radi se o zadaći interpretacije semantike, politike te perspektive; usp. na tu temu još uvijek elementarnog Hartwicha (1977).

kretu, a moguće je riječ o neminovnoj tendenciji tijekom zadnjih dvjesto godina:

“Njezina je posljedica da velik broj ljudi čak i u slučaju najveće moguće lojalnosti spram postojećeg poretka tijekom svojega života očekuje tri stvari: *dugogodišnje obrazovanje, stalno, dobro plaćeno zaposlenje i materijalno osiguranje za starost*. Ovom bi se popisu očekivanja mogao dodati krov nad glavom, a stambeno je zbrinjavanje također skupo” (Wallerstein i dr., 2014: 214; istaknuo H. S.).

U okviru dijagnoze za budućnost koja predviđa da će nadolazeća desetljeća čovječanstvu donijeti iznenađujuće šokove i silne izazove, valja naglasiti političku logiku stvaranja blagostanja, a također i to da njegovo postajanje u neoliberalizmu postaje nezgodno:

“U ovoj knjizi želimo, na osnovi našeg sociološkog poznavanja svjetske povijesti, istražiti i prodiskutirati kako će po svemu sudeći ti izazovi i mogućnosti izgledati. Ono što nas u biti uznemirava jest činjenica da je po okončanju hladnoga rata prije gotovo tri desetljeća postalo zastarjelo ili čak sablažnjivo govoriti o budućnosti svijeta, a posebno kapitalizma. *Udružili smo se oko ove neobične knjige jer se nešto u daljini naslućuje, naime strukturna kriza daleko većih razmjera od one nedavne velike recesije koja bi se retrospektivno mogla pokazati predigrom jednome razdoblju koje donosi još dalekosežnije poremećaje i transformacije*” (Wallerstein i dr., 2014: 7; istaknuo H. S.).¹¹

¹¹ U perspektivi Wallerstein kao alternativu vidi razvoj demokracije ili prijelaz na fašizam; usp. daljnje analize kritičke teorije o povezanosti kapitalizma i fašizma Sünker (2006).

U tom su kontekstu važne analize SAD-a i njihov mogući razvoj: vidi Davis (1986);

Vraćajući se na klasični lajtmotiv kritičke teorije, Castells na kraju svoje trilogije *The Information Age* imenuje temeljni problem kapitalizma koji nije moguće riješiti s pomoću ‘pravedne raspodjele’: “postoji ogroman jaz između naše tehnološke razvijenosti i naše društvene nerazvijenosti” (Castells 1998: 359). I ta ga analiza dovodi do zahtjeva: “Ne treba nam samo odgovorna vlast, već odgovorno, obrazovano društvo” (*ibid.*: 353), potrebni su, dakle, obrazovane građanke i građani¹² koji promišljaju i koji su u društvenom smislu sposobni prosuđivati, a u političkom smislu sposobni djelovati kako bi uredili svoje društvene odnose, naročito danas s obzirom na propadanje “političke klase” i širenje oligarhijske vladavine.

Nasuprot tomu stoji ‘samo’, u međuvremenu generalizirana društvena realnost sa svojim rascjepima koji u međuvremenu već dosežu nivo ranograđanskih-kapitalističkih odnosa; kao što je moguće egzemplarno pronaći u Hegelovoj analizi “građanskoga društva” koji k tomu navodi pretpostavke i posljedice u odnosu na nepriviligirane, s obzirom na njihove načine života, opredjeljenja, stavove i vrijednosti:

“Potonuće velike mase ispod nivoa određenog egzistencijalnog minimuma koji se sam regulira kao nužan za nekog člana društva, čime dolazi do gubitka osjećaja za pravo, poštenja i časti da se opstane zahvaljujući svom djelovanju i radu, dovodi do stvaranja rulje, što pak istovremeno ima za posljedicu da se nerazmjerna bogatstva s većom lakoćom

Wallerstein (2004); Berman (2005) – pritom su i naslovi studija zanimljivi!

¹² O debati o obrazovnom sustavu i stanju društva, reprodukciji socijalne nejednakosti vidi članke Sünker, Timmermann i Kolbe (1994) i Sünker (2007).

koncentriraju u rukama manjeg broja ljudi” (Hegel, 1955: §244).

Kada je riječ o produkciji manje “bogatih”, a više “siromašnih”, Hegel također upozorava na povijesno-konkretne, sustavne i postojeane, kapitalu svojstvene probleme:

“Nametne li se bogatijoj klasi direktna obveza... da masu koja se približava siromaštvu održava na razini njezinog redovnog načina života, osigurao bi se životni minimum potrebitih, a da nije došao od rada, što bi bilo protivno načelima građanskoga društva te protivno osjećaju samostalnosti i časti njegovih pojedinaca; ili ako bi taj životni minimum došao posredovanjem rada (ako bi se za to pružila prilika), uvećala bi se količina proizvodnje, u čijem je izobilju te u oskudici razmjernog broja potrošača koji su sami produktivni, upravo sadržano zlo koje se na oba ova načina samo povećava. Time na vidjelo izlazi da građansko društvo i kod sve te prekomjernosti bogatstva nije dovoljno bogato, odnosno da ne posjeduje dovoljno toga, svojstvenog mu imetka, da bi se moglo boriti s prekomjernošću siromaštva i nastajanjem rulje” (§245).

Kroz suvremenu analizu kapitalizma sjevernoamerički politički ekonomisti S. Bowles i H. Gintis na početku svoje studije pod naslovom “Democracy & Capitalism” zaključuju sljedeće:

“Ova studija je vođena predanosti ideji progresivnom *proširenju sposobnosti ljudi da upravljaju svojim osobnim životima i društvenim povijestima*. Ova ideja zahtjeva uspostavljanje demokratskog društvenog poretka i dokidanje glavni institucija kapitalističke ekonomije. Tako snažno suprotstavljajući ‘kapitalizmu’ i ‘demokracije’, pojmova koji zajedno karakteriziraju naše društvo, može izgledati neopravdano. No, mi tvrdimo da *niti*

jedno kapitalističko društvo danas se ne može razumno smatrati demokratskim u smislu osiguranja osobnih sloboda i društveno odgovorne upotrebe moći” (1987: 3, istaknuo H. S.).¹³

Time navode mjerila i kriterije pomoću kojih je istovremeno moguće protumačiti kako je Adorno – zainteresiran u duhu demokratske prakse s obzirom na katastrofalno 20. stoljeće s nacionalsocijalizmom, kao njemačkim oblikom fašizma, staljinizmom i raznim imperijalizmima i autoritarnim režimima – došao do zaključka da se demokracija nije udomaćila u tolikoj mjeri da bi je ljudi zaista spoznavali kao svoj vlastiti interes ili da bi same sebe shvaćali kao subjekte političkih procesa. Demokracija, kako se upravo sada (opet) jasno pokazuje,

“se doživljava kao jedan od više sustava, kao kad bi čovjek na karti s uzorcima imao mogućnost odabira između komunizma, demokracije, fašizma, monarhije; no ne kao nešto što je istovjetno samom narodu, izraz njegove zrelosti. Ocjenjuje ju se prema uspjehu ili neuspjehu, u čemu onda također sudjeluju pojedinačni interesi, ali ne kao jedinstvenost vlastitih interesa sa sveopćim interesom” (Adorno 1971.: 15).

Pritom je važno raspoznati da tu situaciju imamo zahvaliti jednoj okolnosti koju valja nazvati “klasnim društvom”, a koja je povezana s posljedicama po fleksivnost, društvenu sposobnost prosuđivanja i sposobnost političkog dje-

¹³ Vidi dalje Meiksins Wood na temu historijski-konkretnog pitanja kriterija u vezi “demokracije”: “Kapitalizam čini mogućom vrstu demokracije u kojoj formalna jednakost u političkim pravima ima minimalan utjecaj na socijalnu nejednakost ili odnose dominacije i eksploatacije u drugim društvenim sferama” (1995: 224; usp. Jessop, 2002).

lovanja. U skladu s time je presudno pitanje klasne analize i njezino pozicioniranje. Na tu temu E. O. Wright bilježi: “Analiza klase, u marksističkoj tradiciji, stoji u centru rasprava o dilemama suvremenog društva i aspiracija za egalitarnom i demokratskom budućnošću čovječanstva. Klasa je normativno nabijeni pojam, ukorijenjen u idejama opresije, eksploatacije i dominacije. Ovaj koncept je u srži emancipacijske vizije besklasnoga društva i deskriptivne teorije sukoba, institucija i društvene promjene ukorijenjenih u intrinzično antagonističkim interesima. Najveća ambicija ove vrste klasne analize je povezati deskriptivnu teoriju i emancipacijsku viziju na način da pridonese političkom projektu transformacije svijeta u smjeru tih ideala. Marksistička empirijska istraživanja – etnografske studije, povijesna istraživanja ili statističke analize anketnih podataka – trebaju težiti ostvarenju ove ambicije” (1997.: 519)

U tom je kontekstu, upravo iz razloga opiranja ideologiji nazvanoj TINA (*There Is No Alternative*), važno da društvena kritika u ljudskoj povijesti nije ništa novo te da su se, pored već spomenutih proroka iz Staroga zavjeta, protiv vladajućih ideologija uvijek ponovno “jogunile” raznoliko uobličene hereze, kako to egzemplarno i jasno razlučuje G. DUBY u svojoj analizi feudalne slike svijeta: ovaj razvoj vladajućih odnosa između 800. i 1000. već u prvoj trećini 11. stoljeća dovodi do temeljite kritike društva i do pokušaja da se odnosi zaista revolucioniraju, a time istovremeno i demokratiziraju, u svim područjima života: u obliku hereze. “Hereza je zastupala jednakost, totalnu jednakost” (DUBY 1986: 198).

A to je u odnosu na svladavanje vlasti, a time i “funkcija” s pomoću kojih se vlast iskazuje, preciznije značilo:

“Uvodeći bez ograničenja žene u svoje društvo, oni su (heretici, H. S.) dokinuli prepreku koja je prvobitno postavljena u društvenom prostoru. To nije ostalo nekažnjeno: dokidanjem razlike između žena i muškaraca dopuštene su najgore klevete, što je po mom sudu bio osnovni razlog neuspjeha. Heretici su premostili još jedan jaz: budući da su odbacili privilegije svećeničkoga ‘zvanja’, pomiješali su *clerus* i *populus*; pozvali su sve kršćane da na jednak način poste i mole se. *Budući da su s druge strane upozoravali na to da treba oprostiti sve napade, da se više ne treba osvećivati niti kažnjavati, proklamirali su beskorisnost specijalista represije, stožera i vojske.* I konačno, svatko je unutar sekte radio svojim rukama, nitko nije očekivao da će ga drugi hraniti, nitko se nije mučio u službi gospodara: *dokinuta je linija razdvajanja između radnika i drugih, vlastelina, zemljišnih gospodara sa sudskim ovlastima, protektora, onih koji su imali pravo izvršavati kazne*” (1986: 197; istaknuo H. S.).

U sadašnjem je vremenu ovoj perspektivi neposredno po semantici srodno subverzivno mišljenje B. Moorea na kraju njegove velike studije pod naslovom “Nepravda. Socijalni razlozi za podređenost i otpor” (Moore, 1982: 671), jer kod njega čitamo:

“Uistinu prevratnički oblik kritike počinje čim narod pita treba li se neka određena društvena funkcija uopće obnašati, *ne bi li se judsko društvo moglo snaći bez kraljeva, svećenika, kapitalista ili čak revolucionarnih birokrata*” (*ibid.*; istaknuo H. S.)

Ovo vodi konceptualizaciji jednakosti, s pomoću koje bi bilo moguće ozbiljno uzeti slobodu i individualizam te bi

se mogla prevladati uravnilovka koja karakterizira kapitalistički konzumizam i konformizam.¹⁴ Pritom bi se moglo voditi spoznajom St. J. Goulda koji kao evolucijski istraživač formulira: "Ljudska jednakost je povijesno kontingentan faktum. Jednakost nije aksiom; ona nije niti etički princip (iako bi to jednako postupanje moglo biti) niti ne postavlja norme socijalnog djelovanja. Ona je jednostavno rezultat razvojne povijesti čovječanstva" (Gould, 1995: 154).

Temeljni značaj ideja Francuske revolucije, s njezinim porivom da donese slobodu, jednakost i solidarnost, u tom kontekstu naglašava M. Theunissen kada u transformativnoj perspektivi naglašava njezinu zadaću i na toj osnovi ističe sljedeće:

"Samo građansko društvo ne posjeduje normativnu moć, već ideju na kojoj ova počiva. I moglo bi biti da ta ideja transcendirira građansko društvo te da bi svoj primjeren izričaj mogla pronaći tek u nekoj drugoj društvenoj formi" (Theunissen, 1981: 12).¹⁵

¹⁴ Kao alternativno ishodište vidi Sünker (2008): analiza priloga Henria Lefebvrea na temu svakodnevnog života i kulturne revolucije. Na temu Heineovog diferenciranja jednakosti i uravnilovke vidi Kreutzer (1970). Za socijalnu strukturno-analitičku podlogu alternative vidi Vester i dr. (2001) koji detaljno i izmijansirano razrađuju posredovanje klasno-utemeljenih miljea, svijesti i političkih orijentacija.

¹⁵ Usp. također Theunissen (1973): "Međutim, činjenica da je kršćanstvo antičko robovlasničko društvo tjeralo u feudalno društvo, a ovo pak dalje u građansko društvo, ne govori protiv njegovog revolucionarnog potencijala, već u prilog tom potencijalu. *Iz njegovih se moralnih premisa može zaključiti da bi se društveno ostvarilo tek u materijalno-demokratskom socijalizmu, otvorenom za sudjelovanje.* Drugo je pitanje što bi izgledi za to njegovo svjetovno ostvarenje zbog njegovih

Da je ta druga društvena forma moguća te potrebna, to dokazuju – također još u svojoj analitičkoj skučenosti – diskursi o "socijalnoj pravdi" u socijalnoj filozofiji, društvenoj teoriji i socijalnoj politici. Smjernicom bi se, osim toga, moglo držati ono što Bourdieu definira na sljedeći način:

"Ako je točno da je teško moguće spriječiti ili čak promijeniti ekonomske i društvene mehanizme koji stoje u pozadini najgorih oblika patnje, naročito one kojima su regulirani tržište rada i školstvo, tada također vrijedi i da se svaku politiku koja u potpunosti ne iskorištava postojeće mogućnosti djelovanja, na koje je uz znanstvenu potporu moguće ukazati, koliko god te mogućnosti bile skromne, može optužiti za nepružanje pomoći osobama u nuždi" (1997: 826).

Ovo je do danas središnje mjesto kritičke teorije:

"Ako kritička teorija ima ikakvo značenje, onda je to radikalno promišljanje koje dovodi u pitanje ono što se smatra službenom verzijom povijesti i intelektualnog projekta. Benjamin je prvi krenuo s takvim pristupom, ali Max Horkheimer mu je dao naziv kada je postao direktorom Frankfurtske škole 1930: kritička teorija stajala je u opoziciji svim intelektualnim pokretima u 20. stoljeću koji su korišteni kao sredstvo za očuvanje postojećeg društvenog poretka – logički pozitivizam, vrijednosno neutralna znanost, pozitivistička sociologija, itd. Kritička teorije je bila u otporu onome što kapitalizam čini osobama koje ek-

nesretnih alijansi i njegove klerikalne izobličenosti vjerojatno bili minimalni. No kad bismo njegovu zaboravljenost željeli okrenuti protiv njega samoga, kao kriterij istinitosti bi, umjesto dobrog principa intersubjektivnog izražaja, bilo istaknutno ono loše postojeće" (istaknuo H. S.).

sploatira – kupujući nas jeftino s potrošačkim dobrima, tjerajući nas da zaboravimo da je drugačiji život moguć, omogućavajući nam da zaboravimo istinu da smo zarobljeni u sustavu kroz našu fetišističku predanost i rastuću ovisnost o novim navodno *must-have* proizvodima” (Jeffries, 2016: 21).

Nadovezujući se na Horkheimerova izlaganja o programatici Frakfurtske škole sa središnjom točkom materijalističkog preformuliranja idealističke ideje razuma kao rada na društveno stvorenoj nepravdi i patnji i na dokidanju te nepravde i patnje, te u povezanosti sa srećom svijui, ovo je stajalište riječima Marcusea, koji ga je istovremeno komentirao, glasilo:

“Kritička teorija društva je, u skladu s uvjerenjem njezinih utemeljitelja, bitno povezana s materijalizmom. To ne znači da se time kao filozofski sustav postavlja protiv drugih filozofskih sustava. Teorija društva je ekonomski, a ne filozofski sustav. Prvenstveno postoje dva momenta koji povezuju materijalizam s pravom teorijom društva: briga za sreću ljudi i uvjerenje da je tu sreću moguće doseći jedino mijenjanjem materijalnih okolnosti postojanja” (Marcuse, 1968: 104).¹⁶

¹⁶ Vidi na tu temu socijalnofilozofsku i društvenopolitičku perspektivu Adorna: “Ostvaren identitet bio bi ponajprije pomirenje antagonističkih interesa, a ne umirenost zato što bi sama ideja svih antagonizama, time što dopušta život, dopuštala nešto poput pomirbe među ljudima, naime njihov nastavak života... S tog bi se aspekta pomoću jedne pomalo smione formulacije moglo reći da bi zapravo ostvaren identitet, dakle uklanjanje svih antagonizama, morao biti pomirenje onoga što je na osnovi svojih nepomirljivih interesa sukobljeno, da upravo ostvareni identitet ne bi bio identifikacija svega pod jednom totalnošću, jednim pojmom, jednim integralnim društvom, već bi ostvareni identi-

Ovo se, također i kod kasnog Adorna, spaja s odgovorom na pitanje o uvjetima pod kojima dolazi do mogućnosti kvalitativne društvene promjene u kasnokapitalističkim okolnostima, kroz pitanje, “za što se treba zanimati jedna takva sociologija ili znanost o društvu koju zanima ono bitno, na što se zapravo treba fokusirati. I tu bih ja sada ipak rekao: bitne su *objektivne zakonitosti kretanja društva koje odlučuju o sudbini ljudi, koje su njihov usud – a baš to treba mijenjati, i koje, s druge strane, sadrže i mogućnost, potencijal da će biti drukčije, društvo prestaje biti prisilna skupina u koju je čovjek dospio tek tako*” (1993: 42, istaknuo H. S.; usp. Adorno 1969: 368f., 398; Bourdieu 2004: 18).¹⁷

Da bi se toj društvenoj promjeni pridodala emancipacijska kvaliteta, ponajprije je potrebna svjesnost svijui.¹⁸ Ovo je usmjereno na analizu i kritiku onih okolnosti koje, kako kaže Bourdieu, omogućavaju stvaranje “demokratske” dokse, “u skladu s kojom su svi građani u jednakoj mjeri ovladali političkim proizvodnim instrumentima – instrumentima koji su nužni da bi se političko pitanje kao takvo prepoznalo, razumjelo te da bi se na njega odgovorilo u skladu s vlastitim političkim interesima i na temelju ukupnih mogućnosti izbora koje

tet morao biti svjesnost *neidentiteta*, ili možda točnije, uspostavljanje pomirenog neidentiteta, kao što to, uostalom, čini sadržaj Hölderlinove utopije u jednoj mjeri o kojoj bi nas, doduše, uobičajena interpretacija Hölderlina mogla prevariti” (Adorno, 2006: 82).

¹⁷ Tematski se ovime postavlja pitanje o konceptima solidarnosti i solidariziranja (vidi na tu temu klasičan pristup Vestera (1970), također kao alternativu građanskom egoizmu i individualizmu (usp. Euchner, 1973).

¹⁸ Riječ je o prosvjetno-teorijskom osnovnom motivu Heydorna (1979: 289, 337) koji je usmjeren protiv svih vrsta manipulativnih formiranja svijesti.

generiraju politička načela koja tim interesima odgovaraju” (2001: 88). Stoga je nužno boriti se protiv iluzije koja se stvara “kada se svima priznaje jednako pravo na osobno mišljenje, ali se svima ne učine dostupnima sredstva da to formalno univerzalno pravo iskoriste” (*ibid.*: 89).

Tako bi se možda moglo postići ono što je Heine prije gotovo 180 godina formulirao kao političku zadaću obrazovanja:

“Ako uspijemo postići da velik broj ljudi shvati sadašnjost, tada narodi više neće dopustiti da ih piskarala aristokracije huškaju na mržnju i rat, ostvarit će se veliki savez naroda, sveta alijansa nacija, više s međusobnim nepovjerenjem ne moramo hraniti stajaću vojsku od više stotina tisuća ubojica, njihove ćemo mačeve i konje iskoristiti za plugove, *doseći ćemo mir i blagostanje i slobodu*” (1972: 368, istaknuo H. S.).

A time i demokraciju!

REFERENCE

- Adorno, Th. W. (1969) *Negative Dialektik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Adorno, Th. W. (1971) Was bedeutet Aufarbeitung der Vergangenheit? u: Gerd Kadelbach (ur.) *Erziehung zur Mündigkeit. Vorträge und Gespräche mit Hellmut Becker 1959-1969*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 10-28.
- Adorno, Th. W. (1993) *Einleitung in die Soziologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Adorno, Th. W. (2006) *Zur Lehre von der Geschichte und von der Freiheit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Berman, M. (2005) *Finstere Zeiten für Amerika. Ende einer imperialistischen Ära*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Bourdieu, P. i dr. (1997) *Das Elend der Welt. Zeugnisse und Diagnosen alltäglichen Leidens an der Gesellschaft*. Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft.
- Bourdieu, P. (2001) *Meditationen. Zur Kritik der scholastischen Vernunft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Bourdieu, P. (2001a) *Gegenfeuer 2. Für eine europäische soziale Bewegung*. Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft.
- Bourdieu, P. (2004) *Der Staatsadel*. Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft.
- Bowles, S. i Gintis, H. (1987) *Democracy & Capitalism. Property, Community and the Contradictions of Modern Social Thought*. New York: Basic Books.
- Braches-Chyrek, R. i Sünker, H. (ur.) (2017) *Soziale Arbeit in gesellschaftlichen Konflikten und Kämpfen*. Wiesbaden: Springer.
- Davis, M. (2004) *Phoenix Im Sturzflug. Zur politischen Ökonomie der Vereinigten Staaten in den achtziger Jahren*. Berlin: Rotbuch Verlag.
- Dixon, K. (2000) *Die Evangelisten des Marktes*. Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft.
- Duby, G. (1986) *Die drei Ordnungen. Das Weltbild des Feudalismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Duchrow, U. (1997) *Alternativen zur kapitalistischen Weltwirtschaft. Biblische Erinnerung und politische Ansätze zur Überwindung einer lebensbedrohenden*

- Ökonomie. Gütersloh: Matthias-Grnewald-Verlag.
- Euchner, W. (1973) *Egoismus und Gemeinwohl*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Fleischer, G. (1989) *Von Menschenverkäufern, Baschkühen und Rechtsverkehren. Die Sozialkritik des Amosbuches in historisch-kritischer, sozialgeschichtlicher und archäologischer Perspektive*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Forst, R. (1994) *Kontexte der Gerechtigkeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Gould, St. J. (1995) *Das Lächeln des Flamingos*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Han, B. C. 2015: *Psychopolitik. Neoliberalismus und die neuen Machttechniken*. Frankfurt am Main: Fisher Taschenbuch.
- Harvey, D. (2005) *Der neue Imperialismus*. Hamburg: VSA.
- Hartwich, H. (1977) *Sozialstaatspostulat und Gesellschaftlicher Status quo*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Heine, H. (1972) *Werke und Briefe*. Weimar: Volksverlag Weimar.
- Heller, A., Feher, F. i Markus, G. (1983) *Der sowjetische Weg. Bedürfnisdiktatur und entfremdeter Alltag*. Hamburg: VSA.
- Heydorn, H. J. (1979) *Über den Widerspruch von Bildung und Herrschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Hirschman, A. O. (1993) Die Rhetorik der Reaktion – Zwei Jahre danach. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 41 (6): 959-978.
- Hochgrebe, V. (ur.) (1982) *Provokation Bergpredigt*. Stuttgart: Kreuz Verlag.
- Jeffries, St. (2016) *Grand Hotel Abyss. The Lives of the Frankfurt School*. London: Verso.
- Jessop, B. (2002) *The Future of the Capitalist State*. Cambridge: Polity.
- Kreutzer, L. (1970) *Heine und der Kommunismus*. Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht.
- Ladwig, B. (2000) Gerechtigkeit und Gleichheit, *PROKLA* 30 (121): 585-610.
- Marcuse, H. (1968) *Kultur und Gesellschaft I*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- McCarthy, T. (2009) *Race, Empire and the Idea of Human Development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Meiksins Wood, E. (1995) *Democracy Against Capitalism. Renewing Historical Materialism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mirowski, P. (2014) *Never Let A Serious Crisis Go To Waste. How Neoliberalism Survived The Financial Meltdown*. London: Verso.
- Moore, B. (1982) *Ungerechtigkeit. Die sozialen Ursachen von Unterordnung und Widerstand*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Polanyi, K. (1978) *The Great Transformation. Politische und ökonomische Ursprünge von Gesellschaften und Wirtschaftssystemen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Santa Ana, J. (1979) *Gute Nachricht für die Armen. Die Herausforderung der Armen in der Geschichte der Kirche*. Wuppertal: Jugenddienst Verlag.
- Savage, M. i dr. (2015) *Social Class in the 21st Century*. London: Penguin.
- Sayer, A. (2016) *Why We Can't Afford The Rich*. Bristol: Policy Press.
- Schäfer, C. (2000) Privater Reichtum um den Preis öffentlicher und privater Armut? Die Verteilungsentwicklung in 1999 und in den Vorjahren. *WSI-Mitteilungen* 53 (11): 744-764.

- Schottroff, L. i Stegemann, W. (1978) *Jesus von Nazareth. Hoffnung der Armen*. Stuttgart: Urban-Taschebücher.
- Schottroff, W. i Stegemann, W. (1979) *Der Gott der kleinen Leute. Sozialgeschichtliche Auslegungen*. München: Chr. Kaiser.
- Schultheis, F. i Schulz, K. (ur.) (2005) *Gesellschaft mit beschränkter Haftung. Zumutungen und Leiden im deutschen Alltag*. Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft.
- Sen, A. (2000) *Ökonomie für den Menschen. Wege zu Gerechtigkeit und Solidarität in der Marktwirtschaft*. München: dtv Verlagsgesellschaft.
- Steinvorth, U. (1999) *Gleiche Freiheit. Politische Philosophie und Verteilungsgerechtigkeit*. Berlin: De Gruyter.
- Sünker, H. (2006) Kritische Theorie und Analyse des Nationalsozialismus. Note zu Herbert Marcuses "Der Kampf gegen den Liberalismus in der totalitären Staatsauffassung", u: Marion Heinz i Goran Gretić (ur.) *Philosophie und Zeitgeist im Nationalsozialismus*. Würzburg: Königshausen u. Neumann, 67-83.
- Sünker, H. (2008) Von der "Kritik des Alltagslebens" zur "Metaphilosophie". Henri Lefebvres philosophisch-politisches Vermächtnis der Kulturrevolution, u: Marcus A. Born (ur.) *Existenz und Wissenschaft*. Würzburg: Königshausen u. Neumann, 185-208.
- Sünker, H. (2015) Gesellschaftstheorie, Gesellschaftspolitik und Soziale Arbeit, u: Rita Braches-Chyrek (ur.) *Neue disziplinäre Ansätze in der Sozialen Arbeit*. Opladen: Budrich, 119-135.
- Sünker, H., Timmermann, D. i Kolbe, F. U. (ur.) (1994) *Bildung, Gesellschaft, soziale Ungleichheit. Internationale Beiträge aus der Bildungssoziologie und Bildungstheorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Theunissen, M. (1981) *Selbstverwirklichung und Allgemeinheit. Zur Kritik des gegenwärtigen Bewußtseins*. Berlin: De Gruyter.
- Todd, E. (1999) *Die neoliberale Illusion. Über die Stagnation der entwickelten Gesellschaften*. Zürich: Rotpunktverlag.
- Vester, M. (1970) Solidarisierung als historischer Lernprozeß. Zukunftsperspektiven systemverändernder Praxis im neueren Kapitalismus, u: Diethard Kerbs, D. (ur.) *Die hedonistische Linke*. Berlin: Bilka, 143-198.
- Vester, M. i dr. (2001) *Soziale Milieus im gesellschaftlichen Strukturwandel. Zwischen Integration und Ausgrenzung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Wallerstein, I. (1984) *Der historische Kapitalismus*. Berlin: Argument-Verlag.
- Wallerstein, I. (2004) *Absturz oder Sinkflug des Adlers? Der Niedergang der amerikanischen Macht*. Hamburg: VSA.
- Wallerstein, I. i dr. (2014) *Stirbt der Kapitalismus?* Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Walzer, M. (1983) *Spheres of Justice. A Defense of Pluralism and Equality*. New York: Basic Books.
- Wehler, H. U. (2013) *Die Neue Umverteilung. Soziale Ungleichheit in Deutschland*. München: C. H. Beck.
- Wilkinson, R. i Pickett, K. (2010) *The Spirit Level. Why Equality is Better for Everyone*. London: Penguin.
- Wright, E. O. (1997) *Class Counts. Comparative studies in class analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.

Democracy, capitalism and social justice

Social and Political Perspectives Today

ABSTRACT Author is discussing a problem of social justice by putting an emphasis on the complex relationship between democracy, capitalism and justice. The main idea explored in the article is that within conscious socio-political analysis that puts questions of the way of life and quality of life in its focus and relates these questions to class-based structural questions, the main dilemma is that between democracy or capitalism. Author offers an overview of contemporary debates related to this dilemma.

KEY WORDS Social justice, capitalism, democracy

KOLIKO JE AKTUALAN ZAPADNI MARKSIZAM?

Smail Rapić

Bergische Universität Wuppertal
E-mail: rapic@uni-wuppwetal.de

DOI: 10.20901/an.13.03

Prethodno priopćenje
Primljeno: veljača 2016.

Sažetak Osnovna teza članka glasi da je kasni Engels u razračunavanju s Marxovom kritikom političke ekonomije razvio pristup za teoriju građansko-kapitalističkog društva, unutar kojega je s jedne strane novcu, odnosno njegovoj akumulaciji u kapitalu, u potpunosti pridani konstitutivni značaj za tu društvenu formaciju, a time i intrinzična funkcija u duhu politike moći, a s druge strane u obzir uzet vrijednosno-racionalni aspekt građanskoga prava. Engels izbjegava monizam Marxova Kapitala tako da analizira sistemsku isprepletenost kapitalističkog tržišta s državnom administracijom od početka novoga vijeka do svojega vremena te pritom konstatira normativan napredak. Autorova je teza da njegova pojašnjenja unatoč svom fragmentarnom karakteru pokazuju dalekosežne veze s Weberovom teorijom novca i njegovim razumijevanjem modernog procesa racionalizacije. Autor izlaže svoju tezu kroz kontrast Engelsovog nasuprot Marxovu pristupu, te kasnijem razvoju ovih tema u radovima Lukácsa, Horkheimera, Adorna i Habermasa.

Ključne riječi Engels, Marx, frankfurtska škola, Habermas, kritika građanskog društva

U Zborniku objavljenom 2014. godine, posvećenom njegovom odnosu prema historijskom materijalizmu, Jürgen Habermas je napisao: “Značajni dijelovi moje teorije društva potječu iz tradicije zapadnoga marksizma” (Habermas, 2014). Moje je izlaganje posvećeno frankfurtskoj teorijskoj tradiciji. U njoj je knjiga Georga Lukácsa *Povijest i klasna svijest*, povezivanjem tradicijski prenesenog marksizma s teorijom Maxa Webera o suvremenom procesu racionalizacije, zadobila paradigmatičko značenje. Doduše se između Lukácsovog marksističkog pristupa i njegovog pozivanja na Webera pojavljuje nerazriješena napetost u odnosu na koju su suprotna staja-

lišta zauzeli Horkheimer i Adorno s jedne, te Habermas s druge strane. S jedne strane Lukács, nadovezujući se na Marxov *Kapital*, proglašava “robu univerzalnom kategorijom ukupnog društvenog postojanja” u građanskom kapitalizmu te zaključuje da njegova racionalnost postoji isključivo u proširivanju svrhovitog principa “izračunljivosti” na “ukupna područja života”; u okviru toga gledišta tendencija građanskoga prava prema “racionalnoj sistematizaciji” osigurava tek funkcionalne međudnose društva koje je posve monetarizirano; kao krunskoga svjedoka za takvo poimanje Lukács navodi Webera koji je građanskoga suca prigodno nazvao “stro-

jem za paragrafe” (Lukács, 1970: 174; Weber, 1980, 826). S druge strane, Lukács ublažava svoju tezu prema kojoj je kapitalistička proizvodnja obuhvatila “ukupne vidove života” građanskoga društva te je u skladu s time za sebe stvorila “pravo koje strukturalno prijanja uz njezinu strukturu” (Lukács, 1970: 182, 187). “Izolaciju” društvenih funkcija i njihovu internu “racionalizaciju” u skladu s “logikom specijalnosti” ubraja među svojstva modernog građansko-kapitalističkog doba, citirajući u tom kontekstu s odobravanjem Engelsovu konstataciju iz pisma iz 1890. godine, prema kojoj nije moguće unutarnji sklop građanskoga prava poimati kao direktan “odraz gospodarskih prilika”. Lukácsova nejednoznačna prosudba građanskoga prava odražava se kroz neobično iskrivljenu recepciju Webera. Naime, navodeći Webera kao autoritet za svoju tezu o čisto svrhovitom karakteru građanskoga prava te utemeljujući princip svrhovite računice u kapitalističkoj temeljnoj kategoriji robe, on sugerira da je Weber također bio uvjeren kako građanskim društvom u potpunosti ovladavaju zakoni kapitalističke proizvodnje (Lukács, 1970: 198). No, Weber je to tumačenje marksističkog teorema baze/nadgradnje u svojoj studiji *Protestantska etika i duh kapitalizma* izričito odbacio (Weber, 2010: 38). U svojoj analizi svrhovito-kalkulatornog aspekta građanskoga prava pozornost skreće na strukturnu analogiju u odnosu na kapitalističku proizvodnju, a ne na jednostran odnos ovisnosti. Weber je mišljenja da, u okviru tendencije sistematizacije građanskoga prava, do izražaja također dolazi vrijednosno-racionalni aspekt – težnja za normativnom koherentnošću (Weber, 1980: 12). Tom se stajalištu Lukács približava svojim upućivanjem na za to područje specifično racionaliziranje pojedinačnih

društvenih funkcija kao osobitosti modernih građansko-kapitalističkih društava, no iznenađuje da Lukács pritom u dotičnim ulomcima teksta ne spominje Webera, već jedino navodi spomenuti citat Engelsa. Tako nastaje paradoksalna situacija da se Lukács koristi Weberom kao krunskim svjedokom za tezu “jedinственoga procesa posvemašnjeg kapitaliziranja” građanskoga društva koju ovaj uopće ne zastupa, dočim se Weber ne spominje tamo, gdje mu je Lukács po tom pitanju najbliži. U djelu *Povijest i klasna svijest* dominira monističko tumačenje građansko-kapitalističkog društva kao, centralno u obliku robe smještenog “totaliteta” (Lukács, 1970: 21); tomu suprotstavljeno mišljenje, prema kojem je građansko pravo stvorilo svoju vlastitu logiku, ostaje marginalno.

Horkheimer i Adorno su monističku sliku građanskoga društva koja kod Lukácsa prevladava, još više oblikovali pomoću svoje teze koja se naslanja na Friedricha Pollocka, prema kojoj se je u 1930-im godinama u zapadnom kapitalizmu, fašizmu i komunizmu etablirao državni kapitalizam u različitim varijantama. Glavnu odredbu državnoga kapitalizma vide u birokratskoj kontroli ekonomskoga ciklusa, pomoću koje se trebaju izbjeći, tj. amortizirati endemičke krize u liberalnom kapitalizmu. Dok Weber ključnu ulogu državne administracije u moderno doba ocjenjuje kao izraz racionalnosti postupanja, gdje se prožimaju svrhovita i vrijednosna racionalnost, Horkheimer i Adorno u birokratskom aparatu na djelu vide isključivo instrumentalni razum. Adorno njome u djelu *Negativna dijalektika* izričito obuhvaća unutarnju sistematiku građanskoga prava koju Lukács barem dijelom miče iz tendencije univerzalizacije robnoga oblika (Adorno, 1970: 302).

Habermas je mišljenja da monistička slika građansko-kapitalističkoga društva koja kod Lukácsa prevladava te koju Horkheimer i Adorno radikaliziraju, ne udovoljava normativnim uvjetima racionalnosti koji su dosegnuti od prosvjetiteljstva naovamo i koji su ušli u građansko pravo (Habermas, 1981). Habermas se pritom načelno drži marksističkog teorema baze/nadgradnje. Još u svom djelu *Teorija komunikativnog djelovanja*, ekonomsku sferu označava kao područje društva koje "formira strukturu" (*ibid.*, 265). Habermas sustavno izgrađuje neredukcionističku verziju teorema baze/nadgradnje koja je spomenuta u navedenom citatu iz Engelsova pisma, iznoseći tezu da svjetskopovijesna evolucija normativne svijesti omogućuje prepoznavanje interne "logike razvoja" koja je u onim povijesnim razdobljima, u kojima je bilo moguće napredovanje normativne svijesti iskoristiti za rješavanje ekonomskih strukturnih problema, dovela do transformacije prava (Habermas, 1976: 12).

Habermas rekonstruira historijski materijalizam s obzirom na sociološku teoriju sustava koju je postavio Talcott Parsons. S jedne se strane slaže s teorijom sustava utoliko što smatra da svako društvo valja analizirati kao samoorganizirajući funkcionalni međuodnos; s druge strane Habermas, naslanjajući se na kritiku pozitivizma Horkheimera i Adorna, teoriji sustava zamjera da primjena modela pojašnjenja samoorganizacije društava ostaje jednostrana jer se pritom dovoljno ne uvažavaju međupovezanosti osoba koje je moguće učiniti odgovornima za njihovo djelovanje. Stoga Habermas u svojim tekstovima o rekonstrukciji historijskog materijalizma i u svom djelu *Teorija komunikativnog djelovanja* povezuje promatračku perspektivu teorije sustava sa životnom

perspektivom sudionika, u kojoj se smješta "logika razvoja" normativnosti (Parsons i Shils, 1949, 504). Po njemu metodički dualizam sustava i životnoga okruženja čini adekvatan teoretsko-arhitektonski okvir za Weberov pojmovni par "svrhovite racionalnost" naspram "vrijednosne racionalnosti".

U djelu *Teorija komunikativnog djelovanja* Habermas se, po mom sudu s pravom, protivi analizi oblika robe u Marxovu *Kapitalu*, na koje se oslanjaju monističke analize kapitalizma Lukácsa, a također i Horkheimera i Adorna, tvrdeći da ona potpomaže "ekonomistički skraćenu interpretaciju" građanskoga društva (Habermas, 1981: 504). Polazeći od pojma razmjenske vrijednosti roba Adama Smitha, Marx želi pomoću analize oblika robe razviti specifičan pojam novca u građansko-kapitalističkom društvu te na taj način razotkriti razmjensku vrijednost kao "supstancu koja samu sebe pokreće" (*Marx i Engels*, 2014: 169); pritom Marx prilagođava pojam supstance Hegelove logike. Kako stoji u *Kapitalu*, "sadrža" građanskoga pravnog odnosa je "dat kroz sam ekonomski odnos" (*ibid.*, 99). Habermasova središnja zamjerka je da Marxov monistički pristup sprječava sustavno razgraničenje vladajućih struktura i patologija građansko-kapitalističkoga društva od njihovih uvjeta racionalnosti (Habermas, 2014).

U djelu *Teorija komunikativnog djelovanja* Habermas pojam novca iz Marxovog *Kapitala* zamjenjuje parsonovskom koncepcijom novca kao sistemskog "regulatornog medija", čija se efijencija može razviti na slobodnom tržištu (Habermas, 1981: 385). Kao drugi regulatorni medij Habermas uvodi administrativnu moć moderne države, kako bi, nadovezujući se na Parsonsa, u obzir uzeo "komplementarni odnos ekonomije i državnoga aparata" (*ibid.*, 504). U tim

parsonovskim potezima *Teorije komunikativnog djelovanja* Wolfgang Streeck vidi, po mom sudu s pravom, tendenciju depolitizacije ekonomije (Streeck, 2015: 10). Streeck prihvaća da se Habermasova kritika građansko-kapitalističkog društva fokusira na transformaciju svakodnevnih komunikacijskih i interakcijskih procesa kroz regulatorne medije “novca” i “administrativne moći” – u tome se sastoji sadržajni pandan Habermasovom metodičkom prigovoru da sociološka teorija sustava interakciju osoba podređuje sistemskim regulacijskim procesima; u skladu s time teorija sustava metodično miče upravo ono, što se u socijalnoj stvarnosti gura na rub; Habermas, doduše, u potkopavanju osobnih interakcijskih procesa vidi samo simptom zadiranja monetarnih i administrativnih mehanizama izvan područja njihovog eficientnog djelovanja, kapitalističkom novčarskom mediju ne pripisuje intrinzičnu dimenziju u duhu politike moći. Streeck se, naprotiv, poziva na teoriju novca Maxa Webera: “Novac nije” – kako Weber navodi u djelu *Gospodarstvo i društvo* – “bezazlen nalog za neodređene usluge, [...] već je primarno: oružje u borbi i cijena borbe, računsko sredstvo [...] samo u obliku kvantitativnog izraza procjene izgleda u borbi za interese” (Weber, 1980: 58; Streeck, 2015: 5).

Osnovna teza mojega izlaganja glasi da je kasni Engels u razračunavanju s Marxovom kritikom političke ekonomije razvio pristup za teoriju građansko-kapitalističkog društva, unutar kojega je s jedne strane novcu, odnosno njegovoj akumulaciji u kapitalu, u potpunosti pridano konstitutivni značaj za tu društvenu formaciju, a time i intrinzična funkcija u duhu politike moći, te da je s druge strane u obzir uzet vrijednosno-racionalni aspekt građanskoga prava. Dok Marx

kategorijalni okvir za svoju knjigu *Kapital* uzima iz Hegelove logike, Engels se cijeloga života ravna prema prvobitnom obliku historijskog materijalizma, čiju je strukturu teorije moguće specificirati pozivanjem na arhitektoniku habermasovske teorije društva. Engels izbjegava monizam Marxova *Kapitala* na način da analizira sistemsku isprepletenost kapitalističkog tržišta s državnom administracijom od početka novoga vijeka do svojega vremena te pritom konstatira normativan napredak. Moja je teza da njegova pojašnjenja unatoč svom fragmentarnom karakteru pokazuju dalekosežne veze s Weberovom teorijom novca i njegovim razumijevanjem modernog procesa racionalizacije. Osim toga ih je moguće primijeniti na sadašnju krizu sustava globaliziranog kapitalizma.

Prije nego što se posvetim Marxovim i Engelsovim različito akcentuiranim interpretacijama odnosa kapitalističke ekonomije i građanskoga prava, želio bih skicirati strukturu teorije prvobitnoga oblika historijskog materijalizma u njihovim ranim člancima, pri čemu doduše izostavljam središnje i prijeporno pitanje o tome je li moguće pod jednu jedinstvenu shemu tumačenja podvesti svjetskopovijesni slijed društvenih formacija.

U *Prepisci iz 1843.* s Rugeom, Bakunjinom i Feuerbachom, Marx “kričku filozofiju” koju je Engels kasnije nazvao “historijski materijalizam”, karakterizira kao “samorazumijevanje [...] vremena u odnosu na svoje borbe i želje” (*Marx i Engels*, 2007: 346). Svrha analize trenutnih socijalnih konflikata jest da pruži dokaze za to u kojoj je mjeri želja za promjenom postojećih odnosa ostvariva. U svom članku pod naslovom *Komunisti i Karl Heinzen* (1847), Engels naglašava da kritička filozofija koju su Marx i on

koncipirali “nije doktrina”, već je “teoretski sažetak uvjeta za oslobođenje proletarijata” (*Marx i Engels*, 1990b: 321). Ovo nagovješta pojam “realnih mogućnosti” suvremene povijesne situacije kod Horkheimera i Adorna. U Marxovom djelu *Teze o Feuerbachu* koje je Engels nazvao “genijalnom klicom” historijskog materijalizma (*Marx i Engels*, 1984: 264), njegov je spoznajni pojam pregnantno formuliran:

“Pitanje je li ljudskom mišljenju svojstvena predmetna istina nije pitanje teorije, već je to *praktično* pitanje. U praksi čovjek mora dokazati istinu, tj. stvarnost i moć [...] svoga mišljenja.” (*Marx i Engels*, 1990a: 5). Ovime Marx prihvaća Baconovu izreku: “Scientia et potentia humana in idem coincidunt” (*Novum Organon* I, 3). Prema tome se teoretske pretpostavke historijskog materijalizma moraju opravdati pomoću prognoza za izglednost uspjeha pokušaja društvenih promjena koje je moguće iz njega izvesti – one su pandan prirodoznanstvenom eksperimentu.

Autorefleksivnu strukturu historijskog materijalizma koji je koncipiran kao jedinstvo teorije i prakse, moguće je specificirati pomoću Habermasove distinkcije između sistemski funkcionalne perspektive promatrača i valjano-teorijski orijentirane perspektive sudionika. Unutar perspektive promatrača se istražuje geneza društvenih kriza sustava: polazeći od glavne hipoteze, prema kojoj se suvremena društvena formacija nalazi u egzistencijalnoj krizi (Habermas, 1973: 10). U okviru perspektive sudionika povijesna evolucija socijalnih kodeksa normi interpretira se kao progresivno približavanje normativnim kriterijima društvene kritike historijskog materijalizma. Obje se perspektive autorefleksivno prožimaju na način da se historijski materi-

jalizam trudi dokazati da društvena promjena kojoj teži otvara izlaz iz dijanosticirane krize sustava, tako da je u slučaju uspješnog pokušaja promjene, djelovanje aktera, koje oni sami moraju poimati kao izraz svojih svjesnih odluka te koje mogu normativno obrazložiti, sistemski-funkcionalno objašnjivo u perspektivi promatrača (Habermas, 1971: 246).

U perspektivi promatrača historijski materijalizam podložnost svih društvenih formacija krizama sustava svodi na ekonomske suprotnosti interesa koje korijenje vuku iz izdiferenciranosti podjele rada (*Marx i Engels*, 1990a: 31). Ovi antagonizmi u tržišnom gospodarstvu otvoreno izlaze na vidjelo: u tradicionalnim društvima mogu ostati prikriveni u mjeri u kojoj se individue s pomoću socijalnih normi drže podalje od dosljednog praćenja gospodarskih interesa. U tržišnom gospodarstvu proizvođači roba i ponuđači usluga nastoje doseći najveći mogući profit, dok su potrošači zainteresirani za niske cijene. Osobe ovisne o plaći pokušavaju povećati svoja primanja, poduzetnici nastoje troškove osoblja držati niskima. Osobe ovisne o plaćama nadmeću se za radna mjesta, proizvođači i ponuđači za mogućnosti prodaje. Ove interesne suprotnosti mogu ostati latentne u onim društvima u kojima su radni procesi i razmjena roba propisani općeprihvaćenim socijalnim normama, kao, primjerice u indijskom kastinskom sustavu ili u feudalizmu u srednjovjekovnoj Europi. Da su ekonomski antagonizmi u svim razvijenijim društvima barem prikriveno virulentni, pokazuje uloga državne vlasti u održanju socijalnih klasnih struktura. Ispitivanja čvrstoće koja su povijesna društva snalazila u vidu ustanaka zakinutih ili borbi za moć imućnih slojeva, jasno dočaravaju potencijal za eskalaciju eko-

nomski motiviranih konflikata. Marx i Engels u djelu *Njemačka ideologija* naglašavaju da država svoju sistemsku funkciju "obuzdavanja posebnih interesa" socijalnih grupa, tj. slojeva može djelotvorno ispuniti tek na način da se prezentira odvjetnikom općih interesa te da tom samodefiniranju ugrubo također i udovolji (*ibid.*). Doduše su u svim dosadašnjim državnim oblicima kodeksi normi kojima se učvršćuje gospodarska nejednakost, pravno zaštićeni. Stoga s pravom možemo pretpostaviti da su normativni ekonomski propisi koje država donosi, uvijek također služili i da se spriječi da nepriviligirani postanu svjesni svojih gospodarskih interesa.

Prema tome, definiranje države kao nadgradnje ekonomske baze u *Njemačkoj ideologiji* kazuje da se sustavna funkcija države sastoji u obuzdavanju socijalnih sukoba, u okviru kojih su se povijesno gledano uvijek, pa tako i prikriveno, mogle rješavati suprotnosti interesa.

U perspektivi sudionika historijskog materijalizma u svjetskopovijesnoj se evoluciji državnih pravnih poredaka manifestiraju "stupnjevi razvoja ljudskoga duha" (*Marx i Engels*, 2007: 349), koji, prema Engelsu, vode do "zaista ljudskoga morala" (*Marx i Engels*, 1990c: 88). Pravo, prema tome, ima dva lica: s jedne su strane u svim dosadašnjim društvenim formacijama socioekonomske privilegije bile pravno podupriete, s druge je strane u povijesti prava primjetan normativni napredak.

U svojoj je raspravi *Podrijetlo porodice, privatnog vlasništva i države* (1884.), Engels detaljno s pomoću reprezentivnih primjera izložio pojašnjenje povijesne geneze države koje je u *Njemačkoj ideologiji* izloženo tek u glavnim crtama.

Kapitalistička ekonomija i građansko pravo

Normativno-pravna ograničenja robne razmjene i odabir zanimanja u europskom feudalizmu, kao i u izvaneuropskim tradicionalnim društvima u novo doba, eliminirani su u onoj mjeri u kojoj se probio kapitalizam. Nastanak slobodnog robnog tržišta i tržišta rada javili su se istodobno s etabriranjem građanskoga pravnog poretka koji svakog čovjeka priznaje kao osobu, a time i kao vlasnika svoje radne snage. Nacionalna ekonomija koju je utemeljio Adam Smith, povezuje sustavnu analizu tržišnog gospodarstva s refleksijom na njezin normativno-pravni okvir. U Smithovu djelu *Bogatstvo naroda* moguće je razlikovati tri nivoa argumentiranja koji u Marxovu i Engelsovu kritiku političke ekonomije ulaze s različitom važnošću:

1. Svojom analizom sistemskih efekata povratne veze tržišnog gospodarstva Smith pokušava pokazati da je kod slobodne konkurencije na tržištu roba i rada u periodima gospodarskog rasta moguće pomiriti suprotnosti interesa između proizvođača i potrošača te između poduzeća i osoba ovisnih o plaći (Lowe, 1975). Cijene roba se na slobodnom tržištu stabiliziraju na razini koja je za potrošače povoljna; u periodima rasta ponuđači roba i usluga svoju dobit svejedno mogu povećati pojačanom prodajom. Zbog proširenja proizvodnih kapaciteta raste potreba za radnom snagom te radnici i namještenici mogu ostvariti povišice plaća; zahvaljujući povećanoj potrošnji koja je rezultat ovih kretanja, opet nove investicije poduzetnika postaju isplative. Budući da poduzetnici u fazama stagnacije ili recesije mogu na gubitke reagirati smanjivanjem proizvodnih kapaciteta, osobe ovisne o

plaći dopijevaju u podređen položaj te su u pravilu suočene s odabirom između gubitka plaće i nezaposlenosti. Stajalište Adama Smitha je da se kod dugotrajne recesije prevelika ponuda radne snage može smanjiti povećanom smrtnošću zbog nezaposlenosti i siromaštva, što je u tadašnjim životnim uvjetima bio realističan scenarij. U Smithovu opisu gospodarskoga rasta doduše nije uvaženo, na što su Marx i Engels imali primjedbu, da osobama ovisnima o plaći zbog korištenja strojeva također i u razdobljima rasta prijeti nezaposlenost.

2. Smith od države zahtijeva da tijekom gospodarskoga rasta uspostavi, odnosno da održava opće pravne i nacionalno-ekonomske uvjete za dinamičnu ravnotežu sukobljenih interesa na način kako je on to koncipirao. Tu naročito spadaju dokidanje trgovinskih ograničenja i kontrole izbora zanimanja, nepristrano sudstvo, razbijanje monopola i kartela, zadovoljavajuća razina naobrazbe stanovništva, efikasna infrastruktura te niske kamate koje će pogodovati ulaganju kapitala (Smith, 1978: 54; Starbatty, 1985: 41).
3. Smith trajanje i intenzitet rada koji treba uložiti u proizvodnju nekoga, drugima potrebnog proizvoda, promatra kao prirodno mjerilo njegove "razmjenske vrijednosti" (Smith, 1978: 28). Cijena tog proizvoda na slobodnom tržištu većinom se približava toj vrijednosti (*ibid.*, 42); iznimku čine rijetke i tražene robe.

Svojom analizom oblika robe u *Kapitalu* Marx želi, polazeći od Smithova pojma razmjenske vrijednosti, razviti sistemski okvir za analizu kapitalističke ekonomije i njenih općih normativno-pravnih uvjeta u građanskom društvu. Dok Smith svoju kategoriju razmjenske

vrijednosti vidi kao nadvremensku veličinu, Marx je smješta u građanski kapitalizam te kao argument navodi da ona uključuje shvaćanje kako ljudski rad sam po sebi ima vrijednost koju je moguće iskazati novcem te je shodno tomu pravo na naknadu za rad normativno opravdano. U antici se, naprotiv, smatralo da robovi na osnovi svojega rada ne mogu imati nikakvih potraživanja (*Marx i Engels*, 2014: 74, 94). Primijeni li se odredba razmjenske vrijednosti u građanskoj nacionalnoj ekonomiji na ljudsku radnu snagu koja se stavlja na raspolaganje za plaću, prema Marxu je posljedica ta da naknada za rad mora pokriti jedino troškove proizvodnje i reprodukcije te radne snage. Prema tome je nužno osigurati samo održavanje radne snage osobe ovisne o plaći i podizanje njene djece. Ono što povrh toga privrjedni tj. "višak vrijednosti" od njezina rada, tzv. poslodavac može zadržati (*ibid.*: 184).

Marxova hegelijanska determinacija razmjenske vrijednosti kao "supstance" građansko-kapitalističkog društva "koja samu sebe pokreće" (*ibid.*: 169) govori da je ona njegova "bit" koja se razvija u totalitetu njegovih momenata kao svoje "manifestacije", postavljajući pritom vlastite uvjete. Razmjenska vrijednost "postavlja" građansko-kapitalistički pojam novca zbog toga što on u sebi krije njezino temeljno vjerovanje da ljudska radna snaga sama po sebi ima novčanu vrijednost. Istovremeno razmjenska vrijednost "zahtijeva" novac jer potražnja koja se mjeri novcem odlučuje o tome ima li neki proizvod uopće razmjensku vrijednost. Razmjenska vrijednost koja je materijalizirana u novcu, regulira kapitalističko tržište roba i rada. Normativno-pravni okvir građanskoga društva koji svakome omogućava sudjelovanje u tržišnom gospodarstvu te u tom smislu stvara preduvjet za to gospodarstvo,

opet je, prema *Kapitalu*, postavila razmjenska vrijednost, i to dvojako. Prvo, dokidanjem tradicionalnih socijalnih veza u kapitalizmu prvenstveno je nastao model tržišno-gospodarstvenog aktera koji, kao paradigmatička pojava građanskoga društva, u prvome redu ide za svojim interesima. Građansko se pravo poima kao regulatorni okvir za osobe koje si postavljaju vlastite ciljeve. Drugo, Marx tvrdi da njegovo određenje razmjenske vrijednosti radne snage kao robe suštinu građanskog shvaćanja socijalne pravde pogađa u srž. Budući da prisvajanje viška vrijednosti od poduzetnika pokreće akumulaciju kapitala, građansko pravo prema *Kapitalu* nije ništa doli institucionalni okvir za, kako Habermas kaže, “samo-iskorištavanje kapitala” (Habermas, 1981: 12).

Engels, naprotiv, čvrsto stoji pri tezi iz *Njemačke ideologije*, prema kojoj država svoju funkciju nadgradnje, kojoj je svrha sprečavanje socijalnih konflikata koji, naposljetku, izviru iz podjele rada, može ispuniti jedino tako da barem djelomično predstavlja suprotnost antagonističkoj sferi ekonomije. Normativna napredovanja građanskoga prava prema Engelsu se temelje na specifičnim očekivanjima koja se postavljaju pred državnu funkciju čuvara reda, koja proizlaze iz slobodnog tržišnog gospodarstva na pozadini novovjekovne erozije tradicionalnih socijalnih normiranja.

U ranom kapitalizmu kojeg Engels analizira u tekstu pod naslovom “O propasti feudalizma i usponu buržoazije” (1884.), pronađenom u fragmentu u njegovoj ostavštini, te u djelu *Anti-Dühring*, sukobljavali su se interesi građanskih posjednika manufaktura i trgovaca koji su forsirali gospodarski napredak s interesima feudalaca koji su carinskim zabranama otežavali trgovinu s udaljenim zemljama i interesima tradi-

cionalnih obrtnika, čijim su cehovskim statutom bila propisana pravila na tržištu rada (*Marx i Engels*, 1990c: 249; *Marx i Engels*, 1984: 392). Napredujuća je buržoazija uz pomoć teritorijalnih i nacionalnih država u nastajanju stekla premoć (*Marx i Engels*, 1984: 396). To je moguće objasniti sistemski funkcionalno: uklanjanje cehovskih privilegija i trgovinskih zabrana bilo je u gospodarskom smislu djelotvorno; centralizacijom državne moći zauzdani su konflikti lokalnih feudalaca (i komuna) koji su u srednjem vijeku dominirali (*ibid.*: 392). Potiskivanjem trampe koja je u srednjem vijeku u ruralnim krajevima dominirala (*ibid.*: 393), novac se je etablirao kao, kako Engels kaže, “regulator” (*ibid.*: 184; *Marx i Engels*, 1990c: 289), odnosno kao regulatorni mehanizam kapitalističkoga robnog tržišta i tržišta rada. Engels novome strukovnom staležu građanskih pravnika pripisuje ključnu “antifeudalnu” ulogu u izgrađivanju središnje-državne administracije (*Marx i Engels*, 1984: 367). Naglašava da se građansko-kapitalistička društvena formacija može ostvariti jedino “konfisciranjem” feudalnog vlasništva (*ibid.*: 112). Ovo nagovještava elaboriranje Weberove analize koji u djelu *Politika kao zanimanje* piše da se je moderna središnja država konstituirala “razvlašćenjem” lokalnih feudalnih “nositelja upravljačke moći” kao “institucionalna vladajuća organizacija” (Weber, 1992: 12). Kapitalistički novčarski medij time je zadobio funkciju u duhu politike moći, na način da je efikasnost tržišnog gospodarstva u nastajanju na raspolaganje stavila sredstva za etabliranje središnje države upravljane s pomoću pravnoga stručnog znanja na račun feudalnog vlasništva i staleških privilegija. Ukidanje tih privilegija u valjano-teorijskoj sudioničkoj perspektivi historijskog materijalizma valja smatrati

normativnim napretkom. Budući da građanska država svim svojim članovima, barem formalno priznaje slobodu kretanja osoba, slobodan izbor zanimanja itd., može se prezentirati kao politička sila koja je iznad socioekonomskih suprotnosti interesa i klasa.

S globalnom ekspanzijom tržišnog gospodarstva u liberalnom kapitalizmu koji je nastao kao posljedica industrijske revolucije, individualne mogućnosti slobodnog djelovanja ekonomskih aktera gube na važnosti u odnosu na "mehanizam kapitalističkog načina proizvodnje" (*Marx i Engels*, 1990c: 258), koji regulira novac. Pretvaranje velikih poduzeća u dionička društva jasno otkriva anonimizaciju procesa odlučivanja (*ibid.*: 259). Engels u završnom poglavlju djela *Podrijetlo porodice, privatnog vlasništva i države* zastupa ponajprije zbujujuću tezu da "najviši državni oblik, demokratska republika u našim modernim društvenim prilikama" postaje "sve više neizbježna nužnost" (*Marx i Engels*, 1984: 167). Kako je to spojivo s Marxovim i Engelsovim temeljnim uvjerenjem da građansko pravo jamčenjem privatnog vlasništva nad proizvodnim sredstvima cementira socioekonomsku neravnotežu moći između vodstava poduzeća i osoba ovisnih o plaći, a koju je opisao već Adam Smith? Habermas je upozoravao na to da se pod pojmom nužnosti u historijskom materijalizmu s jedne strane podrazumijeva kauzalna, tj. sistemsko-funkcionalna determinacija, a s druge strane etički zahtjev (Habermas, 1971: 244). Čitamo li Engelsovu tezu tako da ona međusobno povezuje oba značenjska momenta, moguće ju je dovesti u vezu sa spoznajnim pojmom historijskog materijalizma, specificiranim kao samorazumijevanje. Tada ju je, naime, moguće iščitati kao eksplikaciju "značenja oslobađanja proletarijata".

Shvaćena na ovaj način, Engelova teza kazuje da građanska država svoju nužnu funkciju čuvara reda u uvjetima sve izraženije anonimizirane kapitalističke ekonomije može iskoristiti jedino kroz procese demokratizacije koji, međutim, ustrajavanjem na privatnom vlasništvu nad proizvodnim sredstvima neizbježno zapinju već na početku, poprimajući tako iluzoran karakter, čime u fundamentalnoj krizi sustava kapitalizma koju su Marx i Engels prognozirali, odabir između dviju mogućnosti postaje neizbježan: ponovno izgubiti sve prednosti demokratizacije ili pak podruštvljenjem proizvodnih sredstava dosljedno nastaviti s postupcima demokratizacije.

Engels svoju tezu nije nigdje koncižno obrazložio. Ipak, rekursum na Weberovu teoriju novca, njegova se oskudna i razbacana objašnjenja mogu povezati u koherentan sklop. Engels u djelu *Anti-Dühring* piše:

"moderna je država [...] ona organizacija koju si građansko društvo daje kako bi održalo opće vanjske uvjete kapitalističke proizvodnje pred zadiranjem u njihovo, kako radnika, tako i pojedinačnih kapitalista" (*Marx i Engels*, 1984: 260).

Egzemplarno zadiranje kapitalista u, kako je Adam Smith nazvao, opće uvjete unosnog tržišnog gospodarstva, predstavlja onemogućavanje slobodne konkurencije s pomoću monopola i kartela ili pokušaj da se, utjecanjem na političare i vlasti, što može kulminirati u korupciji, dosegnu maksimalni profiti poduzeća. Borba ludita protiv tehničkih inovacija bila je zadiranje radnika na način koji su Marx i Engels držali kratkovidnim. Država se takvim nasilnim radnjama mora suprotstaviti, jednako kao i pokušaju da joj se uskrate prihodi koji su državi potrebni za financiranje infrastrukture, obrazovanje stanovništva itd.,

jer bi u protivnom riskirala socijalnu anarhiju, odnosno gospodarski kolaps. Ona se, dakle, mora izboriti za opće interese sustava kapitalističke proizvodnje spram oprečnih partikularnih interesa. U novo se doba, nestajanjem tradicionalnih socijalnih normiranja, povećavaju zahtjevi za racionalnim opravdanjem postupanja države i za njenom unutarnjom koherencijom. Stoga je država prisiljena omogućiti uvjete za funkcioniranje sustava tržišno-gospodarstvenoga prosperiteta na svim područjima. Pritom se kreće na području prioriteta između, po Weberu, “formale ‘racionalnosti’ računanja novca” i “materijane racionalnosti” gospodarenja (Weber, 1980: 44, 58). Formalna je racionalnost usmjerena ka povećavanju nacionalnog dohotka pomoću gospodarskog rasta te, s obzirom na svoj čisto svrhovito-racionalan karakter, isključuje društveno-etičku dimenziju činjenice da “tržišna bitka” odlučuje o cijenama i plaćama (*ibid.*, 44). Povećana smrtnost dugoročno nezaposlenih u recesiji mogla bi u ekonomskom smislu biti od koristi, te je tako “formalno” racionalna. Međutim, budući da pravno priznavanje svakoga čovjeka kao osobe spada u opći okvir tržišnog gospodarstva te da status osobe uključuje pravo na život, građanska država ipak ne može ignorirati pitanje, kako kaže Weber, “opskrbe dotičnih grupa ljudi [...] robama [...] s aspekta [...] prosudbenih postulata”; argumentativno opravdanje takvih postulata sadržano je u “materijalnoj racionalnosti” gospodarenja (*ibid.*). Kada na raspolaganju stoji dovoljno resursa za osiguranje osnovnih potreba nezaposlenih, zahtjev za normativnom koherencijom, koja po Weberu čini konstitutivan moment moderne vrijednosne racionalnosti, a koju Engels spominje u uvodno citiranom pismu, prisiljava građansku državu da

pravo na život i ekonomski podupire: putem socijalnog osiguranja ili kroz pravnu obvezu članova obitelji da jedni o drugima skrbe, porezne privilegije za karitativne organizacije itd. Tako se ograničava formalna racionalnost računanja novca. Državna administracija koja zbog nestajanja individualnih mogućnosti slobodnog djelovanja za sebe grabi sve veću političku moć, mora kompetentno provesti standarde formalne i materijalne racionalnosti koji si međusobno konkuriraju, ali su u istoj mjeri neophodni. Pristup administraciji stoga mora biti otvoren za one koji su za tu zadaću dostatno kvalificirani. Administracija se time uključuje u tržište rada, na kojem, u pravilu, svi sudjeluju. U tom smislu država svoju funkciju čuvara reda može ispuniti jedino u okviru procesa demokratizacije. No isti, prema Engelsu i prema Weberu, u liberalnoj državi ostaju rudimentarni, a time i iluzorni. Engels i Weber, međutim, blokade demokracije građanske države tumače različito. Engels ih svodi na klasnu strukturu građansko-kapitalističkog društva. Pristup državnom aparatu moći upravo je zbog zahtjeva za stručnim kvalifikacijama dostupan jedino privilegiranom građanstvu. Povrh toga, država može, s obzirom na, u ekonomskom smislu, ključnu ulogu dioničkih društava, svoju zadaću osiguravanja kapitalističkog prosperiteta ispuniti jedino u koordinaciji s burzom (*Marx i Engels*, 1984: 167). Weber, nasuprot tomu, najveću prepreku procesima demokratizacije u građanskoj državi vidi u tvrdokornosti birokracije. Za njega je ona aparat koji se pokorava svojim vlastitim zakonima i koji se pokazuje otpornim na gospodarske i političke promjene jer je neophodan za funkcioniranje modernih društava (Weber, 1980: 570).

Prema Marxu i Engelsu, klasni karakter građanskoga društva može ostati prikriiven dok god osobe ovisne o plaći profitiraju od gospodarskog rasta. Izaći će, međutim, na vidjelo kada se konačno dosegnu granice rasta. U svom djelu *Razvoj socijalizma od utopije prema znanosti*, Engels prognozira da će u toj situaciji država morati preuzeti “vođenje proizvodnje” zbog prijetnje da bi tržišno gospodarstvo moglo postati disfunkcionalno, pri čemu će država svejedno, na osnovi svojega klasnog karaktera, agirati kao “bitno kapitalistički stroj”: “Odnos kapitala [...] bit će doveden do samoga kraja. Ali, na tom će se kraju preokrenuti” (*Marx i Engels*, 1987: 222). U prilog Engelsovoj prognozi govore državna sanacija banaka na račun poreznih obveznika u svjetskoj financijskoj krizi 2008. godine, politički programi za provode-

nja mjera štednje koje su s ciljem refinanciranja provela vodeća tijela EU-a, postupno prebacivanje fundamentalnih gospodarsko-političkih odluka na središnje banke kojima su često na čelu nekadašnji investicijski bankari, te na taj način isprovociran uspon desnog populizma koji želi povratak na predkapitalistički paternalizam i koji dijelom prikriiva demokraciju, a dijelom se protiv nje otvoreno bori. Weber se je, doduše s pravom, skeptično postavio protiv pozdanja Marxa i Engelsa da je moguće podružtvljenjem proizvodnih sredstava nadići antagonizme koji su zapravo ukorijenjeni u podjeli rada i klasne strukture. Ovime je označena problemska konstelacija pred koju smo stavljeni kada promišljamo o nekoj društvenoj formaciji onkraj suvremenog kapitalizma.

REFERENCE

- Adorno, T. W. (1970) *Negative Dialektik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, J. (2014) Schlusswort, u: Smail Rapić (ur.) *Habermas und der Historische Materialismus*. Freiburg / München: Verlag Kal Alber.
- Habermas, J. (1981) *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, J. (1976) *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, J. (1973) *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, J. (1971) *Theorie und Praxis*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Lowe, A. (1975) Adam Smiths System of Equilibrium Growth, u: In: Andrew S. Skinner i Thomas Wilson (ur.) *Essays on Adam Smith*. Oxford: Oxford University Press: 415-425.
- Lukács, G. (1970) *Geschichte und Klassenbewusstsein*. Neuwied: Luchterhand.
- Marx, K. i Engels, F. (2007) *Marx-Engels-Werke Band 1*. Berlin. Karl Dietz Verlag.
- Marx, K. i Engels, F. (1990a) *Marx-Engels-Werke Band 3*. Berlin. Karl Dietz Verlag.
- Marx, K. i Engels, F. (1990b) *Marx-Engels-Werke Band 4*. Berlin. Karl Dietz Verlag.
- Marx, K. i Engels, F. (1987) *Marx-Engels-Werke Band 19*. Berlin. Karl Dietz Verlag.
- Marx, K. i Engels, F. (1990c) *Marx-Engels-Werke Band 20*. Berlin. Karl Dietz Verlag.

- Marx, K. i Engels, F. (1984) *Marx-Engels-Werke Band 21*. Berlin. Karl Dietz Verlag.
- Marx, K. i Engels, F. (2014) *Marx-Engels-Werke Band 23*. Berlin. Karl Dietz Verlag.
- Parsons, T. i Shils, E. (1949) *Towards a General Theory of Action*. New York: Harper & Row
- Smith, A. (1978) *Der Wohlstand der Nationen*. München: Deutscher Taschenbuch-Verlag.
- Starbatty, J. (1985) *Die englischen Klassiker der Nationalökonomie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Streeck, W. (2015) Why the Euro divides Europe. *New Left Review* 95: 5-26.
- Weber (2010) *Religion und Gesellschaft. Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Frankfurt am Main: Dörfner Verlag.
- Weber, M. (1970) *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: Mohr Siebeck.

How current is western Marxism?

SUMMARY The core argument of the article is that Engels in his late thought dealing with Marx's critique of political economy developed an approach to theory of bourgeois capitalist society. Within this society, on the one hand, the money and its accumulation through capital has a constitutive role of social formation and intrinsic function of creating political power. On the other hand, this theory develops rational value aspect of bourgeois law. Engels avoids the monism of Marx's *The Capital* by analyzing systemic relationship between capitalist market and state administration from the beginning of modern age to his own time and noticing a progress in this relationship. Author maintains that, despite the fragmented character of Engels's theory, it shows a connection with Weber's theory of money and his understanding of modern process of rationalization. Author develops his thesis by contrasting Engels's approach to that of Marx and later development of these themes in works of Lukács, Horkheimer, Adorna and Habermas.

KEY WORDS Engels, Marx, Frankfurt School, Habermas, critique of bourgeois society

HEIDEGGEROVA KRITIKA BOLJŠEVIZMA I LIBERALIZMA

Goran Gretić

Sveučilište u Zagrebu
E-mail: ggretic45@gmail.com

DOI: 10.20901/an.13.04

Prethodno priopćenje
Primljeno: siječanj 2017.

Sažetak U članku se razmatra Heideggerova predanost ideji nacionalsocijalizma, te kroz kontekstualno čitanje *Crnih bilježnica*, njegova kritika boljševičkog komunizma i anglo-američkog liberalizma. Kroz raspravu o intelektualnom i povijesnom kontekstu u kojem su *Crne bilježnice* pisane, autor pruža uvid u Heideggerov osebnijni antisemitizam koji je povezan s njegovim filozofskim projektom o povijesnosti bitka. Takav pristup je, autor pokazuje, u srži Heideggerove kritike sovjetskog komunizma. Završni dio rada posvećen je usporedbi Dostojevskog i njegova viđenja uloge ruskoga naroda s Heideggerovim promišljanjima o toj temi.

Ključne riječi Heidegger, *Crne bilježnice*, nacionalsocijalizam, komunizam, boljševizam, liberalizam

U filozofiranju nikada ne misliti na “druge”, i isto tako malo na “ja”,
jedino o i na izvorište bitka – to se podjednako odnosi na stvari i put.

Martin Heidegger, *Schwarze Hefte*

Usprkos svih otpora, izokretanja i ponovnih udaraca ne skretati i ne
popuštati.

Ali čemu pokušavati u nekom napuštenom kutu?

Martin Heidegger, *Schwarze Hefte*

Heidegger svoja promišljanja i komentare u posljednjem, posthumno objavljenom djelu pod naslovom *Crne bilježnice*, izričito označava kao osvješćenja (*Besinnungen*), a ne kao aforizme i životne mudrost. Taj pojam osvješćenja (koji u njemačkom jeziku ima izrazito teološkijske konotacije) Heidegger određuje na sljedeći, za njega tipični, metaforičko-kriptički, način: “Osvješćenje ne misli bilo kakvo promišljanje, promišljenost ili čak sumnjičavost, već skok-unaprijed u istinu bitka. Ta je bit osvješćenja jedin-

stveno ista sa jedinstvenosti njenog trenutka” (Heidegger, 2014d: 37). I valja odmah na početku naglasiti da *Crne bilježnice*, po općoj ocjeni, svakako predstavljaju veliku cenzuru u vrednovanju Heideggerovog cjelokupnog djela.¹

¹ O tome u međuvremenu postoji dosta literature, kao prvo to su dva zbornika o *Crnim bilježnicama*: Heinz i Kellerer, 2016; Gander i Striet, 2016; vidi i: Trawny, 2016; Di Cesare, 2015.

Tekst *Crnih bilježnica*, za sada, čine četiri knjige sa skoro 1800 stranica, i u njima je riječ o svojevrsnom misaonom dnevniku koji je pisan od 1931. do 1948. Te je "Bilježnice" Heidegger pedantno vlastoručno korigirao i priredio za objavljivanje, s time da su "Bilježnice" određene da čine završne sveske njegovih cjelokupnih djela. Prema tome nedvojbeno je kako je sam Heidegger namijenio sasvim posebnu ulogu tim *Crnim bilježnicama*, te se opravdano može govoriti o svojevrsnom filozofijskom testamentu, a čije je objavljivanje, za pretpostaviti je promišljeno, određeno za daleku budućnost. Međutim, sam se sadržaj *Crnih bilježnica* pokazuje kao nešto novo i svakako iznenađujuće s obzirom na do sada poznata Heideggerova filozofska djela. Naime, u *Bilježnicama* je dokumentirano i takoreći teorijski obrazloženo, i to u pojmovlju Heideggerovog djela *Bitak i vrijeme*, tj. fundamentalne ontologije, njegovo vrlo živo i intenzivno promišljanje i analiziranje historijskih zbivanja, kao i strastveni interes na ideološkim, političkim i svjetonazorskim prijemima toga razdoblja, čak do razine onog dnevno političkoga.

Stoga za početak može ustanoviti kako se Heideggerova osvješćenja iz *Crnih bilježnica* u bitnom svode na sljedeće problemske sklopove: povijesna uloga Njemačke; bit nacionalizma kao drugog početka povijesti bitka; odnos Nijemci – židovstvo – Zapad; svjetsko-povijesna jednakost liberalizma-amerikanizma i komunizma-boljševizma. Uz to Heidegger se posebno bavi odnosom Nijemaca i Rusa, problemom Rusije kao takve, kao i opasnosti boljševizma, a kojega on izjednačava sa svjetskim židovstvom. U IV. svesku koji sadrži bilješke od 1942. do 1948. izlazi na vidjelo njegova vrlo iritantna i cinična, potpuna i deciderana nespremnost uvidjeti i priznati

bilo kakvu vrstu njemačke krivnje i moralno-političke odgovornosti za katastrofu Drugog svjetskog rata i holokausta. I, dakako, on se neprestano i na različite načine obračunava sa najrazličitijim krivim, nedostatnim i sasvim nepromišljenim tumačenjima djela *Bitak i vrijeme*, tako da se doista zadobiva dojam da je to za njega bilo jedino i mjerodavno djelo.

Istovremeno on stilizira svoj vlastiti politički angažman u nacionalsocijalističkom režimu od 1933. kao profetsko upozoravanje na pogrešni razvoj toga novog početka svjetske povijesti, a u liku nacionalsocijalističkog pokreta. Po Heideggeru se tada zbivalo tako nešto kao navlastiti "novi početak", a koga je promatrano iz povijesti bitka, valjalo odobravati "iz misaonih razloga". Osim toga Heidegger nas opširno izvještava kako je on zapravo još od 1933. pa sve do kraja pisanja tih *Bilježnica*, bio stalno ometan i denunciran od raznoraznih neukih, tj. misaono nesposobnih pristaša i ulizica režima.²

² Zasiurno je suviše naglašavati kako je Heidegger živio i radio u sudbonosna, opasna i teška vremena. Od početka njegovih raznorodnih pokušaja sudjelovanja i oblikovanja onoga što je on vidio kao "veličinu i istinu toga pokreta", tj. novog početka povijesti zapada putem nacional-socijalističkog pokreta, Heidegger je nedvojbeno bio vođen svojim navlastitim poimanjem povijesnosti, zadržanim još u djelu "Bitak i vrijeme", (a to je, kao što je poznato, i sam izričito potvrdio u razgovoru sa Karlom Löwithom (Löwith, 1986). Prema tome, koliko god se danas mogu sa puno dobrih razloga i sa raznorodnim objašnjenjima, mnoga njegova stajališta najradikalnije odbacivati, on zasiurno nije bio nikakav vulgarni karijerist i oportunist. Stoga i nije nimalo iznenađujuće da je bio isto tako napadan od kojekakvih mizernih propagatora režima i intelektualnih i moralnih ništica, kao što je bio filozof Ernst Krieck, tadašnji rektor sveučilišta u Frankfurtu. U *Crnim bilježnicama*, navodi Hei-

Gledajući cjelinu sadržaja tih *Bilježnica* mogla bi se sažeto istaknuti tri bitna problemska sklopa (neovisno o neprestanim pokušajima ispravljanja krivih interpretacija djela *Bitak i vrijeme*) u Heideggerovim osvješćenjima.

1. Heidegger sam sebe deklarira, u različitim formulacijama, kao onog koji odobrava nacionalsocijalizam, daka-ko, ne u svakodnevnom vulgarnom smislu. Kod Heideggera je riječ, kako sam kaže, usprkos svih gorkih razočarenja kojima je bio izvrgnut, o nečem sasvim drugom, naime, nužnom “bitnom odobravanju” nacionalsocijalizma iz “misaonih razloga”. Međutim, to od strane vladajućeg režima nije bilo niti respektirano ni honorirano, krivnju za to snose različite “prazne preuzetnosti “intelektualaca””.
2. Heidegger zastupa osebujni antisemitizam koji je utemeljen u povijesnosti bitka, tj. svjetskom se židovstvu pripisuje navlastita razarajuća uloga u zapadnjačkoj povijesti.
3. Moderne revolucije, prosvjetiteljstvo i liberalizam, amerikanizam i boljševizam-komunizam, odnosno: “Moder- ni sistemi totalne diktature imaju podrijetlo u židovsko-kršćanskom monoteizmu” (Heidegger, 2014a: 438).

Ta tri načelna problemska sklopa Heidegger još i povijesno konkretizira, obrazlažući kako se tada, naime, kon-

degger, kako ga često pitaju zašto “ne odgovara na blaćenje od gospodina Kricka”, te tim povodom Heidegger kaže sljedeće: “Odgovor: oni koji poradi svoje plitkosti i taštine, s kojom po svemu prekopavaju što je bilo oblikovano i mišljeno – takvi koji zaslužuju samo prezir, nikada ne mogu biti protivnici. U borbu idem samo sa protivnikom, ne sa hvalisavcima osrednjosti” (Heidegger, 2014b: 179). I u toj je stvari Heidegger doista bio u pravu, na takve se pojave, na te *quantite negligible*, zbilja ne treba osvrutati.

cem 30-ih godina, povijesni tubitak čovjeka utemeljivao na tri elementa. A to su bili:

1. pojedinci, oni koji se danas bore;
2. žene, a koje putem izvorne ljubavi čuvaju nerazorive prostore ljubavi;
3. pjesnici i mislioci, a koji u prikrivenosti pjesnički priređuju ono buduće.

Zatim Heidegger objašnjava tegobno, ali i epohalno značenje uloge ta tri nositelja tadašnje povijesne egzistencije, a kako se otkrivaju u obzoru povijesti bitka. Oni, kako naglašava Heidegger, moraju voditi više nego “opasni život” i to usred trivijalno-vulgarne svakodnevni- ce. Međutim, u svemu tome bitno je da se njihovo djelovanje odvija u prikri- venosti, dok je istovremeno takva vrsta djelovanja bilo nešto “jedinstveno, je- dinstveno kao početak naše zapadnjačke povijesti” (Heidegger, 2014c: 134). Ovo bi se tri određenja mogla i čitati kao osebujni primjeri sentimentalne poezije po- vijesti bitka.

Heidegger se u *Crnim bilježnicama* bavi izrazito opširno s problemom Rusije, onog ruskog, odnosno s boljševiz- mom, koji izjednačava sa svjetskim ži- dovstvom. I tu valja odmah naglasiti da su takve tvrdnje bila daleko od bilo ka- kve originalnosti, odnosno, to je bila standardna ideološka teza nacionalsoci- jalističkog pokreta, a osobito propagan- distički razrađivana u Hitlerovom djelu *Mein Kampf*. Kao što smo već naveli Heidegger promatra moderne revoluci- je, prosvjetiteljstvo, liberalizam, ameri- kanizam i komunizam-boljševizam kao “sisteme moderne totalitarne diktature” i svi ti fenomeni proizlaze “židovsko- kršćanskog monoteizma”. (Heidegger, 2014a: 438). Tu prijepornu, a zapravo apsurdnu tezu o navlastitom bitnom je- dinstvu liberalizma-amerikanizma i ko- munizma-boljševizma razrađuje Hei-

degger u više navrata, na primjer na sljedeći način: “Zašto pripadaju najuže zajedno englesko-američki “svijet” i “boljševizam”, usprkos prividne suprotstavljenosti kapitalizma i anti-kapitalizma? Jer su oboje u biti isto – bezuvjetno razvijanje subjektivnosti u čistu racionalnost. Tamo odgovara tome u protuzamahu ono “sentimentalno”, ovdje (u boljševizmu) tupo azijsko” (Heidegger, 2014c: 235).

Dakako, odmah se nameće pitanje po čemu su to kapitalizam i anti-kapitalizam suprotstavljenosti, prije bi izgledalo kako bi valja reći da su tu radi o oprekama. Međutim, da su oboje isto u smislu krajnje subjektivnosti i racionalnosti, samo je problematična i racionalno neobrazložena tvrdnja iz mišljenja povijesti bitka, o znanstveno-tehničko-tehnološkijskoj konstituciji zapadnjačke metafizike, a označavanje angloameričkog kapitalizma kao neke “sentimentalnosti” zvuči više komično, nego ironično, dok je karakteriziranje azijskog kao nečega tupoga, samo malograđanska vulgarost. Međutim, u *Crnim bilježnicama* Heidegger se posebno bavi problemom onog ruskog i za to po njemu postoje dobri razlozi, naime, on kaže sljedeće: “Rusi stoljećima znaju puno toga i vrlo jasno o Nijemcima, o njihovoj metafizici i pjesništvu. Ali Nijemci ne slute ništa o Rusiji. Prije svakog praktičko-političkog pitanja, koje si mi moramo postaviti o Rusiji, stoji jedino pitanje, tko su zapravo Rusi. Kao što je komunizam (uzet kao bezuvjetni marksizam) tako je i moderna tehnika skroz na skroz europski-zapadna. Oboje su samo instrumenti onog ruskog, a ne ono samo. Ukoliko tehnika i komunizam navaljuju na zapad sa istoka, napada uistinu zapad protiv zapada u užasnom samouništenju svojih vlastitih snaga i tendencija...U onome ruskom nalazi svršenost metafizike primjereno

mjesto svojega ponovnog rođenja” (*ibid.*: 276).

U suprotstavljenosti spram ta dva destruktivna lika svjetsko-povijesne konstelacije moderne, pokušava Heidegger ustanoviti i odrediti povijesnu ulogu Nijemaca na sljedeći način:

“Bit Nijemaca, njihovo povijesno određenje, izmiče se historijskom izračunavanju putem naroda i poznavanja povijesti; ona proizlazi jedino iz trenutka koji odlučuje o onome, a koje dapače leži u temelju “svjetsko-povijesnih” zbivanja, i čovjeka zapada gura ili u tu-bitak ili ga izručuje planetarnim tvorevinama (Machenschaften)” (*ibid.*: 55).

Ovdje svakako još valja navesti da između ovakvih samovoljnih svjetsko-povijesnih spekulacija o ulozi pojedinih naroda, nailazimo u *Crnim bilježnicama*, nažalost, i na veliki broj vulgarnih invektiva spram tzv. amerikanizma i posebno protiv Engleske. Doduše, valja napomenuti da je određeni antianglosaksonski i antiromanski afekt bio dosta rasprostranjen u Njemačkoj još od 19. stoljeća. Na primjer, to je izričito vidljivo u radovima M. Schelera, od Heideggera visoko cijenjenog suvremenika, ali ako se smije tako reći, Schelerovi su napadi i sarkazmi bili puno duhovitiji i elegantniji³, i bez Heideggerovih često grotesknih preuzetnosti iz obzora povijesti bitka, na primjer kada objašnjava neprevođenje svojih djela na engleski, sa osrednjošću i metafizičkom nedostatnošću engleskog duha. Dakako, mnoštvo slično trivijalnih invektiva ima i spram Sovjetskog Saveza. (U tome je kontekstu i opravdano postaviti pitanje o sasvim osebujnoj

³ O povijesno-idejnim korijenima kritike zapada-liberalizma-romanizma kao nečega stranoga njemačkom biću, vidi: Gretić, 2012: 65-113.

odgovornosti filozofije za tu, naizgled neshvatljivu, brutalnu provalu mržnje i nasilja nakon 1933. Pokazuje se kako je pri tome odlučno pitanje pod kojim i kakvim su se to socijalnim i kulturološkim uvjetima i okolnostima mogla razviti takva destruktivna, nihilistička stajališta, uvjerenja, raspoloženja? Odnosno, kojim je putovima postupno došlo do eksplozivnog širenja spremnosti ka besprimjerno bezumnoj destrukciji cjeline europske tradicije civilnog miroljubivog suživota pojedinaca i naroda, i sve to podržavano od strane ogromne većine stanovništva jednog velikog kulturnog naroda?)

Kao što smo naveli Heidegger se u više navrata upušta u spekulativna povijesno-filozofijska, iz povijesti bitka, promišljanja biti komunizma, boljševizma i engleske, tj. zapadno-liberalno-demokratske države. Tako on kaže sljedeće: "Ako je "komunizam" posljednje metafizičko ustrojstvo naroda u posljednjem odsjeku svršenosti novovjekovlja, tada to počiva na tome da je on morao uspostaviti svoju bit kao moć, iako još prikriveno, već na početku novovjekovlja. Politički se to događa kao novovjekovna povijest engleske države. Ona je... isto što i država Sovjetskih republika, samo sa tom razlikom, da tamo jedna ogromna predodžba privida moralnosti i odgoja naroda, ublažava sav razvoj nasilja i čini ga samorazumljivim. Dok ovdje [u engleskoj državi] novovjekovna "svijest" bezobzirnije, iako ne bez poziva ka usrećivanju naroda, razotkriva samu sebe kao vlastitu bit-kao-moć. Najopasnija je građansko-kršćanska forma engleskog "boljševizma". Bez njenog uništenja ostaje novovjekovlje održano. Ali konačno uništenje može imati samo lik bitnog samouništenja, a koje će najsnažnije biti potaknuto putem prekoračenja vlastite prividne biti, a u ulozi spasitelja

moralnosti. U kojem će historijskom momentu započeti samouništenje "komunizma", kao očito zbivanje i kraj, svejedno je, naspram iz obzora povijesti bitka, već donesene odluke, koja to čini neizbježnim. Prvi oblik samouništenja sastoji se u tome da se "komunizam" u provali ratničkih zbivanja izbacuje u ono nezadrživo svoga potpunoga prepuštanja moći" (Heidegger, 2014a: 157).

U *Crnim bilježnicama* nalaze se, dakle, s jedne strane šokantni antisemitski stavovi, te zatim ništa manje ekstremne prosudbe o istovjetnosti anglosaksonskog liberalizma i sovjetskog boljševizma. Dapače, po njemu je anglosaksonski svijet još bezobzirniji i brutalniji u potiranju povijesne kreativnosti od nasilne sovjetske politike. Stoga po Heideggeru Engleska i Amerika ne pripadaju zapadnjačkoj tradiciji, već su u opreci naspram Europe, zemlje bez povijesnih korijena i smisla. Nama pak izgleda da se takva vrsta pretencioznih nazovi-prosudbi može, kao prvo, objasniti jedino ideološki i nacionalističkim entuzijazmom toga razdoblja. Međutim, u navedenom se citatu isto tako jasno i ocrtava Heideggerovo osebujno poimanje zapadnjačke povijesti, iz obzora povijesti bitka, i to kao prvog Grčkog i drugog Njemačkog početka. Tu izlazi na vidjelo prikrivena i izokrenuta hegelijanska koncepcija njegovog poimanja povijesti bitka. On to inače i sam izriče na posredan i ekscentrični način. Ovdje isto tako izlazi na vidjelo i njegovo potpuno samovoljno, neobrazloženo i neutemeljeno poimanje nastanka moderne države, razvoja i nastajanja političkih odnošenja, političko-pravnog konstituiranja Europe od renesansa do suvremenosti, i to pod očitim utjecajem Nietzschea i Spenglera.

Slijedeći osobito karakteristični citati jasno pokazuju svu povijesno-političku i svjetonazorsku-kulturološku uvje-

tovanost njegovog poimanja političkog: “Politika” je po biću nešto novovjekovno, i kao takva uvijek politika moći, tj. uspostavljanje i izvršenje opunomoćenja moći, u od nje ovladanoj onom opstojem. Najviši način i akt politike sastoji se u tome da se protivnika izigra – dovede do stanja u kojem je prisiljen da korača ka svome vlastitom samouništenju. Pri tome politika mora imati dugu ruku i dugi dah i biti u stanju duže vrijeme primati udarce; i ne smije se dati smesti sa povremenim porazima opstojem” (Heidegger, 2014c: 260). Te zatim: “Politika” je navlastiti izvršitelj tvorevine opstojem; nju se može samo metafizički pojmiti... I zato je govor o “politici moći” nesporazum... moć zahtijeva politiku da bi moć preko nje uspostavila ovladavanje tvorevinama. Ta je politika “totalna” – ne zato što ona sve obuhvaća, već zato što je po svome biću utemeljena u izvršenju opstojnosti opstojem” (*ibid.*: 43).

Novost i problematičnost stajališta u *Crnim bilježnicama*, naspram već poznatih teza iz prije objavljenih radova, sastoji se u izričitoj konkretnom povijesno-političkom obzoru njegovih promišljanja. I, upravo u tome i jest problem, budući da su njegova poimanja onog političkog krajnje prijeporna i nedostatna, dapače, samoj naravi njegovog filozofiranja ono političko je nešto u biti strano, a o tome postoji više-manje konsenzus u znanstvenim istraživanjima njegovog filozofiranja. To isto tako izričito i višekratno tematizira i Hannah Arendt, jedna od njegovih prvih i najvjernijih učenica. To je i zasigurno i jedno od objašnjenja neodrživih i neobrazloženih političko-ideoloških tvrdnji iz navedenih citata. Tu se vidi kako Heidegger pokušava iz općih filozofijsko-povijesnih promišljanja, odnosno, vlastite koncepcije o zaboravu bitka, onto-

logijskoj diferenciji i epohalne prevlasti tehnike, obrazložiti teorijski okvir svoga ideološkog i teorijsko-politički apsurdnog stava o istovjetnosti engleske države i države Sovjetskih republika. Naime, po svemu sudeći tu se, prije svega, radi o prvenstveno političkim stajalištima, međutim pri tome je posebno problematičan i indikativan vokabular koji on rabi. Naime, Heidegger tu izričito govori o neophodnosti “konačnog uništenja” engleske “građansko-kršćanske države”, a nakon toga, dakako, i slijedi uništenje komunizma-boljševizma. Takva se terminologija 30-ih godina ne može izdati za filozofijsko promišljanje povijesti i zaborava bitka, bez obzira na kvazispekulativni dodatak da se pri tome u biti radi o nekakvom samouništenju. Dok se pak tvrdnja iz 1939. o ratničkom i ekspanzivnom komunizmu, opet u terminologiji povijesti bitka, mora držati za samo kamuflirani sastavni dio vladajuće nacionalsocijalističke ideologije.⁴

Kao što smo već naveli, Heidegger se u *Crnim bilježnicama* dosta bavi s problemom boljševizma, a koji izjednačava sa svjetskim židovstvom. Međutim, ni ta teza nije osobito originalna, jer se većina tih stavova već nalazi u Hitlerovoj knjizi *Mein Kampf*, kao i u mnogim političkim pamfletima toga vremena, naravno, izraženo u drugačijem propagandističko-vulgarnom govoru. Pri tome se svakako sa ne malim iznenađenjem treba istaknuti u kojem se visokom stupnju Heideggerovo razumijevanje nacionalsocijalizma, poklapa sa specifično Hitlerovim pogledima, to je vidljivo u njego-

⁴ Iz u međuvremenu ogromne literature o Heideggerovom odnosu spram politike i nacionalsocijalizma valja izdvojiti sljedeće novije radove a u kojima je i dana sva ostala relevantna literatura: Denker i Zaborowski, 2010a; 2010b; Fritsche, 1999; Faye, 2009; Zaborowski, 2010.

vim opetovanim pohvalama specifično Hitlerovih postignuća, na primjer kada ističe, izgleda sasvim ozbiljno, Hitlerovu “genijalnu politiku” izbjegavanja rata na više fronta. Heidegger to još obrazlaže na sljedeći način: “Veliko iskustvo i sreća, kako je vođa probudio jednu novu zbiljnost, koja našem mišljenju daje pravu putanju i udarnu snagu. Inače bi se pokraj sve temeljitosti ostalo u samo-izgubljenosti i teško bi vodilo ka djelotvornosti. Literarna egzistencija je završena” (Heidegger, 2014b: 111). Ta se fascinacija Hitlerom posebno dobro vidi u nedavno objavljenoj korespondenciji sa bratom Fritzom. Tako on bratu Fritz u još za Božić 1931. toplo preporuča raspravu sa “Hitlerovom knjigom”, jer tu se pokazuje kako Hitler ima “jedan neobičan i siguran politički instinkt”. Ta je preporuka za čitanje *Mein Kampf*a povezana sa izričitom obranom Hitlera, pa u pismu iz ožujka 1932. kaže kako je “narodni pokret buđenje nacije” i da je pri tome svejedno da li Hitler prema “nekoliko uplašanih “naobraženih” ima “nivo” ili ne” jer radi se o tome da “svaki pojedinac svoju odlučnu volju primjeni tamo, gdje se još nalazi jedini spas domovine”. Dok u pismu od 12. siječnja 1945. kaže kako sada jedan svijet propada, ali koji “je ionako bio samo fasada, buka, zadovoljstvo i jednodušnost”, ali “onaj jedini mišljenja povijesti bitka ide svojim putem i slijedi glas”. Dok 12. veljače 1945. kaže kako taj jedini, tj. sam Heidegger, uvida kako je “moje mišljenje bitak, a za njegovo se opravdanje ne nudi nigdje u onome opstojećem neki temelj ili argument. Ovdje se otkriva samoća, koje se više ne tiče osobe, već budućeg nasljeđa čovječanstva”. Očito se sada u okrutnoj izvjesnosti propasti, od njega očekivanog “drugoga početka”, razotkriva Heideggerovo očajanje i, istovremeno somnambulna, mitomanska vjera u po-

slanstvo njegovog mišljenja povijesti bitka (Homolka i Heidegger, 2016).

Heideggerovo je razumijevanje boljševizma, s jedne strane sasvim tipično za to razdoblje, dok je s druge s obzirom na svoju radikalnost i patetičnost do danas zadržalo svoju specifičnu djelotvornost. Posebno putem prilično rasprostranjenih i u konzervativno-nacionalističkoj historiografiji i političkoj publicistici utjecajnih stajališta njegovog učenika historičara Ernsta Noltea. (usp. Nolte, 1998); u povezanosti s time vrlo je instruktivno i valja pogledati takozvani *Historikestreit*, u Njemačkoj 70-ih godina prošloga stoljeća (Piper, 1987), dodatno zanimljivo s obzirom na slične rasprave kod nas).

Heidegger navodi kako se on već dugo bavio boljševizmom, te kaže: “Moje osvješenje onog ruskog počinje godine 1908-9 u pokušaju... poimanja onog ruskog. Od tada je ta volja išla svojim putem i nije bila određena nadolaskom boljševizma, niti putem političkog “razvitka” odnošenja između Rusije i Njemačke od siječnja 1939. Političko-taktički, tj. historijsko-tehnički odnos između Rusije i Njemačke, tj. “stranaka” koje vode te države imat će “historijske” ovakve ili onakve posljedice – ali taj odnos nije nikada mogući temelj i prostor, iz obzora povijesti bitka, za raspravu između onog njemačkog i ruskog. Ta rasprava može proizaći samo iz prevladavanja historije preko vladavine povijesti bitka” (Heidegger, 2014c: 148). No, pogledajmo kako Heidegger, nakon 30 godina bavljenja pitanjem Rusije, vidi aktualne ruske odnose. Rusija je sada postala komunističko-boljševistička, a to po Heideggeru znači da je preko židovskog duha otuđena od vlastite biti. Ono istinito rusko, naglašava češće Heidegger, upravo je po svome biću strano komunizmu i marksizmu. I to je doista intui-

tivno lako shvatljivo, budući da utemeljitelji i glavni predstavnici toga učenja nisu bili nikakvi Rusi. Nasuprot tome, valja navesti da je jedna od prvih i vrlo utjecajnih, te do danas aktualna kritika Marxovog učenja inicirana od Rusa Bakunjina i njegovih sljedbenika, a bila je itekako poznata u Njemačkoj i Francuskoj upravo u vrijeme ovih Heideggerovih bilježaka, posebno u mišljenju ruskog filozofa Berdjajeva, a koji je osim toga i polemizirao s Heideggerom.

Inače, Heidegger češće patetično naglašava, kao značajni uvid i novu veliku istinu, sljedeću tezu: “Boljševizam nema ništa zajedničkog s azijskim i još manje sa slavenstvom i onim ruskim – daleke, sa arijskim temeljnim bićem – on proizlazi iz zapadnjačko-zapadne novovjekovne racionalne metafizike” (*ibid.*: 47) Taj je stav Heideggera samo varijacija njegovog općeg stava, iz obzora povijesti bitka, o neophodnosti destrukcije zapadnjačke ontoteologije, tj. platonizma. U tako shvaćenom platonizmu uspostavljeno je transcendentno vječno carstvo ideja, odnosno, na taj je način konstituirano jedno novo sudbonosno poimanje bitka, a na način zaborava bitka. Time je, po Heideggeru, uspostavljena dugovječna i sudbonosna vladavina platonizma u duhovnoj povijesti zapadnjačkog svijeta, i to prvo posredovanjem kršćanstva, zatim univerzaliziranjem židovskog transcendentnog boga, pa sekulariziranjem kršćanstva u doba prosvjetiteljstva, te konačno putem liberalizma i socijalizma. To Heidegger na jednom drugom mjestu ovako izražava: “Iz toga se [platonskog] učenja o idejama određuje cjelina duhovnog bitka zapada do danas. Pojam Boga također proizlazi iz ideje, i prirodne se znanosti na njoj orijentiraju. Kršćanska i racionalistička misao spajaju se ujedno od Hegela. A Hegel je ponovno temelj mar-

ksizma. Kada ne bi bilo učenja o idejama, ne bi bilo ni marksizma. Marksizam stoga može biti konačno savladan, tek kada se mi prethodno razračunamo s učenjem o idejama i njihovom dvijetisućljetnom poviješću” (Heidegger, 2001: 151). Taj se stav zatim još precizira, te ga se može shvatiti kao jednu od temeljnih teza njegove političke filozofije, a glasi ovako: “Pri tome je [u platonizmu] čovjek shvaćen kao opće umno biće. U prosvjetiteljstvu i liberalizmu dospio je taj pojam do jedne određene forme. Tu je korijen svih današnjih snaga sa kojima se valja boriti. Tome je shvaćanju suprotstavljena konačnost, vremenitost i povijesnost čovjeka” (*ibid.*: 166).

Kao što smo naveli Heidegger zaključuje kako će se nakon 1939. odnos između Njemačke i Rusije i vodećih “stranaka” koje ih vode “historijski” već nekako razriješiti, te, dapače, tvrdi da postoje bitne sličnosti između Nijemaca i Rusa. Međutim te tvrdnje, kao vrlo često u *Crnim bilježnicama* nisu dalje obrazložene, te sve ostaje u sljedećim mitsko-kriptičkim metaforama: “Nerazotkrivena tajna onog ruskog (ne boljševizma) može biti kao takva dana i utemeljena samo putem nekog odgovarajućeg izvornog – a koje ostavlja iza sebe svu metafiziku i sav kršćanski kulturni pogon – misaonog kazivanja provalije bitka” (Heidegger, 2014c: 48). Heidegger zatim pokušava tu tajnu onog ruskog razjasniti u povezanosti sa Njemačkom na sljedeći način:

“Zašto ne bi čišćenje i osiguranje rase bilo određeno time da jednom ima za posljedicu veliko miješanje: sa Slavenstvom (sa onim ruskim – kojem je boljševizam samo nametnut i nije mu u korijenju)? Ne bi li morao tamo njemački duh, u svojoj najvišoj suzdržljivosti i strogoći, savladati tminu i istovremeno je priznati kao svoj temeljni korijen? Ne

bi li tako moglo nastati jedno čovječanstvo, koje bi bilo doraslo utemeljenju istine bitka i pozvano ka božanskim sposobnostima. Što, ako bi politička svršenost novovjekovlja morala prirediti to ujedinjenje, prvotno putem puno zaobilaznica, i u naizgled krajnjim oprekama?... i pri tome bi u tome povijesno-bitnom ujedinjenju “ono “racionalno” i “iracionalno” bili samo prividno, naizgled nešto različito” (*ibid.*: 402, 403).

Ove su rečenice pisane vjerojatno pred kraj 1939., dakle, nakon iznenađujućih pregovora Njemačke i Sovjetskog Saveza, a u njima Heidegger, svakako krajnje iznenađujuće, nagovještava mogućnost razrješenja nacističke rasne politike putem osebnog sjedinjenja sa onim ruskim, a to bi onda i mogao biti put ka, po njemu koncipiranom mogućem novom, drugom početku zapadnjačke povijesti. Ali da bi tako nešto uopće bilo ostvarivo “trebali bi tada Nijemci biti oboružani sa najdubljim prisvajanjem zapadnjačke povijesti bitka i znanja, za *polemos* koji si je izbio područje odlučivanja u okviru kojeg bi neproračunljivo biće bogova i onog ljudskoga našlo svoju dubinu” (*ibid.*: 402). Heidegger ovdje očigledno predmnijeva, a putem njegovog osebnog poimanja *polemosa*, susret u okviru povijesti bitka, između Nijemaca i Rusa, a u cilju prevladavanja zaborava bitka, odnosno, metafizičkog tehničko-tehnološkog svijeta moderne. Stoga on vidi “tu budućnost zapada” ostvarivu putem “ujedinjenja onog njemačkog i ruskog” a koje “dospijeva do naj-krajnjeg uzdizanja svršenosti novovjekovlja”. Tu se po Heideggeru radi o dva u povijesti bitka oprečna načela, to su “neiscrpnost ruske zemlje i neodoljivost njemačkog planiranja i uredovanja”. Ta se dva načela moraju “držati u njihovoj nenadvisivosti u neodlučnosti, a ta-

kva će neodlučnost biti svršenost ogromnosti (*Riesenhaf*) u tvorevinama (*Machenschaft*)” (*ibid.*: 403).

Heidegger ovdje očito zagovara ujedinjenje ta dva različita načela bitka, još karakterizirana kao ono “racionalno” i “iracionalno”, a sa svrhom prevladavanja metafizičkog doba, mada i istovremeno upozorava na “najveću opasnost” ostanka u liku dosegnutog vrhunca metafizike moderne. Zatim Heidegger opetovano pokušava zahvatiti metafizičku bit sovjetskog socijalizma na slijedeći način: “Prvi i odlučujuću korak ka bezuvjetnom motoriziranju ljudskog izvršio je sovjetski socijalizam; drugi su ga slijedili samo u protuobrani u onome bitnom. Taj je socijalizam samog sebe kao prvo spoznao kao onaj sistem bezuvjetnog ovlaštenja moći u kojem je tehnici određeno njeno konačno metafizičko mjesto. Sovjetska je moć prema Lenjinu “socijalizam + elektrifikacija”. U području tih bitnih koraka svršenosti metafizike kao tvorevine, nije bitno tko sprovodi taj sistem bezuvjetne moći, već tko ga je bitno spoznao i poduhvatio u njegovoj biti... tu postaje očita metafizička bijeda Talijana, naspram onog ruskog. Jedino bezuvjetna ljudskost koja se ne predaje pred krajnjom subjektivnošću, dovoljno je jaka da se podvrgne bezuvjetnoj metafizičkoj biti tehnike. Ali ni ono rusko ne dospijeva do te bezuvjetnosti” (*ibid.*: 257). Neovisno o svoj prijepornosti ovih tvrdnji iz mišljenja povijesti bitka, ipak je začuđujuće, pa makar to bilo i na vulgarno faktičnoj razini, kako Heidegger nije zamijetio da je proskribirano “bezu-vjetno motoriziranje ljudskog” kao prvo sprovedeno u zapadnoj Europi, zatim historijski jako ubrzano u 19. stoljeću u Njemačkoj, pa tek onda sa znatnim zakašnjenjem, no isto tako historijski jako ubrzano, u Sovjetskom Savezu.

Na ta se određenja metafizike sovjetskog socijalizma neposredno nadovezuju promišljanja o amerikanizmu na sljedeći način: "Amerikanizam je historijski ustanovljiva pojava bezuvjetnog okončanja novovjekovlja u opustošenju. Ono rusko ima u jednoznačnosti brutalnosti i upornosti istovremeno korjenito izvorno područje u svojoj zemlji koja je predodređena ka svjetskoj jednoznačnosti. Oprečno amerikanizam je sakupljanje svega, to sakupljanje znači uvijek istovremeno iskorjenjene skupljenog. Čim se to uzdigne do bezuvjetne postojanosti čisto povijesno ostvarivog, ima se zacijelo sve, ali je istovremeno svakom oduzeta njegova izvornost. U tu metafizičku zonu opustošenja ono rusko se ne spušta; jer ono ima, neovisno od "socijalizma" u sebi jednu mogućnost početka, a koja je svakom amerikanizmu unaprijed nedostupna. Ono je rusko svemu usprkos ukorijenjeno u tlu i protivno umu, a da bi bilo u stanju preuzeti povijesno određenje opustošenja. Da bi se prihvatilo zaborav bitka, i kao takav uspostavio i da bi se kao habitus održao, za to je potrebna jedna u najvišem stupnju gotova i sve proračunavajuća umnost, koju se, ako se hoće, može još nazvati "duhovnost". Samo takav "duh" ostaje dorastao povijesnoj zadaći opustošenja. Ulogu pomagača preuzeo je u okviru toga opustošenja "narod gospodara" Englezi. Metafizička ništavnost njihove povijesti sada izlazi na svjetlo dana. Oni samo traže spas te ništavnosti, i time daju svoj doprinos opustošenju" (*ibid.*: 258). Međutim, ovdje ipak valja reći da je veliki dio tih stajališta originalan samo po svojoj osebujnoj terminologiji i apodiktikom impetusu, ali sadržajno gledano to je jedna od varijacija na teme, teze i raspoloženja mislilaca iz kruga takozvane "konzervativne revolucije" u Njemačkoj s početka 20. stoljeća. Tu se posebno

mogu spomenuti autori kao Spengler, Junger i Schmitt. Stoga nam izgleda da se u ovakvim Heideggerovim "osvještenjima" doista prvenstveno radi, usprkos njegovom izričitom negiranju, o aforizmima i životnim mudrostima u stilu Nietzschea ili pak možda o "uputama ka blaženom životu" *a la Fichte*.

Kada se govori o Heideggerovom shvaćanju problema Rusije i njemačko-ruskih odnosa, svakako valja navesti da su 1913. na njemački prevedeni *Politički spisi* od Dostojevskog. U tim se tekstovima nalazi mnoštvo dubokoumnih i izniansiranih promišljanja i opažanja Dostojevskog o Njemačkoj i Nijemcima, o Rusiji i Rusima, te o odnosima Rusije, Njemačke i Europe. Ti tekstovi Dostojevskog, kao i njegova literarna djela, bila su 20-ih godina intenzivno diskutirana, proučavana i recipirana u Njemačkoj kao i cijeloj Europi. Posebno su bile plodne i utjecajne rasprave Thomasa Manna u njegovim znamenitim kulturno-političkim esejima o ulozi i značenju Njemačke u Europi, kao i naspram Rusije, u viđenju Dostojevskog, i sa time povezana njegova određenja uloge onog političkog u povijesnom razvoju njemačkog duha.⁵ U Heideggerovim *Crnim bilježnicama* nažalost nema nikakve upute na te tekstove Dostojevskog, mada ih je on jamačno poznao, na koncu u njegovoj je radnoj sobi u Freiburgu viđena slika Dostojevskog. Stoga je vrlo uputno i preporučljivo pogledati kako Dostojevski vidi bit Njemačke i njen odnos spram zapada i Rusije, posebno radi potpunijeg poimanja Heideggerovih stajališta.

U eseju "Njemačko svjetsko pitanje" kaže Dostojevski sljedeće: "Već je prije postojala ta zadaća Njemačke, njena jedina, od kada uopće ima Njemačke. To

⁵ Vidi: Gretić, 2015.

je njeno protestantstvo: ne samo ona formula protestantizma, koja se razvila u vrijeme Luthera, već njen vječni protestantizam, koji je jednom započeo s Aranimom protiv rimskog svijeta, protiv svega što je bio Rim i rimska zadaća, i kasnije protiv svega što je od starog Rima prešlo na novi Rim, i na sve narode koji su prihvatili rimsku ideju, njegovu formulu i bit, protest protiv nasljeđa Rima i protiv svega što je činilo to nasljeđe... Ja uzimam samo temeljnu ideju koja je rođena još prije dvije tisuće godina i od toga vremena nije umrla, iako se neprestano utjelovljivala u različitim formulama... Stari Rim bio je prva sila koja je proizvela ideju jednog univerzalnog ujedinjenja ljudi, i prva koja je vjerovala i bila čvrsto uvjerena da je može praktički ozbiljiti u liku svjetske monarhije. Međutim ta je formula pronađena prije kršćanstva – formula, ali ne i ideja. Jer to je ideja o ideji europskog ljudstva, iz nje se stvara njena kultura i samo za nju ona živi. Jedino je nedostajala puka ideja univerzalne rimske monarhije, a ona je bila zamijenjena putem novog ideala jednog ponovnog univerzalnog novog sjedinjenja u Kristu. Taj se novi ideal rascijepio u ono javno, i u ideal savršenog duhovnog sjedinjenja ljudi u idealu zapadno-europskom, rimsko-katoličkom pape, a koji je bio sasvim suprotstavljen onom javnom. To se svjetsko, rimsko-katoličko utjelovljenje ideje odvijalo na svoj način, bez da je u potpunosti izgubilo kršćanski, duhovni izvor te ideje, i to na način da je tu ideju spojilo sa starorimskim nasljeđem. Rimski je papa obznanio da kršćanstvo i njegova ideja ne mogu biti ozbiljeni bez univerzalnog ovladavanja zemalja i naroda, ne duhovno nego državno, drugim riječima ne bez zemaljskog ozbiljenja jedne nove univerzalne rimske monarhije, a čiji poglavar ne bi bio rimski imperator, već

papa”. Zatim nastavlja Dostojevski: “Ali što sve to u svih tih dvije tisuće godina ima zajedno sa Njemačkom? Ona karakteristična, bitna crta toga velikoga, ponosnog i posebnog naroda sastoji se već od prvog trenutka njegovog nastupa u povijesnom svijetu u tome da se nikada nije htio sjediniti niti u svojem određenju ni u svojim načelima sa ranijim zapadnim europskim svijetom, tj. sa svim nasljeđem starorimskih određenja. Ona je protestirala protiv toga svijeta svih dvije tisuće godina, i iako još nije izrekla svoju riječ – i još je uopće nikada nije izrekla, svoj oštro formulirani vlastiti ideal, kao pozitivni nadomjestak za od nje razorenu starorimsku ideju... u srcu je bila uvjerena da će jednom biti u stanju reći tu novi riječ i sa njime voditi čovječanstvo...u vrijeme rimskog kršćanstva borila se s novim Rimom za prevlast više od svih drugih naroda. I konačno je protestirala na najmoćniji način, putem nalaženja nove formule protesta iz najduhovnijih, najelementarnijih temelja germanskoga svijeta. Iz njega se čuo božji glas obznanjujući slobodu duha... U isto vrijeme [nakon Francuske revolucije i Napoleonovih ratova] pojmió je njemački duh da je, naime, njemačka zadaća kao prvo bila samo jedna, prije svih ostalih stvari i novih početaka, prije svakog pokušaja jedne nove riječi, protiv iz stare katoličke ideje preoblikovanog protivnika – uspostaviti vlastito političko jedinstvo, dovršiti stvaranje vlastitog državnog organizma, i tek nakon što se je to dogodilo, suprotstaviti se sučelice svome starom protivniku. I tako se dogodilo” (Dostojevski, 1920: 65-67, 69-70, 72). I nakon Francusko-pruskog rata 1871. Dostojevski ovako određuje položaj Njemačke: “Njemačka je u Europi ipak zemlja koja leži u središtu: i koliko god bila jaka – s jedne strane ostaje Francuska, a sa druge Rusija. Isti-

na je Rusi su za sada još ljubazni. Ali što ako oni iznenada otkriju da nisu oni ti koji trebaju savez sa Njemačkom, već Njemačka savez sa Rusijom; i iznad svega još da je ovisnost toga saveza sa Rusijom, kako po svemu izgleda sudbonosno određenje Njemačke, i to posebno nakon Njemačko-Francuskog rata” (*ibid.*: 77).

Sada valja vrlo sažeto iznijeti temeljne teze Dostojevskog o Rusiji i njevoj povijesnoj zadaći u Europi i svijetu; kao prvo Rusija se “izgradila do jedinstva i namjerava osigurati svoje granice, a u sebi je znala da u sebi nosi jedno blago i da na svijetu nema ništa tome sličnog – pravoslavlje; znala je da čuvarica istine Krista... i u Moskvi se došlo čak do uvjerenja da bi svako bliže dodirivanje sa Europom moglo djelovati loše i demoralizirajuće na rusku ćud i na Rusku ideju, na samo pravoslavlje” (*ibid.*: 191). Zatim поближе određuje rusku ideju: “jednom riječju, to je moguće upravo početak, prvi korak aktivnog primjenjivanja našeg blaga, našeg pravoslavlja ka službi za cjelokupno čovječanstvo – što je njeno određenje i što čini njeno pravo biće... mi smo spoznali naše svjetsko određenje, našu osobnost i našu ulogu u čovječanstvu, ali smo predvidjeli da su to značenje i ta uloga temeljno različiti od one drugih naroda, jer tamo živi svaka nacionalna osobnost jedino za sebe i u sebi, ali mi ćemo kada dođe naše vrijeme, upravo početi time da budemo u službi svih, a za volju općeg pomirenja... to je naša veličina, jer vodi ka konačno pomirenju čovječanstva... Tako ja razumijem rusku predestinaciju i njen ideal” (*ibid.*: 193). Te zatim: “što je to, to “pravoslavlje”? i gdje tu leži neka posebna ideja, takvo posebno pravo na ujedinjenje naroda? Nije li to isto tako politički savez kao svi drugi, iako na širim temeljima, možda na način Sjedinjenih Ame-

ričkih Država? Ali ne baš isto, jer tu se radi o savezu koji je “utemeljen na sveuslužnosti za čovječanstvo”... na vjeri u bratstvo ljudi, na sve-pomirenju naroda” (*ibid.*: 199). Međutim, Dostojevski tu ističe nešto po njemu čudno i posebno, naime: “Zašto se skoro devet desetina Rusa, koji su se u ovom stoljeću obrazovali u Europi, uvijek priključila onim strankama u Europi koje su bile liberalne, “lijeve”, tj. uvijek onoj strani koja je negirala vlastitu civilizaciju, svoju vlastitu kulturu?” (*ibid.*: 179). Odnosno, ne znači li to priklanjanje ruskih zapadnjaka “krajnjoj ljevici” zapravo priklanjanje “negirajućim elementima Europe, upravo negatorima Europe – ne pokazuje li se tu protestirajuća ruska duša kojoj je europska kultura... oduvijek bila omražena, koja se u mnogome, u previše toga dokazala kao nešto strano ruskoj duši” (*ibid.*: 181). Te na koncu Dostojevski zaključuje da “Rus koji postaje pravi europejac ne može drugo, nego da istovremeno postane prirodni neprijatelj Rusije” (*ibid.*: 189). Tako na koncu, po Dostojevskom, postoje dva tipa civiliziranih Rusa, onaj koji upoznajući Europu postaje najveći Rus, i onaj koji postajući Europejac prelazi na katoličanstvo i, dapače, priključuje se Jezuitima. Stoga se Dostojevski istovremeno pita nije li to zapravo ono što Europa hoće po pitanju Rusije, te dodaje, kako Europa ima pravo kada prekorijeva Ruse radi njihove revolucionarnosti, jer “mi smo revolucionari iz neke vlastite nužnosti, tako reći revolucionari iz konzervativizma” (*ibid.*: 190). I, konačno, ta ideja Rusije, “pravoslavlja” u smislu posebnog prava ujedinjenja i pomirenja naroda, daje Rusiji pravo i zadaću prisvajanja Konstantinopolisa, te “prve političke točke svijeta” i sjedišta “najstarije i najmoćnije kulture” (*ibid.*: 195). Stoga to svjetskopovijesno određenje Bizanta može ozbiljiti i ispu-

niti jedino Rusija, kao zaštitnica i čuvarica starog Bizanta, a na dobrobit Slavena i Grka.

Nama izgleda da nije teško vidjeti da postoje očite srodnosti, sličnosti između Heideggerovih promišljanja iz povijesti bitka o odnosu Nijemaca i Rusa, sa teologijsko-filozofijskim spekulacijama Dostojevskog. To sada nije moguće dalje razrađivati u okviru ovoga rada, mada svakako valja ustanoviti jednu sasvim izuzetnu različitost u sličnosti. Heidegger govori o mogućem svjetsko-povijesnom ujedinjenju onog njemačkog i onog ruskoga kao mogućnosti započinjanja drugog početka svjetske povijesti, dok Dostojevski isto tako promišlja mogućnosti novih povijesnih konstelacija i i na koncu ih vidi u novom ozbiljenju ideje pravoslavlja putem suradnje Slavena i Grka.

I konačno, vrlo je instruktivno pogledati na koji način i kako Heidegger u svojim promišljanjima povijesti bitka koncem 30-ih godina, objašnjava slom zapada, trijumf komunizma i zatim drugi povijesni početak, nadolaskom nacionalsocijalističkog pokreta, sa pojmovljenjem iz djela *Bitak i vrijeme*. Heidegger to ovako izražava:

“Tako nesposobnost znanja o biti “brige” proizlazi iz upornog ostajanja pri metafizici, a koja je postala nešto po sebi obično, i to u njenom posljednjem trijumfu: u “komunizmu” kao ljudskog podupiratelja tvorevina. Njena je “vladavina” kraj prvog početka bitka. Iznenadni polazak ka tome kraju drugi je početak te povijesti. U prvom početku biva bitak kao ni-knuće (*phisis*); u drugom početku biva bitak kao događaj. Rastenje, tvorevina, događaj su povijest bitka, ukoliko oni oslobađaju bit povijesti iz prvotne prikrivenosti, preko izokretanja u historiju, spram onog što će oni budući misliti

unaprijed i na istinu bitka, kao utemeljenje svjetline izvršenja” (Heidegger, 2014c: 157).

A u horizontu promišljanja povijesti bitka, Heidegger na sljedeći način govori o svjetsko-povijesnoj ulozi Engleske i židovstva, a nastavljajući se na prethodna promišljanja: “Zašto mi spoznajemo tako kasno da Engleska uistinu jest i može biti bez zapadnjačkog habitusa? Jer ćemo mi tek u budućnosti pojmiti da je Engleska započela uspostavljati novovjekovni svijet, ali novovjekovlje je po svome biću usmjereno ka oslobađanju tvorevina na cjelokupnoj zemaljskoj kugli. Isto tako i pomisao o sporazumijevanju sa Engleskom u smislu “pravedne” imperijalističke podjele, ne pogađa bit povijesnih događanja, a koje sada Engleska igra do kraja u okviru amerikanizma i boljševizma, tj. istovremeno također i svjetskog židovstva. Pitanje o ulozi svjetskog židovstva nije nikakvo rasno, već metafizičko pitanje” (*ibid.*: 243). Sa tvrdnjom da je Engleska bez zapadnjačkog habitusa zapravo se vrlo teško može smisljeno polemizirati, budući da zapadnjački i novovjekovni habitus zasigurno nisu ono što Heidegger poima pod prvim Grčkim početkom, a još manje ono što bi trebao biti drugi, Njemački početak. U završnim razmatranjima izgleda kako Heidegger doista misli kako su sve novovjekovne revolucije proizišle iz židovskih svjetskopovijesnih mešetarenja. Pri tome je “zapad” zapravo bio bitno i odlučno napadnut tim revolucijama, ali to nije shvaćao i čak lakoumno mislio da se bori protiv njih. Stoga na kraju, u nekoj vrsti rezigniranog rezimea, Heidegger tvrdi kako je konačno potpuno svejedno tko će pobijediti ili propasti u toj borbi za svjetsku prevlast, budući da se ionako sve odvija na razini metafizike, a to znači daleko od nekoga zbiljskog novog početka.

REFERENCE

- Denker, A. i Zaborowski, H. (2010b) *Heidegger-Jahrbuch 5: Heidegger und der Nationalsozialismus II*. Freiburg: Verlag Karl Alber.
- Denker, A. i Zaborowski, H. (2010a) *Heidegger-Jahrbuch 4: Heidegger und der Nationalsozialismus I*. Freiburg: Verlag Karl Alber.
- Di Cesare, D. (2015) *Heidegger, die Juden, die Shoah*. Frankfurt: Klostermann.
- Dostojewski, F. M. (1920) *Politische Schriften*. München: Piper Verlag.
- Faye, E. (2009) *Heidegger. Die Einführung des Nationalsozialismus in die Philosophie*. Berlin: Matthes & Seitz.
- Fritsche, J. (1999) *Historical Destiny and National Socialism in Heidegger's Being and Time*. Los Angeles: University of California Press.
- Gander, H. H. i Striet, M. (2016) *Heideggers Weg in die Moderne*. Frankfurt: Klostermann.
- Gretić, G. (2015) Revolucionarna umjetnost – nacionalizam – antisemitizam: slučaj Wagner. *Anali HPD-a* 11(1): 73-93.
- Gretić, G. (2012) *Problem drugog i stranog*. Zagreb: Breza.
- Heidegger, M. (2014b) *Gesamtausgabe. Überlegungen II – VI*. Frankfurt: Klostermann.
- Heidegger, M. (2014a) *Gesamtausgabe. Anmerkungen, I-IV*. Frankfurt: Klostermann.
- Heidegger, M. (2014c) *Gesamtausgabe. Überlegungen XII – XV*. Frankfurt: Klostermann.
- Heidegger, M. (2014d) *Gesamtausgabe. Überlegungen VII – XI*. Frankfurt: Klostermann.
- Heidegger, M. (2001) *Sein und Wahrheit*. Frankfurt: Suhrkamp Verlag.
- Heinz, M. i Kellerer, S. (2016) *Martin Heideggers "Schwarze Hefen": Eine philosophisch-politische Debatte*. Frankfurt: Suhrkamp Verlag.
- Homolka, W. i Heidegger, A. (2016) *Heidegger und Antisemitismus: Positionen im Widerstreit*. Freiburg: Herder Verlag.
- Löwith K. (1986) *Mein Leben in Deutschland vor und nach 1933*. Stuttgart: J. B. Metzler.
- Nolte, E. (1998) *Martin Heidegger. Politik und Geschichte im Leben und Denken*. Berlin: Propyläen Verlag.
- Piper, E. H. (ur.) (1987) *Historikerstreit*. München: Piper Verlag
- Trawny, P. (2016) *Heidegger und der Mythos der jüdische Weltverschwörung*. Frankfurt: Klostermann.
- Zaborowski, H. (2010) *Eine Frage von Irre und Schuld?: Martin Heidegger und der Nationalsozialismus*. Frankfurt: Fischer.

Heidegger's criticism of bolshevism and liberalism

ABSTRACT The article discusses Heidegger's advocacy of the idea of national-socialism and through contextual reading of *Black Notebooks*, his criticism of communism and Anglo-American liberalism. Taking into account the intellectual and the political context in which *Black Notebooks* were written, the author offers insight into Heidegger's peculiar antisemitism and its link to his wider philosophical project on the history of the Being. This approach, the author shows, is in the core of Heidegger's criticism of Soviet communism. Last part of the paper is devoted to the comparison of Dostoyevsky's view on the role of Russian people with Heidegger's view on that topic.

KEY WORDS Heidegger, *Black Notebooks*, National Socialism, communism, bolshevism, liberalism

*Nacionalne
studije*

ODNOS PREMA NACIONALNOJ POLITICI I ODLUKA O PRISTUPANJU EU NA REFERENDUMU 2012. GODINE

Andrija Henjak

Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu
E-mail: andrija.henjak@fpzg.hr

DOI: 10.20901/an.13.05

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: ožujak 2017.

Sažetak Rad analizira utjecaj odnosa prema nacionalnoj politici na podršku ulasku u EU, na hrvatskom referendumu o pristupanju održanom u siječnju 2012. Kontekst u kojem se odvijalo hrvatsko pristupanje EU karakterizirala je politička uvjetovanost vezana uz naslijeđe rata i odnosa sa susjedima, nedostatak jasne vizije hrvatskih elita o ulozi unutar EU i budućem smjeru razvoja Unije, percepcija ekonomske krize kao prije svega domaćeg fenomena te proeuropska pozicija političkih elita i medija. U takvim uvjetima na odnos hrvatskih građana prema EU prije svega utječe njihov odnos prema nacionalnim političkim elitama i institucijama. Rad provjerava ovu hipotezu koristeći podatke prikupljene anketnim istraživanjem provedenim neposredno prije održavanja referenduma o pristupanju EU. Analiza provedena multinominalnom logističkom regresijom pokazuje da povjerenje u političke institucije i percepcija političke djelotvornosti imaju najznačajniji utjecaj na odnos prema Europskoj uniji. Analiza također pokazuje da socioekonomski činitelji i procjene ekonomskog stanja nemaju značajan utjecaj na odnos hrvatske javnosti prema EU.

Ključne riječi Europska unija, pristupni proces, referendum, povjerenje, političke institucije, politička efikasnost

Uvod

Pristupanje Hrvatske Europskoj uniji odvijalo se u bitno drugačijem kontekstu od pristupanja drugih zemalja članica iz srednje i istočne Europe. Hrvatska je pristupila Europskoj uniji u trenutku

kad je ekonomska kriza počela potresati temelje europskih institucija i dovoditi u pitanje percepciju o Europskoj uniji kao jamcu ekonomskog razvoja i prosperiteta za sve zemlje članice. Hrvatska je ušla u Uniju u trenutku u kojem “permisivni konsenzus” između elita i javnosti o

smjeru europskih integracija dolazi u pitanje pod pritiskom niza ekonomskih i političkih izazova (Hooghe i Marks, 2009). I konačno, Hrvatska je ušla u Uniju u trenutku u kojem u pojedinim zemljama članicama stranke i pokreti koji eksplicitno ili implicitno dovode u pitanje postojanje Europske unije postaju nezaobilazan politički i izborni činitelj (Dolezal i Hellstrom, 2016).

Usprkos svim navedenim procesima, javnost i političari u Hrvatskoj nisu posvećivali zamjetniju pažnju raspravama o tome kako će se ovi procesi unutar EU odraziti na Hrvatsku u budućnosti (Grbeša, 2011). Među gotovo svim relevantnim političkim akterima u Hrvatskoj je postojao konsenzus o pristupanju Uniji i gotovo jednoglasno slaganje da će pristupanje imati pozitivne učinke na hrvatsko gospodarstvo, sigurnost i vanjskopolitički položaj zemlje (Pauković, 2015). Opoziciju ulasku u EU činili su akteri koji nisu imali znatniju podršku na izborima niti su imali mobilizacijski potencijal koji je mogao dovesti u pitanje rezultat referenduma. Nadalje, rasprava o pristupanju Uniji se nije vodila oko pitanja buduće političke i ekonomske uloge Hrvatske unutar EU, iako su skupine koje su se protivile ulasku tvrdile da će ulazak za posljedicu imati gubitak suvereniteta i štetne posljedice za gospodarstvo (v. Skoko i Bagić, 2011; Pauković 2015).

S obzirom na kontekst u kojem se odvijalo hrvatsko pristupanje Europskoj uniji, logično bi bilo pretpostaviti da će ekonomski interesi pojedinih društvenih skupina i s njima povezana percepcija učinaka koje pristupanje Uniji može imati na njihov položaj biti primarni činitelji koji oblikuju odnos građana prema pristupanju Uniji. Međutim, u hrvatskom društvu političkim prostorom dominiraju ideološke i identitetske podjele,

dok ekonomski interesi nemaju jasnu artikulaciju niti su politički mobilizirani (Dolenec, 2013). Budući da je mobilizacija društvenih skupina na temelju ekonomskih interesa u hrvatskoj politici gotovo potpuno neprisutna, malo je vjerojatna interesna artikulacija pozicija pojedinih društvenih skupina u odnosu prema Europskoj uniji. Posljedično, malo je vjerojatno da će u kontekstu u kojem politikom dominiraju ideologije i identiteti pojedine društvene skupine moći jasno artikulirati vlastite interesne pozicije i na temelju njih oblikovati svoje preferencije prema pristupanju EU.

S obzirom na konsenzus glavnih političkih aktera o pristupanju Uniji, i budući da glavne političke stranke lijevog i desnog bloka kao nositelji ideoloških podjela i predstavnici političkih identiteta nisu zauzele suprotstavljene pozicije u odnosu na europske integracije, pristupanje EU nije moglo postati predmet političkog natjecanja ljevice i desnice (Maldini, 2015). Posljedično, podjela oko ulaska u Uniju među hrvatskim građanima se nije mogla iskazati kao podjela između ljevice i desnice, međutim, mogla se iskazati kao podjela između građana koji imaju povjerenja u političke elite, bilo ljevice ili desnice, i građana koji su nezadovoljni političkim elitama (Štulhofer, 2006; Blanuša 2011). Stoga se može pretpostaviti da je odluka hrvatskih građana na referendumu o pristupanju Europskoj uniji uvelike ovisila o njihovom odnosu prema domaćim političkim elitama i hrvatskom političkom sustavu, te o percepciji utjecaja koju oni kao građani imaju na politički sustav i političke elite. Isto tako, može se pretpostaviti da je odnos prema domaćim političkim elitama i političkom sustavu imao značajan utjecaj na procjenu pozitivnih i negativnih učinaka ulaska u EU na Hrvatsku. Ovaj rad će pokušati provjeriti

ovu pretpostavku koristeći anketno istraživanje provedeno neposredno prije referenduma o pristupanju Hrvatske Europskoj uniji.

Determinante odnosa prema Europskoj uniji

Istraživanja odnosa javnosti prema europskim integracijama identificirala su nekoliko ključnih skupina činitelja koji oblikuju odnos prema EU. Važniji pristupi uključuju objašnjenja temeljena na instrumentalnoj kalkulaciji potencijalnih koristi koje Europska unija nosi građanima; objašnjenja temeljena na identitetskim ili afektivnim činiteljima poput nacionalnog identiteta ili straha od ugroženosti nacionalnog identiteta; te informacijske činitelje poput učestalosti korištenja medija, informiranosti o procesu integracija ili oslanjanja na informacijske kratice poput stavova bližnjih stranaka (v. Hooghe i Marks, 2005).

Na utilitarno-instrumentalnoj strani na individualnoj razini nalazimo činitelje poput socioekonomskog položaja, obrazovanja i vještina koji utječu na vjerojatnost da će građani ostvariti koristi od ulaska u EU (Gabel, 1998; Gabel i Palmer, 1995; Hooghe i Marks, 2005; Brinegar i Jolly, 2005; Rohrschneider i Loveless, 2010). Posjedovanje vještina, obrazovanja, kapitala ili drugih resursa koje građanima osiguravaju povoljniju poziciju na zajedničkom tržištu povezano je s većom razinom podrške europskim integracijama. S druge strane, građani koji ne posjeduju vještine i resurse potrebne za uspjeh na tržištu imaju nižu razinu podrške europskim integracijama. Na kontekstualnoj razini među činiteljima koji definiraju visinu podrške u pojedinim zemljama nalazimo udio trgovine s drugim članicama EU u ekonomiji i visinu financijskih transfera iz

proračuna EU prema zemlji članici (Garry i Tilley, 2009). Ukupna podrška Europskoj uniji je viša u zemljama članicama koje imaju višu razinu trgovine s drugim članicama EU i u zemljama koje su neto primatelji iz EU proračuna.

Identitetski i afektivni činitelji uključuju s jedne strane snagu i isključivost nacionalnog identiteta (Hooghe i Marks, 2005; McLaren, 2002) a s druge osjećaj prijetnje koji integracija predstavlja za nacionalnu kulturu i ekonomiju (Carey, 2002; de Vries i van Kersbergen, 2007; Diez Medrano, 2003; Luedtke, 2005; McLaren, 2007). Izraženiji osjećaj ekskluzivnog nacionalnog identiteta te jači osjećaj prijetnje nacionalnom identitetu i kulturi povezan je s nižom razinom podrške europskim integracijama.

Politička efikasnost, zadovoljstvo demokracijom i povjerenje u političke institucije čine treću skupinu činitelja koji utječu na odnos prema europskim integracijama. Građani koji se osjećaju uključeni u politički proces i imaju višu razinu podrške demokraciji su skloniji imati višu razinu podrške europskim integracijama (Anderson, 1998; De Vreese i Boomgarden, 2006; Ray, 2003; Rorschneider, 2002; Steenbergen *et al.*, 2007). Međutim, utjecaj ovih činitelja ovisi o kontekstu, odnosno o kvaliteti vladavine na nacionalnoj razini i efikasnosti nacionalnih institucija. U zemljama u kojima je kvaliteta vladavine niža, a nacionalne institucije manje efikasne, građani koji su nezadovoljni nacionalnim političkim institucijama i imaju manje povjerenje u nacionalne političke elite bit će skloniji podržavati europske integracije kao mehanizam koji može ispraviti nedostatke nacionalnog političkog sustava (Christin, 2005).

Konačno, informacijski činitelji poput utjecaja medijskih poruka, informacija koje signalizira pozicija političkih

elita i politička informiranost također utječu na odnos prema europskim integracijama (Anderson, 1998; Clark i Hellwig, 2012; De Vreese i Boomgarden, 2006; Ray, 2003; Rorschneider, 2002; Stoeckel, 2013). Izloženost medijima i viša razina političke sofisticiranosti u većini je studija pokazala pozitivan utjecaj na odnos prema europskim integracijama. S druge strane utjecaj političkih stranaka ovisi o razini bliskosti građana s pojedinim političkim strankama te jedinstvenosti stava stranačkih elita prema europskim integracijama. Građani koji su bliski strankama koje nedvosmisleno podržavaju europske integracije imaju višu razinu podrške EU od građana koji su bliski strankama koje ne podržavaju europske integracije ili nemaju jedinstven stav.

Studije koje analiziraju odnos građana istočnoeuropskih zemalja prema Europskoj uniji velikim dijelom repliciraju pristupe koji koriste studije odnosa građana prema EU u starim zemljama članicama. Nalazi ovih studija uvelike potvrđuju značaj istih činitelja koji su identificirani u analizi odnosa prema europskim integracijama u zemljama zapadne Europe. Znan broj studija nalazi vezu između pozitivnog odnosa prema EU i posjedovanja vještina i resursa koji osiguravaju bolju poziciju pojedinca na tržištu (Cichowski, 2000; Doyle i Fidrmuc, 2006; Herzog i Tucker, 2009; Rorschneider i Whitefield, 2004; Tucker *et al.*, 2002; Tverdova i Anderson, 2004). Građani koji su tranzicijski dobitnici, odnosno građani koji raspolazu s vještinama i resursima koji im osiguravaju dobru poziciju u tržišnoj ekonomiji skloniji su imati pozitivan odnos prema Europskoj uniji, za razliku od građana koji su tranzicijski gubitnici, odnosno ne posjeduju takve vještine i resurse. Ekonomski činitelji imaju sličan utjecaj na stavove pre-

ma drugim pojavama koje su usko povezane s Europskom unijom poput stavova građana prema stranom vlasništvu nacionalnih ekonomskih resursa i slobodnoj trgovini (Rorschneider i Whitefield, 2006) te stavova o uvođenju Eura (Allam i Goerres, 2011). Identitetski i afektivni činitelji su također identificirani kao značajni u nizu studija, pri čemu građani koji imaju užu definiciju vlastitog identiteta, odnosno jaču povezanost s vlastitom nacijom, imaju negativan odnos prema Europskoj uniji (Vetik *et al.*, 2006). I konačno, kvaliteta institucija i povjerenje u političke elite važan je činitelj koji utječe na stavove građana bivših komunističkih zemalja budući da velik broj građana doživljava Europsku uniju kao mehanizam koji bi trebao ispraviti probleme nacionalnog političkog sustava i institucija (Christin, 2005).

Kontekst pristupanja Hrvatske Europskoj uniji

U razdoblju neposredno nakon pada komunizma i raspada Jugoslavije te kroz veći dio 1990-ih, odnos hrvatske javnosti nije se razlikovao od odnosa prema EU koji je prevladavao u ostalim bivšim komunističkim zemljama srednje i istočne Europe. Javnost bivših komunističkih zemalja nije imala potpuno jasnu sliku o tome što je Europska unija, što su njene institucije i politike i kako djeluju. Međutim na simboličkoj razini Unija je predstavljala važan simbol koji je za građane i elite ovih zemalja značio raskid s prošlošću i povratak u Europu u kojoj vladaju demokracija, ljudska prava, blagostanje i sigurnost (Haughton, 2007; Sadurski, 2004; Vachudova, 2009). Europa je značila i definitivan raskid s komunizmom, sovjetskim imperijem i stranom dominacijom, a za pojedine zemlje je predstavljala okvir u kojem se sigurno

i bez vanjskih ugroza može ostvariti nacionalna nezavisnost (Sadurski, 2004). Stoga se može reći da je Europska Unija u 1990.-im bila simbol vrijednosti i aspiracija više nego ekonomska i politička stvarnost i stoga su vrlo raznolike političke opcije, uključujući i one koje su kasnije postale izrazito euroskeptične i nacionalističke, mogle s jednakim entuzijazmom zagovarati “povratak u Europu” (Sadurski, 2004). Međutim, kako se trenutak pristupanja EU približavao ekonomske koristi su postajale izraženije budući da su zemlje istočne Europe počele znatnije usmjeravati svoj izvoz prema zemljama zapadne Europe, restrukturirati svoju poljoprivredu uz pomoć EU fondova, primati izravne strane investicije te ulagati u tehnologiju i infrastrukturu (Crespo i Fontoura, 2007; Nello, 2002). Istovremeno je proces priključenja imao i pozitivan utjecaj na kvalitetu vladavine povećavajući efikasnost institucija, kvalitetniju regulaciju i poboljšanje vladavine prava (Haughton, 2007; Sadurski, 2006; Vachudova, 2009). Stoga je u većini bivših komunističkih zemalja nakon 2000. godine ulazak u EU imao ne samo simboličku važnost već i stvarne učinke.

Međutim, za veliki dio hrvatskih građana, rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, te prilično anemičan odgovor tadašnje Europske zajednice na rat, kao i podjednako anemični pokušaji uspostave mira, su već u ranim 1990.-im doveli u pitanje moć Europe kao simbola sigurnosti i blagostanja (Skoko, 2007). Na ova shvaćanja nadovezala se interpretacija karaktera europskih integracija i uloge država u njoj koja je prevladavala u hrvatskoj politici tijekom 1990.-ih, a koja je uvelike određena Tuđmanovim shvaćanjima o Europi kao zajednici nacionalnih država temeljenoj na ekonomskom interesu, a ne Europi kao transna-

cionalnoj političkoj integraciji (Đurašković, 2016: 120). Dodatni hrvatski problem u tom razdoblju bio je značaj odnosa s Bosnom i Hercegovinom i položaj tamošnjih Hrvata. Dok su druge zemlje središnje i istočne Europe započinjale svoj put prema EU, Hrvatska je imala povremene napetosti s EU i SAD oko svoje politike prema BiH (Grubiša, 2012; Maldini, 2015). Stoga je krajem 1990.-ih Hrvatska, kao i Slovačka nešto ranije, bila u djelomičnoj političkoj izolaciji na koju su stranke na vlasti odgovorile kritikom Europske unije kao prijateljnom nacionalnoj nezavisnosti.

Iako je u tom razdoblju podrška za ulazak u EU u Hrvatskoj i dalje bila na razini većoj od 75% anketiranih građana, gdje je i ostala sve do kraja 2003. godine (Skoko, 2007), svi navedeni činitelji stvorili su preduvjete za trajniji pad podrške ulasku u EU nakon što je predpristupni proces konačno iskristalizirao političke uvjete poput suradnje s Međunarodnim kaznenim sudom i procesuiranja ratnih zločina (Blanuša, 2011; Freyburg i Richter, 2010; Maldini, 2015; Skoko i Jurilj, 2011). Nakon početka pristupnog procesa i blokada koje su bile uvjetovane suradnjom sa Međunarodnim kaznenim sudom, graničnim sporom sa Slovenijom, podrška javnosti ulasku u EU postupno se smanjivala dok se konačno, s izuzetkom travnja 2011. godine i haških presuda generalima Gotovini i Markaču kad je pala ispod 40%, nije stabilizirala na razini koja se kretala između 50% i 60% anketiranih građana (Grubiša, 2012; Širinić, 2012).

Jedan od glavnih činitelja koji je utjecao na smanjenje potpore za ulazak u EU u Hrvatskoj je proces uvjetovanosti koji je pratio čitav pristupni proces od samog početka. Hrvatska je započela svoj proces priključenja svega nekoliko godina nakon izlaska iz rata i potpune

ustopave suverenosti u vrijeme kad je proces povratka izbjeglica, rješenja imovinskih pitanja i ratnih zločina još bio prilično daleko od rješenja. Stoga je hrvatski proces priključivanja pratio čitav niz političkih i pravnih uvjeta, vezanih uz raspad Jugoslavije i nasljeđe rata koji su imali znatan utjecaj na odnos javnosti prema europskim integracijama i na razvoj domaće političke scene (Grubiša, 2012; Maldini, 2015). Od pitanja suradnje s Haaškim sudom i ratnih zločina, gdje je haško tužiteljstvo odlukom Europske unije da suradnju učini glavnim predpristupnim uvjetom zapravo imalo pravo veta na hrvatski proces priključivanja, do povrata izbjeglica i njihovih prava i imovine, te graničnih i imovinskih pitanja sa Slovenijom i pitanja gospodarenja Jadranom (Freyburg i Richter, 2008).

Uvjetovanost u pristupanju EU je činila bitnu komponentu pristupnog procesa u šest zemalja srednje i istočne Europe (Raik, 2004). Kod baltičkih država glavni problem bila je jednakost ruske manjine i njihov pristup državljanstvu, Slovačkoj je uvjetovanost bila usmjerena na autoritarne tendencije Mečiarovog režima, Rumunjskoj i Bugarskoj su postavljeni uvjeti usmjereni na povećanje efikasnosti pravosuđa i borbu protiv organiziranog kriminala, a Bugarskoj dodatno i zbog položaja manjina (Pridham, 2007 i 2009). Međutim, uvjetovanost povezana uz posljedice rata i otežavanje procesa priključivanja zbog bilateralnih otvorenih pitanja u mjeri u kojoj se to dogodilo u hrvatskom slučaju kod znatnog je dijela javnosti stvorilo dojam da se ulazak u EU mora platiti teritorijem ili odricanjem od važnih simbola vezanih uz borbu za nezavisnost (Skoko i Bagić, 2011).

Politička uvjetovanost, u segmentu u kojoj se radilo o suradnji s Međunarod-

nim kaznenim sudom nije se iskazivala isključivo kroz djelovanje institucija Europske unije, već je bila izrazito povezana uz Haaški sud. Nadalje, granični spor sa Slovenijom mogao je dovesti do percepcije da je EU u svojoj biti organizacija koja se ne temelji na zajedničkim vrijednostima i pravilima već na neprincipijelnom korištenju moći za ostvarivanje interesa, pri čemu slabiji gubi (v. Skoko i Bagić, 2011). I konačno, najbitniji segment u kojem se javljala Europska unija kao primarni agent uvjetovanosti odnosi se na korupciju i vladavinu prava, što su opet teme koje se odnose na kvalitetu institucija i ponašanje političkih elita unutar Hrvatske. U svakom slučaju, teme koje su obilježile proces pristupanja primarno su bile usmjerene na unutarnju politiku u Hrvatskoj, naslijede rata i odnose s bivšim jugoslavenskim republikama, a vrlo malo na funkcioniranje Europske unije ili na ulogu koju će Hrvatska imati unutar nje.

Druga bitna karakteristika hrvatskog pristupanja Uniji je gospodarska kriza, koja je otkrila velike razlike u ekonomskoj snazi zemalja članica i koja je potaknula procese koji mogu dovesti do uspostavljanja nove interesne podjele unutar EU. Hrvatsko pristupanje EU odvijalo se u trenutku u kojem je unija prolazila kroz proces važne institucionalne promjene koji je uzrokovan krizom eurozone, ili bolje rečeno krizom konkurentnosti i financijskog sustava dijela zemalja članica eurozone. Kriza u eurozoni dovela je do uvođenja niza novih pravila usmjerenih na koordinaciju ekonomske politike koja su bitno ograničila suverenitet nacionalnih država u sferi ekonomske politike, a napose fiskalne politike (Matthijs i Blyth, 2015; Pisani-Ferry, 2014). Nova pravila djelovanja Unije su nastajala u razdoblju koje je slijedilo izbijanju krize u perifernim

zemljama EU, i u vremenu kad su pristupni pregovori Hrvatske uvelike bili završeni, odnosno u vremenu kad se odvijao proces ratifikacije pristupnog ugovora.

Nova pravila djelovanja EU nisu bila jedina novina koju je proizvela kriza. Nove stranke i politički pokreti s ljevice i desnice koji su počeli ugrožavati politički konsenzus o europskim integracijama pojavili su se na političkoj sceni upravo u razdoblju koje je neposredno prethodilo ulasku Hrvatske u Europsku uniju (Dolezal *et al.*, 2016; Grande i Hutter, 2016). Hrvatska je sasvim sigurno bila u jedinstvenoj situaciji jer je ulazila u Europsku uniju u vremenu u kojem se Unija mijenjala i postajala značajno drugačija u odnosu na trenutak u kojem je Hrvatska započinjala pristupne pregovore. Međutim, hrvatski proces pristupanja, iako se odvijao u trenutku najveće krize Europske unije, nije obilježila debata unutar Hrvatske o budućnosti Europske unije niti na razini elita niti na razini građana. Ekonomska kriza u Hrvatskoj doživljena je prije svega kao domaća kriza, uzrokovana domaćim ekonomskim činiteljima (Jurčić, 2011:774; Jurčić, 2012:772), i u javnosti se nije dovodila u kontekst pristupanja Uniji (v. Grbeša, 2011 za analizu medijskih sadržaja o Europskoj uniji).

Stoga se može reći da se proces pristupanja Hrvatske Europskoj uniji u znatnoj mjeri razlikuje od procesa pristupanja drugih zemalja srednje i istočne Europe po stupnju neizvjesnosti o budućem obliku Unije, i posebno o ulozi koju će Hrvatska u njoj imati i u kojoj mjeri će sudjelovati u daljnjim integracijskim procesima. Međutim hrvatske političke i ekonomske elite nisu male jasne pozicije i odgovore na ova pitanja, i uglavnom ih nisu komunicirale prema javnosti (v. Grbeša, 2011). Nadalje, ekonomska kriza u Hrvatskoj shvaćana je kao kriza

uzrokovana prije svega domaćim činiteljima, te se nije neposredno vezivala uz razvoj događaja unutar Europske unije.

Javnost i Europska unija u Hrvatskoj

Odnos hrvatske javnosti prema Europskoj uniji prije pristupanja karakterizirala je niska razina poznavanja Europske unije, njenih politika i integracijskih procesa. Sve studije koje su analizirale odnos hrvatskih građana prema Europskoj uniji provedene prije referenduma o pristupanju istakle su nisku razinu informiranosti hrvatskih građana o pristupnom procesu i Uniji samoj (Bagić i Šalinović, 2006; Blanuša, 2011; Skoko, 2007; Skoko i Jurilj, 2011; Štulhofer, 2006). Nadalje, informacijska kampanja o EU i procesu pristupanja bila je obilježena jednostranim porukama (Bagić i Šalinović, 2011; Krajina, 2013), čija je informativna vrijednost u pojedinim slučajevima bila izrazito upitna i koja je imala jasna obilježja propagande (Krajina, 2013: 117-119).

Analiza koju je provela Marijana Grbeša pokazuje da su medijske poruke kojima je hrvatska javnost bila izložena tijekom ključnog dijela pristupnog procesa i neposredno prije referenduma za temu imale prije svega tehničke aspekte pristupnog procesa, primjenu pravne stečevine, strukturne fondove i programe te odnose sa susjednim državama (Grbeša, 2011). Vrlo malo pažnje posvećeno je temama u kojima se Unija spominje izvan konteksta odnosa Hrvatske i EU, a najmanje tema se odnosi na život građana drugih zemalja Unije. Jako velik dio medijskog sadržaja prikazan je iz perspektive elita, političkih i tehnokratskih, i sadržavao je tehnokratske teme često prikazane tehnokratskim jezikom (Grbeša, 2011). Vrijednosni sadržaj medijskih poruka mijenjao se kroz vrijeme pa su 2007. godine dominirale neutralne

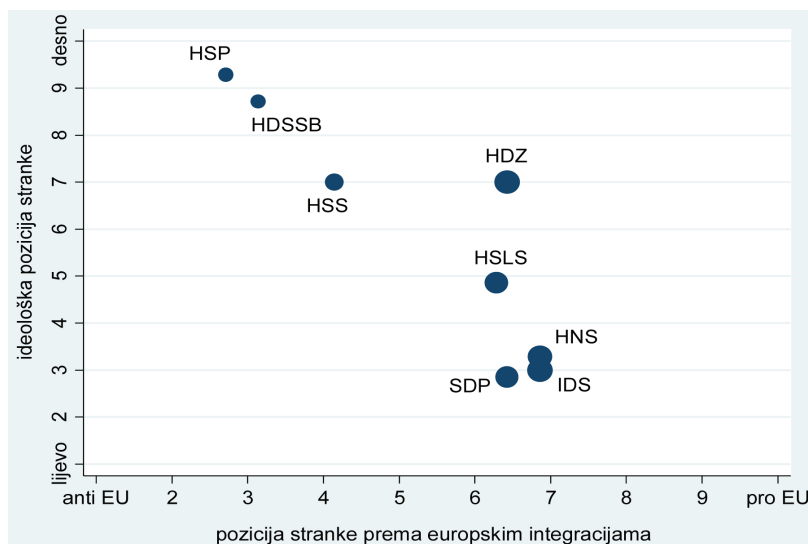
poruke, kojih je bilo više od 60%, pri čemu je jedna osmina poruka bila pozitivna, a jedna četvrtina negativna. Što se referendum približavao, sve veći udio poruka imao je pozitivnu vrijednosnu orijentaciju u odnosu prema EU. Pred sam referendum gotovo pola medijskih poruka bilo je pozitivno, dok je manje od jedne šestine bilo negativno, što ukazuje na to da se većina medija uvelike pridružila konsenzusu između političkih elita, i potencijalno ukazuje da se medijska slika pristupnog procesa u znatnom dijelu izjednačila s porukama koje su slale političke elite.

Valja napomenuti da se ova slika ne razlikuje bitno od stanja u drugim postkomunističkim zemljama prije referenduma o pristupanju EU. U zemljama koje su postale članice unije 2004. i 2007. pristupanje Europskoj uniji bila je službena politika koju je podržavala većina političkih stranaka (Vachudova, 2008; Vachudova i Hooghe 2009). Većina po-

ruka koje su prethodile referendumu u drugim postkomunističkim zemljama imala je izuzetno proeuropsko usmjerenje, a etablirane političke stranke, ako i nisu aktivno podržavale ulazak u EU, nisu iskazivale stavove protivne ulasku u EU (Beichelt, 2004; Szczerbiak i Taggart, 2004). U isto vrijeme opozicija se uglavnom sastojala od ekstremističkih stranaka ili organizacija građana koje nisu bile u stanju mobilizirati znatniju podršku (Vachudova, 2008).

I u Hrvatskoj su stranačke elite, a posebno one iz glavnih parlamentarnih stranaka, dijelile vrlo slične pozicije u odnosu na europske integracije (v. Sliku 1). Izuzev manjih stranaka s relativno niskom izbornom podrškom poput HSP-a i HSP-AS, te nešto manje HDSSB-a i HSS-a, većina stranaka u Hrvatskoj prije i poslije referenduma imala je pozitivan odnos prema europskim integracijama. Nadalje, većina birača, gotovo tri četvrtine, redovito glasa za stranke koje

Slika 1. Pozicija hrvatskih stranaka prema europskim integracijama

Napomena: Slika prikazuje prosječnu vrijednost pozicije stranke prema europskim integracijama i poziciju na općoj dimenziji lijevo desno – izračunanu na temelju podataka prikupljenih u 2010. i 2014. u ekspertnoj anketi koju provodi sveučilište North Carolina, Chapel Hill (Polk *et al.*, 2017).

podržavaju ulazak u EU. To se posebno odnosi na SDP i HDZ koje imaju gotovo identičnu poziciju u odnosu na EU usprkos svim drugim razlikama koje postoje među njima.

Očekivanja hrvatskih građana povezana uz pristupanje Europskoj uniji većinski karakterizira strah od gubitka suvereniteta i rastakanja nacionalnog identiteta i kulture unutar Unije s jedne strane, te strah od negativnih ekonomskih učinaka i gubitka kontrole nad nacionalnim ekonomskim resursima s druge strane (Bagić i Šalinović, 2006; Blanuša, 2007 i 2011; Skoko i Bagić, 2011). Negativni ekonomski efekti i gubitak kontrole nad ekonomskim resursima kod većine građana podrazumijevaju strah od pada životnog standarda i povećanja cijena, ugroženost poljoprivrede i domaćih tvrtki od vanjske konkurencije, mogućnost da stranci kupuju nekretnine i tvrtke u Hrvatskoj te da se useljavaju u Hrvatsku (Bagić i Šalinović, 2006; Blanuša, 2007, 2011 i 2015; Skoko i Bagić, 2011). Istovremeno, hrvatski građani od ulaska od EU očekuju pozitivne učinke poput povećanja efikasnosti državne uprave, poboljšanja pravnog sustava, jačanja vladavine prava te smanjenja korupcije (Bagić i Šalinović, 2006; Blanuša, 2007). U osnovi, ova struktura očekivanja pokazuje da hrvatski građani većinom očekuju da će Europska unija pomoći da se poboljša kvaliteta javnog upravljanja i pravnog sustava, smanji korupcija i poboljša ponašanje domaćih političara, ali je većina njih pritom skeptična da je Hrvatska dovoljno ekonomski i politički snažna da odoli rizicima koje ulazak u EU podrazumijeva. Gledano u cjelini, ova struktura stavova zapravo ukazuje na pesimizam većine Hrvatskih građana o učincima koje će ulazak u EU imati na Hrvatsku, koji nije primarno usmjeren na Europsku uniju već na

spособnost Hrvatske da uspije unutar Unije.

Budući da je ostvarenje koristi članstva u EU uvelike uvjetovano sposobnošću nacionalnih institucija i elita, za očekivati je da će građani koji imaju nižu razinu povjerenja u nacionalne političke institucije i elite istovremeno biti skeptičniji prema ostvarenju pozitivnih učinaka članstva u EU u odnosu na građane koji imaju višu razinu povjerenja u iste aktere. Dosadašnje studije pokazuju da je pesimizam glede učinaka ulaska u EU znatno izraženiji upravo kod građana koji imaju nižu razinu povjerenja u nacionalne političke aktere (Blanuša 2011; Landripet, 2015). Stoga se može očekivati da će se u specifičnom kontekstu pristupanja Hrvatske Europskoj uniji skepsa prema nacionalnim političkim akterima prenijeti u skepsu prema učincima ulaska u EU i potom u negativnu odluku na referendumu o pristupanju EU.

Niska artikulacija ekonomskih interesa dodatni je činitelj koji može dovesti do većeg značaja odnosa prema političkim elitama pri formiranju stava prema Europskoj uniji. Studije izbornog ponašanja nalaze da je uloga ekonomskih interesa u izbornoj politici u Hrvatskoj vrlo mala, te da hrvatski birači nemaju jasno artikulirane i politički relevantne ekonomske interese (Dolenec, 2013; Henjak *et al.*, 2013). Isto tako, pokazalo se da odnos prema ekonomskim pitanjima često reflektira odnos prema političkim strankama (Henjak, 2007). Stoga ne čudi da studije koje analiziraju determinante euroskepticizma u Hrvatskoj ne nalaze ekonomske interese ili socijalno-ekonomsku poziciju kao relevantne faktore koji utječu na odnos prema EU (Štulhofer, 2006). S druge strane, odnos prema političkim elitama i političkim institucijama kojima elite dominiraju ima značajan utjecaj na odnos građana prema Europskoj uniji, gdje je negativan odnos prema

nacionalnim političkim elitama povezan s nižim povjerenjem prema EU (Štulhofer, 2006). Ovaj nalaz nije iznenađenje ako se uzme u obzir razina informiranosti građana o EU i poruke koje javnost prima od elita i medija, a koje hrvatskim građanima ne omogućuju jednostavno oblikovanje informiranih očekivanja, a onda posljedično i jasnih stavova o utjecaju koji će Europska unija imati na njihov život. Istovremeno, kao i u svim drugim postkomunističkim zemljama, pristupanje EU proces je koji su vodile elite i u koji građani nisu bili uključeni niti su imali mehanizam kroz koji su mogli nadzirati postupke elita u pristupnom procesu (Raik, 2004).

Ova rasprava nas dovodi do osnovne hipoteze ovog rada. Niz činitelja, poput percepcije ekonomske krize kao fenomena uzrokovanog domaćim činiteljima, nejasan odnos domaćih elita prema krizi u EU, činjenice da su elementi uvjetovanosti bili uvelike povezani uz pitanja proizašla iz bivše Jugoslavije i rata, te da uvjetovanost nije bila povezana samo uz EU već i uz druge aktere, proizveli su kontekst u kojem su građani oblikovali odnos prema EU koji je više determiniran činiteljima vezanim uz domaću politiku nego činiteljima vezanim uz EU. Nadalje, konsenzus među domaćim političkim elitama o potrebi pristupanja EU, u kombinaciji s dominacijom domaćih političkih tema u javnosti, uključujući i predpristupni proces opterećen temama specifičnim za Hrvatsku, te interpretaciju uzroka ekonomske krize kao primarno domaćeg fenomena, stvorili su pretpostavke da se građani prema Uniji određuju u velikoj mjeri kroz odnos prema domaćim političkim akterima i na temelju informacija i informacijskih kratica koje su proizašle iz domaćeg političkog konteksta. Konačno, činjenica da je proces pristupanja Europskoj uniji

primarno proces kojim dominiraju političke elite i eksperti, dok su građani uglavnom u ulozi promatrača, oblikuje kontekst u kojem odnos građana prema elitama uvelike oblikuje i njihov odnos prema Europskoj uniji (v. Grbeša, 2011).

Ova pretpostavka je naizgled u suprotnosti s rezultatima Christinove studije koja analizira determinante odnosa prema EU u zemljama srednje i istočne Europe prije njihovog pristupanja EU 2004. i 2007. godine (Christin, 2005). Ova studija je utvrdila da je niža kvaliteta demokratskog sustava i niža efikasnost ekonomije povezana s pozitivnim odnosom prema EU (Christin, 2005). Međutim, ovi nalazi su relevantni za objašnjenje razlika u razini pozitivnog odnosa prema EU među zemljama. Na individualnoj razini rezultati ove studije također pokazuju da je viša razina zadovoljstva s demokracijom snažno povezana s pozitivnim odnosom prema EU. Nadalje, ova analiza ne koristi odnos prema političkim elitama kao nezavisnu varijablu, a može se pretpostaviti da je upravo povjerenje u političke elite činitelj koji utječe na percepciju građana da će ulazak u EU imati pozitivne efekte. Ako građani ne vjeruju da su političke elite sposobne iskoristiti članstvo u EU za poboljšanje nacionalne ekonomije, političkog sustava i kvalitete institucija, mala je vjerojatnost da će očekivati pozitivne efekte od ulaska u EU.

Hipoteze

Osnovna hipoteza ovog rada odnosi se na pretpostavku da je odnos prema europskim integracijama zapravo refleksija odnosa prema političkim akterima koji su nositelji integracijskih politika. S obzirom na to možemo očekivati da će građani koji imaju nižu razinu povjerenja u nacionalne političke elite, odnosno

nacionalni politički sustav i institucije, imati nižu razinu podrške pristupanju Europskoj uniji, odnosno da će ih karakterizirati veća vjerojatnost da će glasati protiv ulaska u EU na referendumu. Isto možemo očekivati i od građana koji nisu zadovoljni načinom funkcioniranja demokracije u Hrvatskoj. Oni će također imati negativan odnos prema pristupanju Europskoj uniji.

Percepcija sposobnosti utjecanja građana na politiku će također imati utjecaj na podršku ulasku u EU. Građani koji osjećaju da mogu utjecati na političke događaje i da je sudjelovanje u politici važno imat će pozitivniji odnos prema političkom sustavu i političkim elitama, što će posljedično imati i pozitivan utjecaj na vjerojatnost da će podržavati ulazak u EU na referendumu. Istovremeno, građani koji se osjećaju nemoćni u političkoj sferi i koji se ne osjećaju predstavljeni od političkih elita protivit će se ulasku u EU.

Uz osnovne hipoteze mogu se postaviti i dodatne hipoteze koje se odnose na druge činitelje identificirane u literaturi kao relevantne za oblikovanje odnosa prema EU. S obzirom na karakter medijskih poruka, a posebno u razdoblju neposredno pred referendum (Grbeša, 2011), možemo očekivati da će građani koji su izloženiji medijima biti skloniji imati pozitivno mišljenje o EU i podržavati ulazak u EU na referendumu od građana koji su manje izloženi medijskim porukama.¹ Slično možemo očekivati i od građana koji imaju višu razinu

¹ Konkretni učinci ove varijable ovise o intenzitetu korištenja konkretnih medija i sadržaju njihovih poruka. Podaci raspoloživi u anketi Fakulteta političkih znanosti, međutim, mjere samo ukupnu izloženost medijima i ne dozvoljavaju mjerenje izloženosti pojedinim medijima niti sadržaju njihovih poruka.

političke informiranosti, budući da će veća izloženosti političkim informacijama povećati vjerojatnost da će građani o EU odlučivati ne na temelju svojeg stava prema elitama već na temelju informacija koje imaju o Europskoj uniji. Budući da je većina empirijskih istraživanja u zemljama članicama potvrdila da veća razina informiranosti dovodi do veće podrške Uniji, za očekivati je i slične efekte u Hrvatskoj.

S obzirom na nalaze dosadašnjih istraživanja o utjecaju socioekonomske pozicije i ekonomskih očekivanja na podršku europskim integracijama za očekivati je da će građani koji posjeduju resurse koji im mogu osigurati konkurentnu poziciju na tržištu Unije izrazitije podržavati ulazak u EU od građana koji nemaju takve resurse. Stoga možemo očekivati da će obrazovaniji i imućniji građani te građani koji su sigurniji u svoju poziciju na tržištu rada više podržavati ulazak u EU od manje imućnih i obrazovanih građana, te građana koji se osjećaju nesigurno na tržištu rada. Također, možemo očekivati da će građani koji pozitivno procjenjuju vlastitu ekonomsku situaciju istovremeno biti skloniji ulasku u EU od građana koji na vlastitu ekonomsku situaciju gledaju s pesimizmom. Slične efekte možemo očekivati i kod evaluacija stanja nacionalne ekonomije.

Zadnji set hipoteza odnosi se na utjecaj identiteta i tradicije. Građani koji imaju ekskluzivnije shvaćanje nacionalnog identiteta bit će skloniji protiviti se ulasku u EU u usporedbi s građanima koji imaju inkluzivnije shvaćanje nacionalnog identiteta budući da je više vjerojatno da će doživjeti EU kao prijetnju takvoj definiciji nacionalnog identiteta. Istovremeno, građani koji zagovaraju očuvanje tradicionalnih vrijednosti također će imati veću vjerojatnost biti

protiv ulasku u EU budući da je vjerojatno da će doživjeti ulazak u EU kao prijetnju očuvanju tradicionalnih vrijednosti.

Podaci i varijable

Analiza determinanti odluke građana na referendumu u ovom se radu temelji na podacima prikupljenim u sklopu anketnog istraživanja provedenog nakon parlamentarnih izbora 2011. godine. Podaci su prikupljeni između 10. i 20. siječnja 2012. godine, odnosno neposredno prije referenduma koji je održan 22. siječnja iste godine. Uzorak se sastoji od 1002 ispitanika.²

Zavisna varijabla mjerena je pitanjem u kojem se ispitanik izjašnjava kako namjerava glasati na referendumu o pristupanju Europskoj uniji. Na ovo pitanje 50,5% ispitanika je odgovorilo da će glasati za ulazak u EU, 29,3% je odgovorilo da će glasati protiv ulaska u EU, 5,9% ispitanika je izjavilo da neće glasati, a 14,3% ispitanika je izjavilo da ne zna odgovor. Omjer ispitanika koji su odgovorili da će glasati za i protiv vrlo je blizu omjera koji je postignut na referendumu, odnosno dva naprama jedan u korist odluke za ulazak u EU. Anketa, kao što je često slučaj u istraživanjima izbornog ponašanja, zahvaća veći udio ispitanika koji su izjavili da će izaći na referendum od stvarnog odaziva na referen-

dum. S obzirom na to da je zavisna varijabla mjerena na nominalnoj razini i da ima više kategorija, empirijska analiza koristi multinominalnu logističku regresiju.

Prva skupina nezavisnih varijabli mjeri odnos prema političkom sustavu i mjeri odnos prema političkim akterima, preferenciju za demokraciju kao politički sustav te političku efikasnost. Mjere odnosa prema političkom sustavu uključuju varijable koje mjere zadovoljstvo funkcioniranjem demokracije u Hrvatskoj i povjerenje u političke institucije. Zadovoljstvo demokracijom mjeri se pitanjem u kojem se od ispitanika traži da iskaže ocjenu zadovoljstva načinom na koji demokracija funkcionira u Hrvatskoj, pri čemu su ispitanici koji su izjavili da ne mogu procijeniti svoje zadovoljstvo demokracijom smješteni na sredinu skale. Više vrijednosti na ovoj varijabli označavaju višu razinu zadovoljstva demokracijom. Povjerenje u političke institucije mjeri se kao prosječna vrijednost šest varijabli u kojima se ispitanika na ljestvici od pet vrijednosti pita koliko povjerenja ima u predsjednika Republike, Vladu, Sabor, državnu upravu, sudstvo i političke stranke. Varijable koje mjere povjerenje u medije, crkvu, sindikate, nevladine organizacije, vojsku i policiju nisu uključene u analizu budući da ne mjere povjerenje u institucije političkog sustava. Varijabla je kreirana izračunavanjem srednje vrijednosti šest varijabli, pri čemu su vrijednosti za ispitanike koji su izjavili da ne znaju koliko povjerenja imaju u pojedinu instituciju zamijenjene srednjom vrijednošću ostalih varijabli za koje su ispitanici iskazali razinu povjerenja. Cronbach alpha indeks pouzdanosti za ovu varijablu iznosi 0.831 za skalu od 6 čestica. Viša vrijednost na ovoj varijabli označava višu razinu povjerenja u institucije.

² Broj ispitanika koji nemaju valjane vrijednosti na pojedinoj varijabli ne prelazi 3% od ukupnog broja ispitanika. Isto tako, ovi odgovori nisu sistematski koncentrirani na iste ispitanike. Stoga, i kako bi se izbjeglo kumulativno gubljenje slučajeva u analizi, vrijednosti koje nedostaju su zamijenjene aritmetičkom sredinom varijable kod individualnih varijabli, te srednjom vrijednošću ispitanika na drugim česticama skale kod varijabli koje se sastoje od većeg broja čestica.

Preferencija za demokraciju mjeri se pitanjem u kojem se ispitanika pita je li demokracija uvijek najbolja ili je ponekad potreban jaki vođa. Varijabla je kodirana kao binarna varijabla pri čemu viša vrijednost označava stav da je demokracija uvijek bolja. Politička efikasnost, odnosno percepcija sposobnosti građana da utječu na političke institucije i elite (v. Karp i Banducci, 2008: 318-319), mjeri se kao prosječna vrijednost dviju varijabli od kojih prva pita ispitanika slaže li se s tvrdnjom da je važno tko je na vlasti, dok druga pita ispitanika slaže li se s tvrdnjom da to za koga građani glasaju na izborima ima utjecaja na događaje u zemlji. Korelacija ove dvije varijable je 0,696, a više vrijednosti ove varijable označavaju višu razinu političke efikasnosti.

Druga skupina nezavisnih varijabli mjeri utjecaj informacijskih činitelja i uključuje razinu političke informiranosti i izloženost medijima. Politička informiranost mjeri se s četiri pitanja koja provjeravaju činjenično znanje o politici. Ova pitanja uključuju pitanja tko je bio ministar financija prije izbora, tko je bio glavni tajnik UN-a, koliki je broj nezaposlenih u Hrvatskoj na kraju 2011. godine, te koja je lista ili stranka osvojila drugi najveći broj mandata na izborima 2011. godine. Varijabla je kreirana zbrajanjem točnih odgovora i standardizacijom zbrojenih vrijednosti. Varijabla je potom putem Blomove transformacije pretvorena u kontinuiranu varijablu s normalnom distribucijom pri čemu se teoretska distribucija vrijednosti varijable kreće od 0, što označava potpunu neinformiranost, do 1, što označava potpunu informiranost (Bartels, 1996; Tóka, 2004). Ovako transformirana varijabla daje mogućnost rangiranja pojedinih odgovora na pitanja o političkoj informiranosti, pri čemu odgovori na koje je

točno odgovorio manji broj ispitanika imaju višu vrijednost, odnosno označavaju relativnu višu razinu političke informiranosti (Tóka, 2004). Izloženost medijima mjeri se varijablom koja predstavlja prosječnu vrijednost varijabli koje mjere koliko učestalo ispitanik koristi dnevni tisak, tjedni tisak, radio, televiziju i internetske portale za informiranje o politici. Više vrijednosti ove varijable označavaju višu razinu izloženosti medijima. Za ispitanike koji su na jednu od varijabli odgovorili da ne znaju koliko koriste medije, vrijednosti na ovoj varijabli su zamijenjene prosječnom vrijednošću ostalih varijabli.

Treća skupina nezavisnih varijabli uključuje varijable koje mjere ekskluzivni nacionalizam i odnos prema tradiciji. Odnos prema tradiciji mjeri se varijablom koja se temelji na pitanju u kojem se ispitanika pita slaže li se s tvrdnjom da se treba vratiti tradiciji i vrijednostima svog naroda. Ekskluzivni nacionalizam mjeri se varijablom koja se temelji na pitanju u kojem se ispitanika pita slaže li se s tvrdnjom da je najbolje da svaka nacija živi sama u svojoj državi. Više vrijednosti na obje navedene varijable označavaju višu razinu ekskluzivnog nacionalizma i tradicionalizma. Nedostajuće vrijednosti na ovoj varijabli su zamijenjene aritmetičkom sredinom distribucije.

Četvrta skupina nezavisnih varijabli mjeri socioekonomsku poziciju ispitanika i percepciju stanja ekonomije. Socioekonomska pozicija ispitanika mjeri se obrazovanjem, radnim statusom i profesijom, razinom izloženosti ekonomskom riziku te imutkom kućanstva. Varijabla koja mjeri obrazovanje predstavlja najviši obrazovni stupanj koji je ispitanik postigao. Radni status i profesija se mjeri s četiri binarne varijable koje označavaju profesionalno ili radničko zanimanje te status umirovljenika i nezaposlene osobe.

Socioekonomski rizik ispitanika mjeri se pitanjem koliko teško bi ispitaniku bilo pronaći drugi posao ako bi izgubio posao koji sada ima. Više vrijednosti ove varijable označavaju višu razinu percepcije rizika od gubitka posla. Varijabla koja mjeri imovinu kućanstva mjerena je s četiri varijable koje pokazuju posjeduje li ispitanik kuću ili stan, stambeni ili poslovni prostor za iznajmljivanje, dionice ili obveznice te uštedevinu. Varijabla je kreirana zbrajanjem pozitivnih odgovora i standardizacijom zbrojenih vrijednosti, te je transformirana na isti način kao i varijabla koja mjeri političku informiranost. Evaluacija ekonomskog stanja mjerena je s dvije varijable od kojih jedna mjeri procjenu ispitanika o stanju nacionalne ekonomije u odnosu na prethodnu godinu, a druga mjeri procjenu ispitanika o ekonomskom stanju njegove obitelji u odnosu na prethodnu godinu. Više vrijednosti na obje varijable označavaju pozitivnu evaluaciju ekonomskog stanja. Na obje varijable, vrijednosti za ispitanike koji su izjavili da ne mogu procijeniti stanje ekonomije zamijenjene su aritmetičkom sredinom vrijednosti varijable. Preostale dvije varijable mjere odnos ispitanika prema religiji, gdje više vrijednosti označavaju religioznije ispitanike, te dob ispitanika.

Analiza u ovom radu ne uključuje varijable koje mjere pozitivan i negativan odnos prema Europskoj uniji, odnosno pozitivna i negativna očekivanja od pristupanja Uniji, iako su ove varijable temelj analize odnosa prema EU u drugim radovima (v. Blanuša, 2011; Landripet, 2015). Visoka korelacija između pozitivnih i negativnih očekivanja od ulaska u EU i referendumske odluke očekivana je budući da ove varijable mjere različite aspekte odnosa prema EU. Blanuša (2011 i 2015), primjerice, koristi varijable koje mjere negativna i pozitivna očekivanja od ulaska kao mjere razli-

čitih vrsta euroskepticizma. U tom smislu, barem na konceptualnoj razini, korištenje ovih varijabli može u analizu unijeti element endogenosti. Nadalje, dosadašnji radovi koji su testirali odnos prema Europskoj uniji koristeći širi spektar varijabli pokazuju povezanost između odnosa prema nacionalnim političkim institucijama, očekivanja od ulaska u EU i odnosa prema EU općenito (Landripet 2015). Stoga se može pretpostaviti da će činitelji koji utječu na referendumsku odluku imati vrlo sličan utjecaj i na pozitivna odnosno negativna očekivanja od ulaska u EU.

Kako bi se provjerila ova pretpostavka rad uključuje dodatnu regresijsku analizu koja koristi iste nezavisne varijable u analizi determinanti pozitivnih ili negativnih očekivanja učinaka pristupanja EU. Pozitivna i negativna očekivanja učinaka ulaska u EU mjere slaganje ispitanika s 12 tvrdnji koje indiciraju potencijalne pozitivne i negativne učinke ulaska u EU.³ Ovih 12 varijabli u faktorskoj

³ Šest pozitivnih i šest negativnih tvrdnji o očekivanjima ulaska Hrvatske u EU su sljedeće. 1) Hrvatska će trajno izgubiti svoju suverenost i političku neovisnost. 2) Hrvati će izgubiti svoj nacionalni i kulturni identitet. 3) Europska unija uništiti će hrvatsku poljoprivredu i tradicionalne proizvode naših seljaka. 4) U Hrvatskoj će bogati biti još bogatiji, a siromašni još siromašniji. 5) Nakon priključenja EU stranci će u Hrvatskoj kupiti velik broj nekretnina. 6) S ulaskom u EU postat ćemo meta terorističkih napada. 7) Hrvatska će unaprijediti svoj međunarodni politički i ekonomski položaj i ugled. 8) Kvalitetne hrvatske tvrtke dobit će mogućnost da znatno prošire svoja tržišta. 9) EU će Hrvatskoj osigurati značajnu financijsku pomoć za razvoj. 10) S ulaskom u EU napokon će se uspostaviti vladavina prava u Hrvatskoj. 11) Državna administracija bit će učinkovitija i poboljšati svoj odnos prema građanima. 12) S ulaskom u EU znatno će se smanjiti korupcija.

analizi daju dva faktora, od kojih jedan obuhvaća pozitivna, a drugi negativna očekivanja učinaka ulaska u EU.⁴ Od ovih 12 varijabli kreirana su dva indeksa, od kojih jedan mjeri pozitivna, a drugi negativna očekivanja ulaska u EU. Cronbach alpha indeks pouzdanosti iznosi 0.903 za varijablu koja mjeri pozitivan odnos prema EU te 0.831 za varijablu koja mjeri negativan odnos prema EU. S obzirom na to da su obje varijable kontinuirane, analiza determinanti pozitivnog i negativnog odnosa prema EU koristi OLS regresiju.

Analiza i rezultati

Rezultati multinominalne logističke regresije prikazani su u Tablici 1. Kao referentna vrijednost postavljena je kategorija zavisne varijable koja indicira podršku pristupanju Europskoj uniji. Svi koeficijenti za preostale tri opcije zavisne varijable prikazani u Tablici 1 interpretiraju se u odnosu na referentnu kategoriju. Rezultati u Tablici 1 pokazuju da samo manji broj varijabli korištenih u analizi ima statistički značajne efekte na referendumsku odluku. Statističku značajnost dostižu varijable koje mjere povjerenje u političke institucije, političku efikasnost, političku informiranost, tradicionalizam, dob i preferenciju za demokraciju nasuprot jakim vođama.

Rezultati analize potvrđuju osnovnu hipotezu ovog rada koja pretpostavlja da će odnos prema nacionalnom političkom sustavu, odnosno njegovim institucijama i elitama, biti glavni činitelj koji

utječe na referendumsku odluku o pristupanju EU. Preciznije rečeno, rezultati pokazuju referendumsku odluku prije svega kao funkciju povjerenja u političke institucije i elite, te percepcije građana da mogu utjecati na njihovo ponašanje. Građani koji nemaju povjerenja u političke institucije i elite i koji osjećaju da ne mogu utjecati na njihovo ponašanje protive se ulasku u EU.

Budući da koeficijenti multinominalne logističke regresije nemaju jednostavno razumljivu supstantivnu interpretaciju, radi lakše vizualizacije utjecaja pojedinih činitelja za sve varijable koje imaju statistički značajne efekte prikazani su marginalni efekti. Marginalni efekti pokazuju promjenu vjerojatnosti da će ispitanik na referendumu izabrati jednu od četiri opcije zavisne varijable ovisno o promjeni vrijednosti pojedine nezavisne varijable. Budući da su marginalni efekti iskazani kao vjerojatnost koja se kreće u rasponu od 0 do 1 moguće ih je izravno uspoređivati između varijabli i procijeniti relativnu snagu njihova utjecaja na referendumsku odluku. Marginalni efekti značajnih nezavisnih varijabli pokazuju utjecaj koji promjena vrijednosti nezavisne varijable od najniže do najviše vrijednosti ima na promjenu vrijednosti zavisne varijable.

Slika 2 pokazuje marginalne efekte varijable koja mjeri povjerenje u institucije na referendumsku odluku, odnosno, promjenu vjerojatnosti da će ispitanik izabrati jednu od opcija zavisne varijable na različitim razinama povjerenja u institucije. Slika 2 pokazuje da povećanje povjerenja u političke institucije s najniže na najvišu razinu udvostručuje vjerojatnost glasanja za ulazak u EU. Na najnižoj razini povjerenja ispitanik ima 30% vjerojatnosti da će glasati za ulazak u EU dok na najvišoj razini povjerenja u institucije vjerojatnost glasanja za ulazak u EU premašuje 65%. Istovremeno, po-

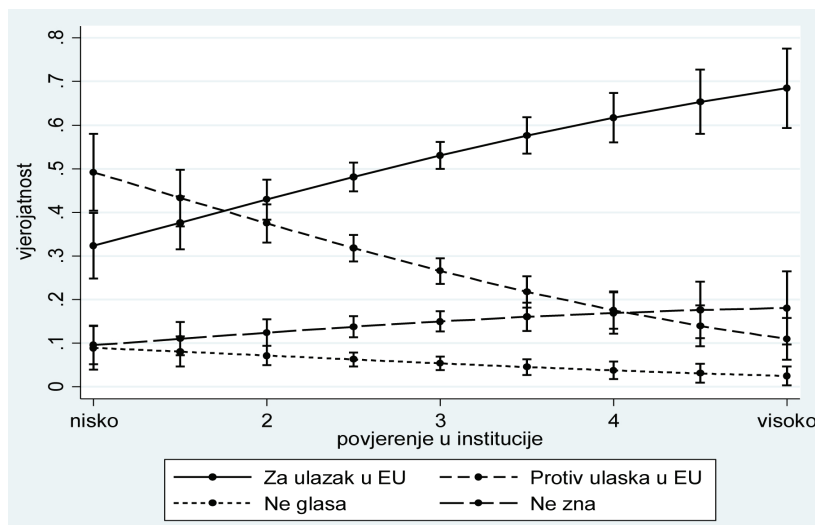
⁴ Ovih 12 varijabli daje dva faktora, prvi koji pokazuje pozitivan odnos prema EU i uključuje prvih šest varijabli, te drugi koji mjeri negativan odnos prema EU koji uključuje preostalih šest varijabli. Faktorske vrijednosti na rotiranim faktorima kreću se od 0.640 do 0.825.

Tablica 1. Rezultati multinominalne regresijske analize s referendumskim izborom kao zavisnom varijablom (glas za je referentna kategorija)

	Protiv	Neće glasati	Ne zna
Religioznost	0.093 (0.094)	-0.065 (0.162)	-0.122 (0.106)
Dob	-0.021*** (0.007)	0.000 (0.012)	-0.009 (0.008)
Obrazovanje	-0.037 (0.078)	-0.134 (0.141)	-0.070 (0.095)
Percepcija ekonomske nesigurnosti	-0.024 (0.072)	-0.202 (0.123)	0.197** (0.101)
Radnik	0.206 (0.377)	-0.194 (0.759)	0.120 (0.464)
Stručnjak	0.220 (0.338)	-0.169 (0.658)	-0.083 (0.417)
Umirovljenik	-0.153 (0.401)	-0.051 (0.717)	-0.527 (0.487)
Nezaposlen	0.292 (0.349)	0.257 (0.654)	-0.032 (0.427)
Imetak kućanstva	-0.314 (0.328)	0.483 (0.615)	-0.357 (0.404)
Politička informiranost	-0.588 (0.319)	-1.383** (0.586)	-0.928** (0.396)
Izloženost medijima	-0.199 (0.133)	-0.031 (0.242)	-0.286 (0.168)
Politička efikasnost	-0.258*** (0.069)	-0.462*** (0.114)	-0.102 (0.089)
Demokracija ili vođe	-0.474*** (0.165)	-0.522 (0.306)	-0.446** (0.204)
Zadovoljstvo demokracijom	-0.081 (0.064)	-0.167 (0.121)	-0.007 (0.079)
Povjerenje u političke institucije	-0.620*** (0.114)	-0.570*** (0.193)	-0.064 (0.139)
Sociotropska ekonomska evaluacija	-0.014 (0.103)	-0.061 (0.185)	0.060 (0.130)
Egotropska ekonomska evaluacija	0.091 (0.101)	0.038 (0.179)	0.081 (0.127)
Ekskluzivni nacionalizam	0.015 (0.064)	0.013 (0.115)	-0.002 (0.080)
Tradicionalizam	0.235*** (0.083)	0.105 (0.151)	0.144 (0.100)
Konstanta	3.078*** (0.991)	3.528** (1.759)	0.366 (1.226)
Pseudo R ²	0.095		
Log likliehood	-1038.5053		
N	990		

***p<0,01, **p<0,05

Slika 2. Marginalni efekti povjerenja u institucije na vjerojatnost glasanja na referendumu o pristupanju EU

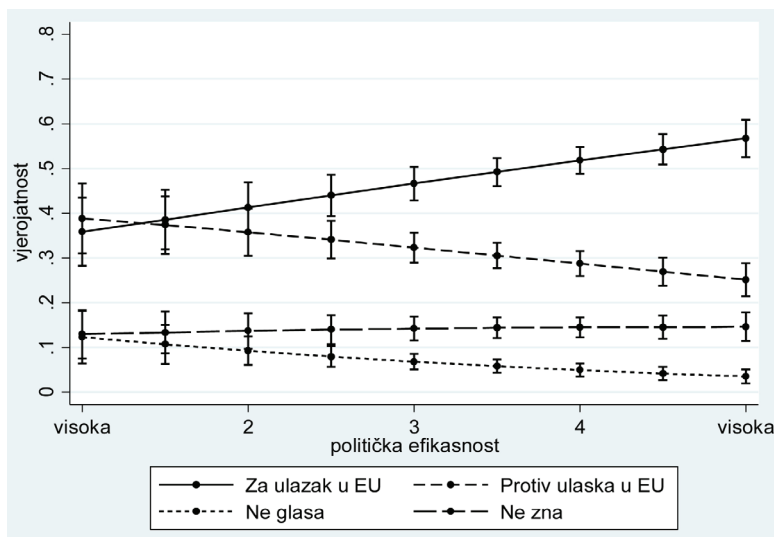
mak od najniže razine povjerenja u institucije do najviše razine povjerenja smanjuje vjerojatnost da će ispitanik biti protiv za gotovo pet puta, odnosno s razine od 50% na oko 10%. Zanimljivo je da viša razina povjerenja znatno povećava vjerojatnost da ispitanik ne zna odgovor, ali i osjetno smanjuje vjerojatnost da ispitanik neće glasati. Ovaj nalaz ukazuje da viša razina povjerenja u političke institucije općenito smanjuje protivljenje ulasku u EU, s tim da se veći dio ovog efekta prelijeva u podršku ulasku u EU, a tek manji dio u neodlučan odnos.⁵

Slika 3 pokazuje marginalne efekte percepcije političke efikasnosti na referendumsku odluku, pri čemu je vidljivo da je supstantivni utjecaj političke efikasnosti slabiji od efekta povjerenja u institucije. Pomicanje s najniže razine političke efikasnosti prema najvišoj podiže vjerojatnost da će ispitanik podržavati ulazak u EU za oko 20%. Istovremeno vjerojatnost da će ispitanik biti protiv ulaska u EU se smanjuje za oko 15%. Sukladno očekivanju, viša razina političke efikasnosti također smanjuje vjerojatnost da ispitanik neće glasati.

⁵ Pri interpretaciji ovog nalaza valja, međutim, imati na umu da je povjerenje u institucije u Hrvatskoj uvelike determinirano odnosom prema stranci na vlasti, odnosno da su ispitanici čija stranka nije na vlasti skloniji imati nižu razinu povjerenja u institucije. Nadalje, valja napomenuti da se referendum održao neposredno nakon parlamentarnih izbora, smjene vlasti i dolaska Kukuriku koalicije na vlast. U tom smislu za očekivati je da stranačke preferencije i izborni ciklus mogu utjecati na distribuciju povjerenja u institucije. Međutim, značaj ovog efekta je

teško procijeniti s raspoloživim podacima. Ipak, budući da su pozicije primarnih stranaka o EU praktično istovjetne, promjena u distribuciji povjerenja ne bi trebala imati značajnije efekte, osim inverzije pozicije birača HDZ i Kukuriku koalicije prije i poslije izbora, dok bi pozicija građana koji imaju najniže povjerenje u institucije vjerojatno ostala nepromijenjena. S druge strane, korištenje šireg spektra institucija, poput sudova, državne uprave i stranaka općenito može pomoći da se ove fluktuacije uzorkovane podrškom različitim strankama smanje.

Slika 3. Marginalni efekti političke efikasnosti na vjerojatnost glasanja na referendumu o pristupanju EU

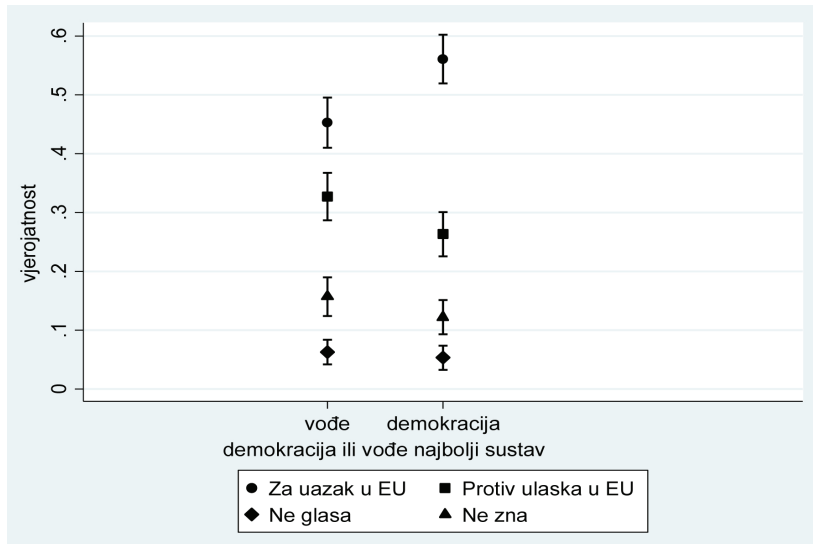

U istom kontekstu može se promatrati i važnost koju ima varijabla koja mjeri odnos prema demokraciji. Analiza pokazuje da građani koji smatraju da demokracija nije uvijek najbolje rješenje, već da ponekad traži i jake vođe, imaju negativan stav prema ulasku u EU, za razliku od građana koji smatraju demokraciju uvijek najboljim rješenjem koji imaju pozitivan stav o ulasku u EU. Marginalni efekti ove varijable prikazani na Slici 4 pokazuju da ispitanici koji smatraju demokraciju uvijek najboljom opcijom imaju dvostruko višu vjerojatnost podržavati ulazak u EU u odnosu na vjerojatnost glasanja protiv. U usporedbi, ispitanici koji smatraju da su ponekad potrebni jaki vođe imaju samo za četvrtinu višu vjerojatnost podržavati ulazak u EU u odnosu na vjerojatnost protivljenja ulasku u EU.

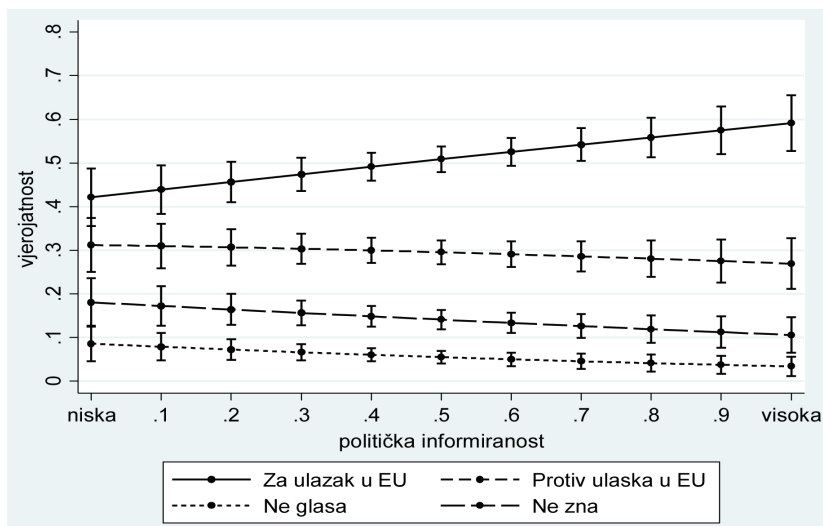
Od ostalih varijabli jedino politička informiranost, sklonost tradicionalizmu i dob pokazuju statistički značajne efekte. Pritom politička informiranost po-

itivno utječe na podršku ulasku u EU dok tradicionalizam ima suprotan utjecaj. Supstantivni utjecaj ovih varijabli je međutim osjetno niži od varijabli koje mjere povjerenje u institucije te političku efikasnost. Slika 5 pokazuje da povećanje razine političke informiranosti s minimalne vrijednosti na maksimalnu vrijednost povećava vjerojatnost da će ispitanik glasati za ulazak u EU za oko 15%. Povećanje razine političke informiranosti istovremeno smanjuje vjerojatnost da će ispitanik izabrati bilo koju od tri ostale opcije. Pritom, povećanje razine političke informiranosti najviše utječe na vjerojatnosti da ispitanik neće glasati ili da neće znati kako glasati, dok je utjecaj na vjerojatnost da će ispitanik glasati protiv osjetno slabiji. Stoga se može zaključiti da razina informiranosti utječe na neodlučne ili neinformirane birače, mijenjajući neodlučan stav u pozitivan odnos prema ulasku u EU, ali da ne može bitnije promijeniti odluku ispitanika koji su protiv ulaska u EU.

Slika 4. Marginalni efekti preferencije za demokraciju na vjerojatnost glasanja na referendumu o pristupanju EU

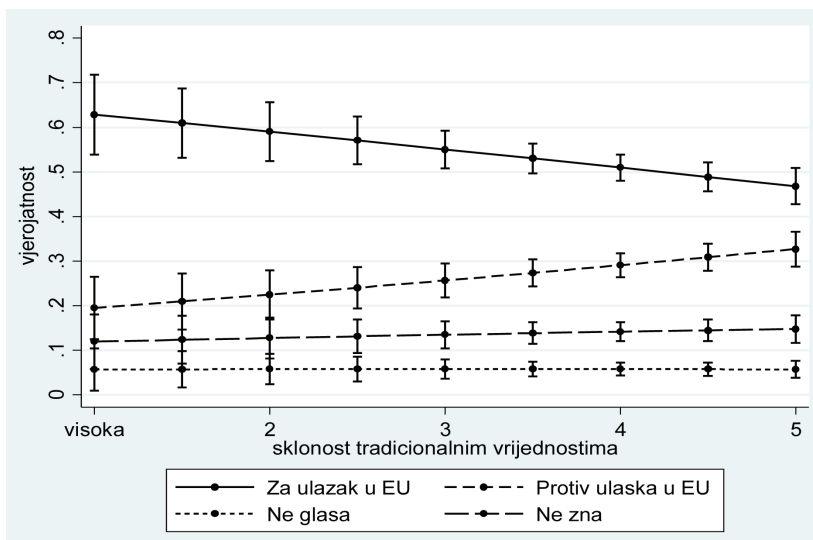
Slika 5. Marginalni efekti političke informiranosti na vjerojatnost glasanja na referendumu o pristupanju EU

Slika 6 pokazuje da povećanje značaja tradicije za ispitanika smanjuje vjerojatnost da će ispitanik podržavati ulazak u EU, pri čemu pomak od najniže do najviše razine tradicionalnosti smanjuje vjerojatnost podrške ulasku EU za otprilike četvrtinu. Istovremeno, pomakom

od najniže do najviše razine tradicionalnosti, vjerojatnost da će ispitanik biti protiv ulaska u EU povećava se za nešto više od trećine. Promjena u razini tradicionalizma međutim ne mijenja vjerojatnost da ispitanik neće glasati ili da ne zna kako će glasati.

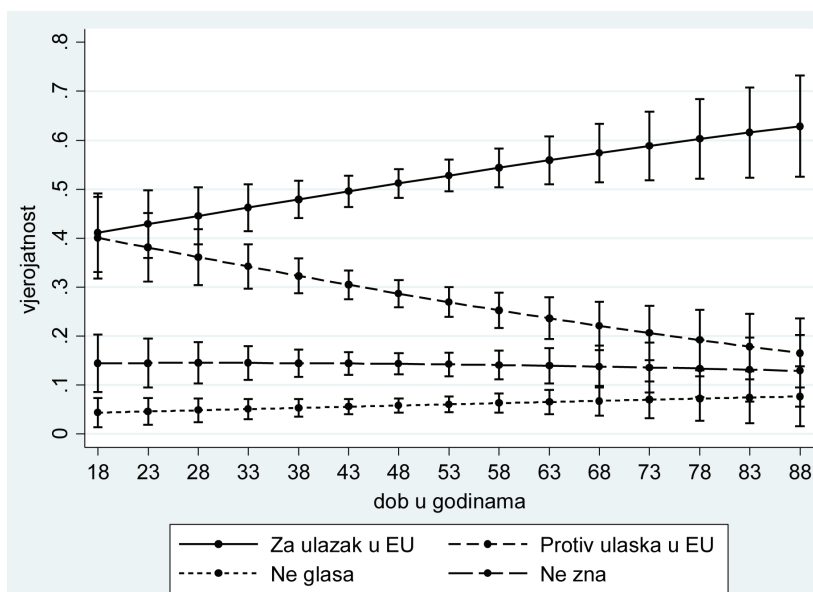
Slika 6. Marginalni efekti preferencija za tradicionalne vrijednosti na vjerojatnost glasanja na referendumu o pristupanju EU

Konačno, regresijska analiza pokazuje značajan utjecaj dobi na referendumsku odluku, pri čemu starije ispitanike karakterizira viša vjerojatnost podržavanja ulaska u EU od mlađih ispitanika. Marginalni efekti za ovu vari-

jablu prikazani na slici 7 pokazuju da je vjerojatnost glasanja za pristupanje i protiv pristupanja EU identična za najmlađe ispitanike. Kako raste dob ispitanika postupno se smanjuje se vjerojatnost glasanja protiv, a raste vjerojatnost

Slika 7. Marginalni efekti dobi na vjerojatnost glasanja na referendumu o pristupanju EU

Tablica 2. Rezultati OLS regresijske analize s pozitivnim i negativnim očekivanjima ulaska u EU kao zavisnom varijablom

	EU pozitivno		EU negativno	
	B.	se	B.	se
Religioznost	0.005	(0.033)	0.090**	(0.036)
Dob	0.006**	(0.003)	-0.003	(0.003)
Obrazovanje	-0.011	(0.028)	-0.056	(0.031)
Percepcija ekonomske nesigurnosti	0.026	(0.027)	0.030	(0.029)
Radnik	-0.153	(0.141)	-0.052	(0.156)
Stručnjak	-0.156	(0.128)	-0.176	(0.142)
Umirovljenik	-0.031	(0.148)	-0.352**	(0.165)
Nezaposlen	-0.067	(0.131)	-0.114	(0.146)
Imetak kućanstva	-0.061	(0.120)	-0.116	(0.133)
Politička informiranost	0.291**	(0.119)	-0.428***	(0.131)
Izloženost medijima	0.051	(0.049)	-0.011	(0.054)
Politička efikasnost	0.114***	(0.025)	-0.089***	(0.028)
Demokracija ili vođe	0.141**	(0.061)	-0.296***	(0.067)
Zadovoljstvo demokracijom	0.078***	(0.024)	-0.027	(0.026)
Povjerenje u političke institucije	0.174***	(0.037)	-0.167***	(0.041)
Sociotropska ekonomska evaluacija	-0.002	(0.038)	0.002	(0.042)
Egotropska ekonomska evaluacija	-0.005	(0.038)	0.044	(0.042)
Ekskluzivni nacionalizam	0.010	(0.024)	0.037	(0.026)
Tradicionalizam	-0.044	(0.029)	0.157***	(0.032)
Konstanta	1.929***	(0.350)	3.467***	(0.390)
R ²	0.100		0.145	
N	952		960	

***p<0,01, **p<0,05

glasanja za pristupanje EU, pri čemu najstariji ispitanici pokazuju gotovo trostruko veću vjerojatnost da će biti za ulazak u EU u odnosu na vjerojatnost da će biti protiv. Ovaj nalaz je vjerojatno posljedica slabije povezanosti mladih birača s političkim elitama i političkim institucijama. S obzirom na to da je povjerenje u političke elite glavna informacijska kratica na koju se građani u Hrvatskoj oslanjaju pri formiranju odluke o ulasku u EU, negativni odnos mladih is-

pitanika prema političkim strankama nužno ima za posljedicu manju vjerojatnost da će mladi ispitanici podržavati ulazak u EU.

Ostale varijable ne pokazuju nikakve važne učinke na bilo koju opciju referendumske odluke o ulasku u EU. Posebno valja istaknuti da zadovoljstvo ekonomskim stanjem, kao i socioekonomski položaj i obrazovanje ispitanika ne pokazuju nikakve važne učinke. S obzirom na nisku razinu artikulacije ekonomskih

interesa u Hrvatskoj ovaj nalaz nije iznenađenje, međutim u svakom slučaju predstavlja hrvatsku posebnost u odnosu na rezultate analiza provedenih u ostalim zemljama članicama.

Rezultat regresije koja analizira povezanost pozitivnih i negativnih očekivanja učinaka ulaska u EU i set nezavisnih varijabli prethodno korištenih u analizi determinanti biračkog ponašanja na referendumu o ulasku u EU prikazan je u Tablici 2. Regresijska analiza s mjerom pozitivnih očekivanja učinaka ulaska u EU kao zavisnom varijablom pokazuje statistički značajan pozitivan utjecaj varijabli koje mjere povjerenje u političke institucije, zadovoljstvo demokracijom, političku efikasnost, političku informiranost te preferencije za demokraciju u odnosu na političke vođe. Osim ovih varijabli jedino dob ima važne učinke. Regresijska analiza s mjerom negativnih očekivanja učinaka ulaska u EU kao zavisnom varijablom pokazuje suprotne efekte uključenih varijabli. Analiza pokazuje statistički značajan negativan utjecaj povjerenja u političke institucije, političke efikasnosti te političke informiranosti. Negativna očekivanja ulaska u EU povezana su s preferencijama za političke vođe, većim stupnjem religioznosti te preferencijom za veću ulogu tradicionalnih vrijednosti u društvu. U osnovi rezultati druge regresije pokazuju vrlo slične rezultate kao i rezultati prve regresije, odnosno pokazuju da isti set determinanti utječe na pozitivna i negativna očekivanja EU i na referendumsku odluku o pristupanju Uniji.

Zaključak

Rezultati empirijske analize provedene u ovom radu podržavaju početnu pretpostavku da odnos prema nacional-

nim političkim elitama i institucijama ima važan utjecaj u oblikovanju referendumske odluke o pristupanju Europskoj uniji. Rezultati analize pokazuju i značajan utjecaj varijabli koje mjere različite aspekte odnosa građana prema politici poput percepcije građana o snazi vlastitog političkog utjecaja, političke informiranosti te preferencije za demokratsko donošenje političkih odluka. Nadalje, rezultati analize pokazuju da su pozitivna i negativna očekivanja ulaska u EU isto tako značajno povezana s istim činiteljima koji utječu na referendumsku odluku o pristupanju EU. Ukupna slika koju pružaju rezultati ovih dviju regresija pokazuju odnos prema domaćim političkim institucijama i akterima te odnos prema politici općenito kao osnovni izvor odnosa građana prema EU i biračkog ponašanja na referendumu o pristupanju EU. Ovi nalazi se u osnovi poklapaju s nalazima drugih studija koje su analizirale odnos građana prema EU koristeći drugačije nezavisne varijable koje mjere opći odnos hrvatskih građana prema europskim integracijama ili povjerenje građana u EU (Štulhofer 2006; Landripet 2015).

Građani koji ne vjeruju političkim institucijama i koji ne osjećaju da mogu utjecati na politiku ne prihvaćaju EU kao projekt iza kojeg stoje političke elite. Budući da je supstantivni utjecaj ovih varijabli bitno jači od utjecaja drugih varijabli, zapravo se može reći da se negativni odnos prema EU u Hrvatskoj temelji prije svega na nezadovoljstvu politikom, odnosno, na nepovjerenju u političke institucije i političare te osjećaju nemoći građana da utječu na politiku.

Iako utjecaj odnosa prema domaćoj politici na podršku članstvu u Europskoj uniji nije samo hrvatska posebnost, Hrvatska je vjerojatno jedinstven slučaj među postkomunističkim zemljama kao

zemlja u kojoj socioekonomski status građana nema značajan utjecaj na odnos prema Europskoj uniji. Ovaj rezultat ne bi trebao čuditi s obzirom na vrlo nisku razinu artikulacije ekonomskih interesa u hrvatskoj politici te u općem nedostatku utjecaja socioekonomskih činitelja na političke stavove i ponašanje hrvatskih građana. Nadalje, ovom rezultatu je sasvim sigurno pridonio i nedostatak bilo kakve jasne artikulacije hrvatske pozicije unutar EU, posebno s obzirom na ekonomske interese zemlje, i nedostatak jasne definicije karaktera odnosa Hrvatske i EU. Za očekivati je da će s iskustvom članstva u EU utjecaj ekonomskih interesa na odnos prema EU jačati i da će se značaj odnosa prema političkim elitama s vremenom smanjivati. Međutim u uvjetima niske artikulacije ekonomskih

interesa i strukturiranja politike prije svega oko ideoloških i identitetskih pitanja za velik broj građana će instrumentalne evaluacije i procjena ekonomskih učinaka članstva imati ograničen utjecaj, ili će kao što je to slučaj s evaluacijom stranačkih ekonomskih pozicija, biti određeni odnosom prema stranci s kojom se ispitanik identificira. Utjecaj ekonomskih činitelja ili percepcija utjecaja europskih integracija na kulturu i identitet će vjerojatno imati izraženiji utjecaj na mlađe birače, koji nisu socijalizirani u lijevi ili desni politički identitet, i s vremenom će jačati. Ipak, rezultati analize provedene u ovom radu ukazuju da će i u budućnosti odnos hrvatskih građana prema EU uvelike ovisiti o percepciji domaće politike i povjerenju u političke aktere i institucije u Hrvatskoj.

LITERATURA

- Allam, Miriam S. i Goerres, Achim (2011) Economics, Politics or Identities? Explaining Individual Support for the Euro in the New EU Member States in Central and Eastern Europe. *Europe-Asia Studies* 63(8): 1399-1424. DOI: 10.1080/09668136.2011.601110
- Anderson, Christopher J. (1998) When in Doubt, Use Proxies: Attitudes toward Domestic Politics and Support for the European Integration. *Comparative Political Studies* 31(5): 569-601. DOI: 10.1177/0010414098031005002
- Bagić, Dragan i Šalinović, Ante (2006) Analiza troškova i koristi kao čimbenik potpore građana ulasku Hrvatske u Europsku uniju. U: Ott, Katarina (ur) *Pridruživanje Hrvatske Europskoj uniji – izazovi sudjelovanja* (str. 155-180). Zagreb: Institut za javne financije.
- Bartels, Larry M. (1996) Uninformed Votes: Information Effects in Presidential Elections. *American Journal of Political Science* 40(1): 194-230. DOI: 10.2307/2111700
- Beichelt, Timm (2004) Euro-Skepticism in the EU Accession Countries. *Comparative European Politics* 2 (1): 29-50. DOI: 10.1057/palgrave.cep.6110024
- Blanuša, Nebojša (2007) Euroskepticizam: razine istraživanja i oblici iskazivanja. *Anali Hrvatskog politološkog društva* 3(1): 325-346
- Blanuša, Nebojša (2011) Euroskepticizam u Hrvatskoj. U: Šiber, Ivan (ur) *Hrvatska i Europa – strahovi i nade* (str. 11-46). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Blanuša, Nebojša (2015) Croatia, Between "Return" to Europe and the "Re-

- maining” in the Balkans. U: Maldini, Pero i Pauković, Davor (ur) *Croatia and the European Union: Changes and Development* (str. 69-92). Farnham: Ashgate.
- Brinegar, Adam P. i Jolly, Seth K. (2005) Location, Location, Location: National Contextual Factors and National Support for the European Integration. *European Union Politics* 6(2): 155-180. DOI: 10.1177/1465116505051981
- Carey, Sean (2002) Undivided Loyalties: Is National Identity and Obstacle to European Integration. *European Union Politics* 3(4): 387-413. DOI: 10.1177/1465116502003004001
- Cichowski, Rachel A. (2000) Western Dreams, Eastern Realities: Support for the European Union in Central and Eastern Europe. *Comparative Political Studies* 33(10):1243-1278. DOI: 10.1177/0010414000033010001
- Christin, Thomas (2005) Economic and Political Basis of Attitudes towards the EU in Central and East European Countries in the 1990s. *European Union Politics* 3(4): 29-57. DOI: 10.1177/1465116505049607
- Clark, Nicholas i Hellwig, Timothy (2012) Information effects and mass support for EU policy control. *European Union Politics* 13(4): 535-557. DOI: 10.1177/1465116512441506
- Crespo, Nuno i Fontoura, Maria Paula (2007) Integration of CEECs into EU Market: Structural Change and Convergence. *Journal of Common Market Studies* 45(3): 611-632. DOI: 10.1111/j.1468-5965.2007.00726.x
- de Vreese, Claes H. i Boomgaarden, Hajo G. (2006) Media Effects on Public Opinion about the Enlargement of the European Union. *Journal of Common Market Studies* 44(2): 419-436. DOI: 10.1111/j.1468-5965.2006.00629.x
- de Vries, Catherine E. i van Kersbergen, Kees (2007) Interests, Identity and Political Allegiance in the European Union. *Acta Politica* 42(2): 37-59. DOI: 10.1057/palgrave.ap.5500184
- Diez Medrano, Juan (2003) Framing Europe: Attitudes to European Integration in Germany, Spain, and the United Kingdom. Princeton: Princeton University Press.
- Dolenec, Danijela (2013) The Absent Socioeconomic Cleavage in Croatia: a Failure of Representative Democracy? *Politička misao* 49(5): 69-88.
- Dolezal, Martin i Hellström, Johan (2016) The Radical Right as Driving Force in the Electoral Arena? U: Hutter, Swen *et al.* (ur) *Politicising Europe: Integration and Mass Politics* (str. 156-180). Cambridge: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9781316422991
- Dolezal, Martin *et al.* (2016) Protesting European integration: politicisation from below? U: Hutter, Swen *et al.* (ur) *Politicising Europe: Integration and Mass Politics* (str. 112-133). Cambridge: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9781316422991
- Doyle, Orla i Fidrmuc, Jan (2006) Who Favors Enlargement?: Determinants of Support for EU Membership in the Candidate Countries Referenda. *European Journal of Political Economy* 22(4): 520-543. DOI: 10.1016/j.ejpolco.2005.09.008
- Đurašković, Stevo (2016) *The Politics of History in Croatia and Slovakia in the 1990s*. Zagreb: Srednja Europa.
- Freyburg, Tina i Richter, Solveig (2008) National identity matters: the limited impact of EU political conditionality in the Western Balkans. *Journal of European Public Policy* 17(2): 263-281. DOI: 10.1080/13501760903561450

- Gabel, Matthew (1998) Public Support for European Integration: An Empirical Test of Five Theories. *Journal of Politics* 60(2): 333-354. DOI: 10.2307/2647912
- Gabel, Matthew i Palmer, Harvey D. (1995) Understanding Variation in Public Support for European Integration. *European Journal of Political Research* 27(1): 3-19. DOI: 10.1111/j.1475-6765.1995.tb00627.x
- Garry, John i Tilley, James (2009) The Macroeconomic Factors Conditioning the Impact of Identity on Attitudes towards the EU. *European Union Politics* 10(3): 361-379. DOI: 10.1177/1465116509337829
- Grande, Edgar i Hutter, Swen (2016) Is the Giant Still Asleep? The Politicisation of Europe in the National Electoral Arena. U: Hutter, Swen *et al.* (ur) *Politicising Europe: Integration and Mass Politics* (str. 90-111). Cambridge: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9781316422991
- Grbeša, Marijana (2011) Europska unija u hrvatskom tisku od 2007. do 2011. U: Šiber, Ivan (ur) *Hrvatska i Europa – strahovi i nade* (str. 120-137). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Grubiša, Damir (2012) Hrvatski referendum za Europsku uniju: anatomija zakašnjelog (ne)uspjeha. *Politička misao* 49(2): 45-72.
- Haughton, Tim (2007) When Does the EU Make a Difference? Conditionality and the Accession Process in Central and Eastern Europe. *Political Studies Review* 5(2): 233-246. DOI: 10.1111/j.1478-9299.2007.00130.x
- Henjak, Andrija (2007) Values or interests: Economic Determinants of Voting Behavior in the 2007 Croatian Parliamentary Elections. *Politička misao* 44(5): 71-90.
- Henjak, Andrija *et al.* (2013) Croatia. U: Bergund, Sten *et al.* (ur) *Handbook of Political Change in Eastern Europe* (str. 443-480). Chentelham: Edward Elgar Publishing.
- Herzog, Alexander i Tucker, Joshua A. (2010) The Dynamic of Support: The Winners-Losers Gap in Attitudes Toward EU Membership in Post-Communist Countries. *European Political Science Review* 2(2): 235-267. DOI: 10.1017/S1755773909990282
- Hooghe, Liesbet i Marks, Gary (2005) Calculation, Community and Cues: Public Opinion on European Integration. *European Union Politics* 6(4): 419-443. DOI: 10.1177/1465116505057816
- Hooghe, Lisbet i Marks, Gary (2009) A Postfunctionalist Theory of European Integration: From Permissive Consensus to Constraining Dissensus. *British Journal of Political Science* 39(1): 1-23. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0007123408000409P>
- Jurčić, Ljubo (2011) Hrvatsko gospodarstvo – stanje i perspektive. *Ekonomski pregled* 62(12): 773-786.
- Jurčić, Ljubo (2012) Europska unija: Hrvatska ante portas. *Ekonomski pregled* 63(12): 763-790.
- Karp, Jeffrey A. i Banducci, Susan A. (2008) Political Efficacy and Participation in Twenty-Seven Democracies: How Electoral Systems Shape Political Behaviour. *British Journal of Political Science* 38(2): 311-334. DOI: 10.1017/S0007123408000161
- Krajina, Zlatan (2013) EU nije YU – EU je fora: Analiza predreferendumskih televizijskih spotova Vlade RH za ulazak Hrvatske u Europsku uniju. *Politička misao* 50(2): 98-123.
- Landripet, Ivan (2015) Public Support for European Integration in Croatia:

- Utilitarian, Identity-based, Institutionally Driven or All of the Above. U: Maldini, Pero i Pauković, Davor (ur) *Croatia and the European Union: Changes and Development* (str. 93-116). Farnham: Ashgate.
- Luedtke, Adam (2005) European Integration, Public Opinion and Immigration Policy: Testing the Impact of National Identity. *European Union Politics* 6(1): 83-112. DOI: 10.1177/1465116505049609
- Maldini, Pero (2015) Croatian Accession to the European Union: EU Democratization Potential and Issues of Democratic Consolidation. U: Maldini, Pero i Pauković, Davor (ur) *Croatia and the European Union: Changes and Development* (str. 11-32). Farnham: Ashgate.
- Matthijs, Matthias i Blyth, Mark (2015) *The Future of the Euro*. Oxford: Oxford University Press. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780190233235.001.0001
- McLaren, Lauren M. (2002) Public Support for the European Union: Cost/Benefit Analysis or Perceived Cultural Threat. *The Journal of Politics* 64(2): 551-566. DOI: 10.1111/1468-2508.00139
- McLaren, L. (2007) Explaining Opposition to Turkish Membership of the EU. *European Union Politics* 8 (2): 251-278.
- Nello, Susan Senior (2002) Preparing for Enlargement in the European Union: The Tensions between Economic and Political Integration. *International Political Science Review* 23(3): 291-317. DOI: 10.1177/0192512102023003005
- Pauković, Davor (2015) The Discourse on Europe: From the Return to Europe and the Escape from the Balkans to the European Union as a Solution of all National Problems. U: Maldini, Pero i Pauković, Davor (ur) *Croatia and the European Union: Changes and Development* (str. 53-68). Farnham: Ashgate.
- Pisani-Ferry, Jean (2014) *The Euro Crisis and its Aftermath*. Oxford: Oxford University Press. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199993338.001.0001
- Polk, Johathan et al. (2017) Explaining the Salience of Anti-elitism and Reducing Political Corruption for Political Parties in Europe with the 2014 Chapel Hill Expert Survey Data. *Research and Politics* 4(1): 1-9. DOI: 10.1177/2053168016686915
- Pridham, Geoffrey (2007) The Scope and Limitations of Political Conditionality: Romania's Accession to the European Union. *Comparative European Politics* 5(2): 347-376. DOI: 10.1057/palgrave.cmp.6110109
- Pridham, Geoffrey (2009) Securing the Only Game in Town: The EU's Political Conditionality and Democratic Consolidation in Post-Soviet Latvia. *Europe-Asia Studies* 61(1): 51-84. DOI: 10.1080/09668130802532928
- Raik, Kristi (2004) EU Accession of Central and Eastern European Countries: Democracy and Integration as Conflicting Logics. *East European Politics & Societies* 18(4): 567-594. DOI: 10.1177/0888325404269719
- Ray, Leonard (2003) When Parties Matter: The Conditional Influence of Party Positions on Voter Opinion about European Integration. *Journal of Politics* 65(4): 978-994. DOI: 10.1111/1468-2508.t01-1-00121
- Rorhschneider, Robert (2002) The Democracy Deficit and Mass Support for an EU-Wide Government. *American Journal of Political Science* 46(2): 463-475. DOI: 10.2307/3088389
- Rorhschneider, Robert i Whitefield, Stephen (2004) Support for Foreign Ownership and Integration in Eastern Eu-

- rope: Economic Interests, Ideological Commitments and Democratic Context. *Comparative Political Studies* 37(3): 313-339. DOI: 10.1177/0010414003262071
- Rohrschneider, Robert i Whitefield, Stephen (2006) Political Parties, Public Opinion and European Integration in Post-Communist Countries: The State of the Art. *European Union Politics* 7(1): 141-160. DOI: 10.1177/1465116506060915
- Rohrschneider, Robert i Lovelass, Matthew (2010) Macro Salience: How Economic and Political Contexts Mediate Popular Evaluations of the Democracy Deficit in the European Union. *The Journal of Politics* 72(4): 1029-1045. DOI: 10.1017/S0022381610000514
- Sadurski, Wojciech (2004) Accession's Democracy Dividend: The Impact of the EU Enlargement upon Democracy in the New Member States of Central and Eastern Europe. *European Law Journal* 10(4): 371-401. DOI: 10.1111/j.1468-0386.2004.00222.x
- Skoko, Božo (2007) Percepcija Europske unije u hrvatskoj javnosti. *Anali Hrvatskog politološkog društva* 3(1): 349-368.
- Skoko, Božo i Bagić, Dragan (2011) Pet uvjerenja i 29 razloga protiv – prilog tipologizaciji argumenata protiv članstva Hrvatske u Europskoj uniji. U: Šiber, Ivan (ur) *Hrvatska i Europa – strahovi i nade* (str. 47-85). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Skoko, Božo i Jurilj, Daniel (2011) Uloga vladinih komunikacijskih strategija i kampanja u procesu pristupanja Europskoj uniji – iskustva Češke, Poljske, Slovenije i Hrvatske. *Politička misao* 48(1): 215-232.
- Steenbergen, Marco *et al.* (2007) Who is Cueing Who? Mass-Elite Linkages and the Future of European Integration. *European Union Politics* 8(1): 13-35. DOI: 10.1177/1465116507073284
- Stoeckel, Florian (2013) Ambivalent or Indifferent? Reconsidering the Structure of EU Public Opinion. *European Union Politics* 14(1): 23-45. DOI: 10.1177/1465116512460736
- Szczerbiak, Aleks i Taggart, Paul (2004) *Choosing Union: The 2003 EU Accession Referendums*. London: Frank Cass Publishers
- Širinić, Daniela (2012) Predreferendumska istraživanja i rezultati referenduma. *Političke analize* 3(9): 10-15.
- Štulhofer, Aleksandar (2006) Euroskepticizam u Hrvatskoj: S onu stranu racionalnosti? U: Ott, Katarina (ur) *Pridruživanje Hrvatske Europskoj uniji – izazovi sudjelovanja* (str. 135-154). Zagreb: Institut za javne financije.
- Tóka, Gábor (2004) The Impact of Turnout on Election Outcomes in a Cross-national Perspective. Rad predstavljen na 14th *International Conference of Europeanists organized by the Council for European Studies*, Chicago, 11-13. ožujka 2004. http://www.personal.ceu.hu/staff/Gabor_Toka/Papers/Toka04Chicago.pdf Pristupljeno 25. veljače 2017.
- Tucker, Joshua A. *et al.* (2002) Transitional Winners and Losers: attitudes Toward EU Membership in Post-Communist Countries. *American Journal of Political Science* 46(3): 557-571. DOI: 10.2307/3088399
- Tverdova, Yuliya V. i Anderson, Christopher J. (2004) Choosing the West? Referendum Choices on EU Membership in East-Central Europe. *Electoral Studies* 23(2): 185-208. DOI: 10.1016/S0261-3794(02)00057-4

- Vachudova, Milada A. (2008) Tempered by the EU? Political Parties and Party Systems Before and After Accession. *Journal of European Public Policy* 15(6): 861-879. DOI: 10.1080/13501760802196614
- Vachudova, Milada A. (2009) Corruption and Compliance in the EU's Post-Communist Members and Candidates. *Journal of Common Market Studies* 47(1): 43-62. DOI: 10.1111/j.1468-5965.2009.02013.x
- Vachudova, Milada A. i Hooghe, Liesbet (2009) Postcommunist Politics in a Magnetic Field: How Transition and EU Accession Structure Party Competition on European Integration. *Comparative European Politics* 7(2): 179-212. DOI: 10.1057/cep.2008.9
- Vetik, Raivo et al. (2006) Reactive Identity versus EU Integration. *Journal of Common Market Studies* 44(5): 1079-1102. DOI: 10.1111/j.1468-5965.2006.00674.x

Attitudes toward domestic politics and support for EU accession in 2012 referendum

ABSTRACT The article analyses impact of national politics on vote for EU accession in 2012 referendum in Croatia. Croatian EU accession process was characterized by political conditionality related to legacy of the war and the relations with neighbours, Croatian political elites' absence of vision about the role of Croatia in the EU and future direction of the EU, perception that economic crisis is caused by domestic factors, and pro-EU position of political elites and the media. Combined with low articulation of economic interests in Croatian politics, this created conditions where attitudes towards national political actors and institutions primarily shape citizens' views of the EU. The article tests this hypothesis using survey data collected immediately before the Croatian accession referendum. Multinomial logistic regression shows that trust in political institutions and political efficacy have the strongest impact on support for EU accession. The analysis also shows that socioeconomic factors and economic evaluations do not have significant impact on views about EU accession.

KEYWORDS European union, accession, referendum, trust, political institutions, political efficacy

A SPANISH “YES, WE CAN!” AGAINST THE TWO-PARTY SYSTEM: THE DEVELOPMENT OF POLITICAL PARTY PODEMOS

Guillermo López García

Department of Theory of Language & Communication Sciences
Faculty of Philology, Translation & Communication
University of Valencia
E-mail: guilopez@gmail.com

DOI: 10.20901/an.13.06

Prethodno priopćenje
Primljeno: listopad 2016.

Summary This article develops an analysis of the internal functioning of the Spanish party Podemos and its structural make-up. The used methodology consists of: 1) a descriptive analysis of the development of Podemos, based on the available information in the media; 2) an analysis centered on the presence of Podemos in social networks and the mainstream media, in addition to electoral results and polls. The analysis attempts to determine the following: the party's decision-making process, along with the type of relationships established between leaders and supporters; to what extent the Internet is used as a primary tool for organization, mobilization and political propaganda; and the extent of the clash or harmony within the interparty's dynamics: on one hand, the bottom-up structure of the citizen assemblies and, on the other, the top-down structure inferred from Pablo Iglesias's hyper-leadership and the media presence of the party's principal leaders.¹

Keywords Podemos, European Elections, New Media, Spanish Politics, Political Populism

Introduction

Spain is one of the countries hardest hit by the global economic crisis that

began in 2007. As in other southern European countries, the introduction of the Euro led to considerable debts both in the public and private sectors. In Spain, this debt revolved around a “building craze” that spurred the construction of many housing and public works projects. However, the real estate bubble burst as a result of the crisis and caused severe social and economic consequences.

¹ This study has been realized under the research project *Communication flows in processes of political mobilization: the media, blogs and opinion leaders (MEDIAFLOWS)* (2014-2016), funded by the Spanish Ministry of Economy and Competitiveness (Ref. CSO2013-43960-R).

The economic situation has been accompanied by a rapid deterioration of the political climate in Spain, stemming from a decline in the credibility of politicians and representatives from major national institutions. As a result, voters have punished the country's two main political parties: the socialist PSOE party that governed from 2004-2011, and the conservative Partido Popular (PP). However, public polls that, as of very recently (2012) showed a sharp decline in credibility amongst political parties and traditional political figures, for years did not show electoral consequences stemming from negative public opinion. This is partially due to the inability of the major alternative parties (which are more or less also considered traditional parties) to attract votes. This led to a significant portion of the electorate abstaining from voting altogether.

Opposition to traditional politics clearly manifested itself in the emergence of the *indignados* movement on May 15th 2011 (15M movement). Protestors aligned with this movement occupied public squares in the largest Spanish cities for several weeks, and undoubtedly brought about changes in the political agenda (Casero-Ripollés and Feenstra, 2012). Traditional political parties even recommended that 15M activists form an official political party if they really wanted to effect change, but 15M never became a full-fledged political movement. Many people wondered how it was possible that no new electoral option appeared on their ballots, in the same vein as Syriza in Greece or Beppe Grillo's MoVimento 5 Stelle (M5S) in Italy, to channel the people's dissatisfaction and benefit from the obvious crisis affecting the political system.

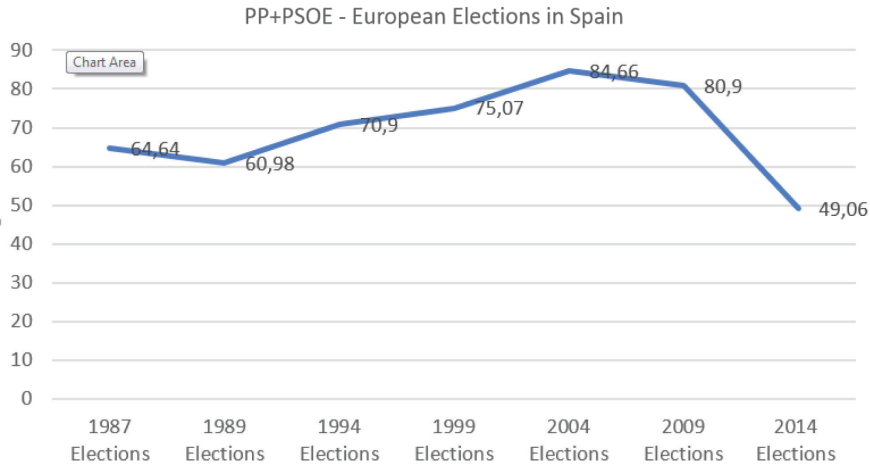
Curiously, the party that would emerge as this alternative, known as Po-

demos, is, at first glance, a type of hybrid that takes from both sides of the spectrum. Podemos feeds off of populist rhetoric and practices, as does M5S, but at the same time clearly traces its roots to leftist parties in the political sphere, as does Syriza. The first time that Podemos candidates appeared in an election, during the 2014 European Elections, they achieved good results: around 8% of the total votes cast and 5 seats in the European Parliament. These are excellent numbers for a new political party (Podemos was founded in January 2014, the same year as the aforementioned elections), that barely had the means to run an electoral campaign and mainly relied on the media presence of its leader, Pablo Iglesias.

The emergence of Podemos was a real shock to Spanish politics, despite the perplexing fact that, for years, Spanish society was apparently unable to create successful alternatives capable of entering the political sphere. However, this was not all that changed in the 2014 European Elections. In addition, the PP and PSOE obtained a combined 49% of the vote total; the first time in the history of the two-party system, which has traditionally been very strong in Spain, that they failed to earn at least 50% of the ballots cast (see graph 1).

The day after the elections took place, Alfredo Pérez Rubalcaba, the head of PSOE, resigned as a consequence of his party's poor returns, the lowest in its history (23% of the votes). The following week, King Juan Carlos I, whose popularity had significantly withered, announced his decision to abdicate the throne and proclaim his son Felipe the new king. Over the next few months, polls showed increasing support for Podemos, so large that they showed a three-way tie with PP and PSOE, the powerhouses in Spain's two-party system.

Graph 1. Percentage of the vote earned by the two major Spanish political parties in European Parliament Elections, 1987-2014.

Source: Boix and López (2014)

This is the context that we wish to analyse in the upcoming sections of this article. We hope to study the evolution of Podemos, from its beginnings to the current day, its strategies and ideological roots, the organization of its internal structures, its relationship with its supporters, and finally, what the numbers and figures tell us.

Purpose of the study and methodology

We believe that interest in Podemos is undeniable. Podemos is the first political party since 1982 that has threatened the dominance of the Spanish two-party system. We are concerned with determining the main elements to be included in our analysis, whose structure is based primarily on two goals. First is the study of the organizational structure of Podemos, its ideological framework, and its political and media strategies. That is to say, everything that categorizes Podemos as a political party. Second is to analyse the path that Podemos has taken during its first year in existence, as well as its impact on various aspects of

public opinion: media outlets, public opinion polls, social protests, and of course elections.

The research methodology applied here is in line with these two goals and combines two main parameters: a quantitative data analysis (election results, opinion polls, rallies, social media presence, information released through media outlets, etc.); and a qualitative analysis of speeches and strategies utilized by Podemos during interviews, conferences and discussion groups organized by research group Mediaflows² with various representatives from Podemos. The combination of this particular material with academic articles already published will allow us to establish more clearly our research goals outlined previously.

Podemos: origins, strategies and operation

Podemos was “born” on January 17th, 2014 when various leftist political

² For details see www.mediaflows.es

activists, primarily based in Madrid (specifically from the political science department of the Complutense University of Madrid, where Podemos's leadership originated) published a manifesto. Pablo Iglesias, the undisputed leader of the party, Íñigo Errejón, second-in-command and chief political strategist, and Juan Carlos Monedero, Podemos's third highest member,³ all had established their academic careers in this department. Other important leaders in the young party include Carolina Bescansa, head of electoral analysis and polls, and Luis Alegre. Almost all of these figures have a long history of political activism and are often linked to progressive populist governments in Latin America, particularly that of Hugo Chávez in Venezuela (Rivero, 2015: 82-88).

The founding of Podemos also has much to do with two other phenomena that took place. Firstly, there was the inability of the leftist political bloc, Izquierda Unida (IU), to benefit from the waning credibility of the two-party system and their refusal to hold primary elections to choose candidates for the 2014 European elections. Podemos initially sought to force IU to call for open primaries and, if these primaries were not held, the prior would run independent campaigns. In addition, Podemos leaders were aware of the fact that the mediatisation of politics was essential in forging new political leadership. Media outlets, specifically television, with their unique ability to condense messages and present them effectively to large audiences, are considered to be the playing field utilized by the new breed of politics (Mazzoleni, 2014: 43).

³ Monedero eventually left politics just before the regional and local elections on May 24th, 2015.

The concept of political participation and activism through the media did not originate with Podemos, but its effectiveness was corroborated by the Podemos experience. In 2010, a television program called *La Tuerka* was created that consisted of political discussions moderated by Pablo Iglesias. The program aired weekly on various local television stations in Madrid, and also reached a wider audience through internet broadcast. Many future leaders of Podemos gained invaluable experience from their participation on *La Tuerka*, learning how to handle themselves in front of the cameras and especially how to debate on television against individuals who represented ideologies opposed to their own. This constituted an essential learning experience for Podemos leaders in terms of situating themselves in the conceptual framework of mediated politics, in which television plays the most important role. As Iglesias himself stated:

Political discourse now more than ever is built around audiovisual products and devices. What we have here is a battle to define what reality is (...) People believe that the battle is waged between parties or political groups, but that's not true. The battle is fought in the media (Domínguez and Giménez, 2014: 15).

Starting in 2014, Pablo Iglesias became a regular guest on political debate programs on different national television channels. He began by appearing as the "exotic" counterpoint on more conservative programs with small, yet not insignificant audiences in discussions that were heavily biased to defending the conservative order. Later, towards the end of 2013, Iglesias made the jump to other political debate programs on major private television stations in Spain, primarily *La Sexta* and *Cuatro*. Both

channels (especially La Sexta) have lately become outlets for analysis, information and opinions that are critical of Partido Popular and that espouse a progressive point of view. On these programs, Iglesias debated with leaders from the major political parties and also with (or rather, against) renowned journalists from conservative media.

This media presence is essential to understanding Podemos's success and goes hand in hand with its ideological base. There are two main intellectual foundations that underpin Podemos's methods, and especially those of its chief political strategist, Íñigo Errejón. First, there is the notion of populism, which comes from the work of Argentine political scientist Ernesto Laclau (2005). Errejón, following the writing of Laclau, has called for a different type of populism that distances itself from classical revisionists, and that leans towards a more critical evaluation of its characteristics and effects (Taguieff, 2002). This breed of populism eschews ideological parameters that fall directly in line with the left-right political spectrum. Instead, it seeks opportune moments to occupy major spaces that have been ignored by existing powers, giving these spaces meaning and the ability to mobilize politically through discourse (Errejón, 2015: 133-134). This is a strategy that, as we have seen, had enormous potential in Spain, given the disconnection between the majority of citizens and the representatives of traditional parties, especially with regards to a few key pressing issues (such as unemployment, housing, and the decline in public services).

In addition, Podemos's strategies were heavily influenced by the works of Italian Marxist thinker Antonio Gramsci. Of particular weight was Gramsci's concept of "hegemony" and discursive

strategies that could be employed by social actors to achieve it. The "discourse" would be the packaging for what has already taken place, like a set of recognized and unrecognized activities that make sense out of certain social facts. Political discourse in this context presents itself as a permanent translation of reality, redefining what makes sense.

In such a translation, simplification is inevitable. The discourse begins with complex situations and ideas that are necessarily transferred to the public sphere condensed and summarized (Domínguez and Giménez, 2014: 90). Reality is often reduced to stereotypes easily handled and assumed by the public. This is what occurs in the media and in the products of the culture industry, for example, but also in more immediate, smaller social circles such as group conversation, whether in person or online. It goes without saying that the same happens in institutional discourse, as well.

As previously mentioned, these foundations established a political strategy that blurred the classic dialectics revolving around right and left. The discourse traced by Podemos assumes an underlying political and social hegemony in opposition to an institutional system hijacked by the traditional parties in harmony with the interest of the elites or, in other words, the classic dialectics of populism (Kessel, 2014: 101), structured around distinctions between the "People" and the "Elites", "those on top and those at the bottom", etc., so common throughout Podemos's rhetoric.

These discursive strategies, simplified in order to captivate the larger public, were applied through Pablo Iglesias's many appearances in the media, the main source of Podemos's notoriety and channel of access to the public during

the party's first few months as well as now. Nonetheless, Iglesias undoubtedly garnered the lion's share of his fame on television, where he could deliver his message to millions of people. TV is also his party's primary tool for spreading its ideas and arguments, condensed and simplified in a TV-friendly fashion, such as the aforementioned idea of the "elite" (an idea that is also commonplace in the rhetoric of Beppe Grillo and his M5S movement). This elite (*la casta* in Spanish) refers to Spain's political-economic establishment defended by the PP and the PSOE, which is in opposition to the "People" (represented by Podemos). Also present is the notion of "patriotism" as a value unbefitting of a corrupt political-economic class that commits tax evasion and allows fundamental public services such as healthcare and education, highly valued by the Spanish people, to deteriorate. These dialectics have been extremely important in Podemos's ability to communicate, from the get-go, with heterogeneous groups of people, whether in terms of economic class, politics or geography.

The 2014 European Elections campaign revolved around the figure of Iglesias, given that the vast majority of Spaniards were unaware of Podemos's existence, even at the moment of casting their votes. So it was that, according to Sarah Bienzobas in the Seminar organized by the Mediaflows Group in November 2014 (Periodismo.umh.es, 2014) the campaign made an important strategic decision: the Podemos ballot would feature an image of Iglesias himself as its logo, given that, although only 6 per cent of Spaniards knew of Podemos the day of that decision (March 2014, two months before the elections), more than half of the country knew who Iglesias was.

Naturally, as Podemos's initiative bore fruit, the party continued with the same strategy. Iglesias established an indisputable hyper-leadership of his party, despite some tensions. This was because, above all, Iglesias and the group of leaders around him, who also come from the Complutense University of Madrid, gradually sought to establish a highly hierarchized command structure, as opposed to the horizontal (and anarchic) character of the "Circles", the local or sectorial assemblies that had been organized throughout the country as the primary structure of the new party, even before the May 2014 elections.

The circles and the party itself established two complementary structures, which to some extent derive from the experience of many Podemos activists in the 15M movement (Micó and Casero-Ripollés, 2013: 6-9): the actual assemblies, carried out in Spanish cities and towns, on the one hand, and the constant debate, dissemination of advertisements and the amassing of resources that took place, from the onset, via Internet and novel initiatives such as crowd-funding, in order to finance the electoral campaign and the party's later acts, on the other (Fenoll and Sánchez, 2016). By the same token, most decisions were made via online voting of Podemos sympathizers, there was a specific Reddit page for discussion revolving around the party and, of course, the party was ubiquitous throughout social media, which we will discuss later on.

The tension between Iglesias's high profile, the core of leaders and the decentralized nature of the local assemblies resolved in the party's founding conference in Vistalegre, Madrid in October 2014. In it, Iglesias is elected as the party's Secretary General and Podemos establishes a leadership structure in which

power is highly centralized in the hands of Iglesias and his followers, elected in the “Citizen State Council” (Podemos’s main governing body).

From that moment on, it has been crystal clear that Podemos is, above all else, the party of Pablo Iglesias, and that the populist dialectics, the call upon the “People” to get involved in various public issues, is highly influenced by the manipulated figures of hyper-leadership who, at the moment of truth, will be the embodiment of that rhetoric, both in the media and in political action. In fact, Iglesias imposed an election model for the 20th December elections that was totally closed and centralized and featured but one, non-negotiable list. In other words, in the struggle between the hyper-leadership media figures and the decentralization and horizontalness of the assemblies, the former has once again come out on top.

Podemos in numbers

As previously discussed, Podemos’s media strategy is inseparable from its political strategy and, in fact, the success of the former has largely led to the success of the latter. The media presence has been achieved in all kinds of media, but from the onset two have stood out: the marked use of TV, on the one hand, and the use of the Internet and social media as a way to spread messages, forge consensus and mobilize the electorate, on the other (Casero-Ripollés et al, 2016).

Both strategies have developed at roughly the same time and feed into each other. For example, Iglesias and his followers first appeared on TV on the show *La Tuerka* in 2010. Shortly thereafter, in 2011, Iglesias began to use Twitter. His presence online and in social media have been an important factor explain-

ing Iglesias’s attractiveness for TV shows, as this presence allows the shows to reach a younger audience and re-disseminate interviews and conferences given by Iglesias (and later by other Podemos leaders, too) on the Internet, thereby increasing their impact. This strategy obviously interests Podemos, as well. Private TV channels and Podemos have established a virtuous cycle of large audiences and social impact through online networks – whether simultaneously or following the TV broadcast – for the benefit of both parties.

Actually, the audience share explains a good deal of Podemos’s TV popularity: the fact that Pablo Iglesias had been invited to participate in political talks long before Podemos came into being. Political debate programs, which began to proliferate on Spanish TV starting in 2013, rely on Podemos leaders (preferably Iglesias himself) to improve their ratings. For months, Podemos has been on the tip of everyone’s tongue, including that of its political rivals.

Following the electoral surprise of May 25th 2014, the audience ratings demonstrate the party’s popularity, as well as that of Iglesias. His appearance on a TV program can cause its ratings to skyrocket. For example, the Iglesias interview on Telecinco’s news hour (the main privately-owned channel in Spain) in February 2015 garnered more than a 22% share. Not long before that interview, the same Telecinco program featured interviews with the Prime Minister Mariano Rajoy (19% share) and the leader of the opposition, the socialist Pedro Sánchez (16% share) (Elmundo.es, 2015). During Iglesias’s first appearance on the “all news” TVE 24 Horas, the program earned a 3.1% share, three times higher than usual. Likewise, on *La Sexta Noche*, La Sexta’s main political

debate show, Iglesias has always earned the program considerably greater audiences. As Iglesias himself explained on the program *Salvados*, his TV success is no mystery: “private channels feature us because we’re profitable and we give them audience, not because of freedom of expression” (Formulatv.com, 2014: 1).

The TV popularity of Podemos and Iglesias also has a multiplier effect on the Internet, particularly on social media. Their most controversial YouTube videos earn millions of views and become extremely viral. As aforementioned, debate on social networks regarding TV programs is also a source of visibility and “social contagion” for Podemos. Take, for example, public television’s *24 Horas*, during which the host insinuated that Pablo Iglesias supported the terrorist group ETA. The comment outraged the public on Twitter. More than 20,000 people published nearly 100,000 tweets about the interview. 40% of those tweets made use of the hashtag proposed by Podemos, #Pabloen24H, instead of the show’s official #LNPabloIglesias, which was used in only 25% (Globalinmedia.com, 2016). Social networks are another extremely important ingredient for the success of Podemos.

Their presence on Twitter and Facebook is much greater than that of any other political party, whether dealing with the parties’ general accounts or those of the leaders themselves. The table 1 features the four national parties who had the best results in the recent legislative elections, in addition to their national leaders. As the table shows, Podemos and Pablo Iglesias’s presence on Twitter is much greater than that of any other party or leader. We find similar numbers for Facebook (see table 2). The official Podemos account has the most followers and is the primary channel

through which the party spreads its messages and entertains dialogue with users. Both Podemos and Iglesias are much more popular online than any of their rivals, despite the fact that the latter have been using social media for much longer and, in the case of Mariano Rajoy, have much greater visibility given the incomparable amount of attention garnered by any prime minister.

The question remains: to what does Podemos owe its dominance? On the one hand, as we shall discuss later, Podemos undoubtedly relies on a younger electorate than the PP or PSOE, a demographic perhaps more accustomed to using social networks. On the other, it is clear that the new parties, not just Podemos, strongly prefer social networks to spread stories of interest as well as to organize the party internally (Casero-Ripollés et al, 2016). Some organizations, such as the Italian MoVimento Cinque Stelle, are in fact built almost entirely online (Giansante, 2015: 43). Podemos is another example where the lack of resources and a physical locale, at least at the beginning of the party’s life, has to be substituted by a constant online presence.

Lastly, it should be made clear that Podemos and Iglesias not only use the Internet, rather they also use it well. The Internet and social networks in particular are platforms for communication, debate, channelling political affinities, forging consensus and, in short, political mobilization. Here it is not simply a fruitless, for-show procedure, as it has been with the “old” parties (López et al, 2015). Quite the contrary, Podemos and Iglesias have sought to involve social media users and make them participants in a virtuous cycle: on the Internet, one’s audience is responsible for spreading one’s message.

Table 1. Twitter followers of Spanish political parties and leaders, as of 12 August 2016

Account	Tweets	Followers
PP	43,400	570,000
PSOE	63,400	457,000
Ciudadanos	70,300	347,000
Podemos	68,900	1,130,000
Mariano Rajoy (PP)	17,800	1,250,000
Pedro Sánchez (PSOE)	19,500	381,000
Albert Rivera (Ciudadanos)	42,400	654,000
Pablo Iglesias (Podemos)	12,500	1,830,000

Source: author

Table 2. Facebook followers of Spanish political parties and leaders, as of 12 August 2016

Account	Followers
PP	162,216
PSOE	134,781
Ciudadanos	274,096
Podemos	1,090,524
Mariano Rajoy (PP)	220,758
Pedro Sánchez (PSOE)	143,298
Albert Rivera (Ciudadanos)	292,778
Pablo Iglesias (Podemos)	648,750

Source: author

Podemos definitively corroborates Chadwick's theory (2013) regarding the characteristics of a hybrid media system in which both the new and old media would have a role. According to Chadwick, those political activists capable of exploiting the system's potential and the intersections of old and new media would especially benefit from the hybrid system.

The public's active role is further exemplified by online voting mechanisms, used often by Podemos, which are, furthermore, open to anyone who wants to enrol in the voting process or register as

a candidate. Voters come out in droves: the aforementioned founding assembly in Vistalegre saw more than 95,000 people vote for Iglesias's list of candidates in an event that helped him consolidate his power at the head of the party. Eighty-five thousand people voted in January 2015 in order to elect Podemos's local leaders throughout Spain, whereas more than 100,000 participated in a demonstration convoked by Podemos in Madrid on January 31st, 2015, during which the party presented itself as the main alternative to the PP during the soon to begin electoral odyssey.

The numbers appear to corroborate the democratic nature of Podemos and the party's respect for the citizenry's opinion. Nonetheless, we also see – as Bimber (1998) pointed out ahead of his time – a new example of the practical limitations of direct democracy models and of the fascination with “accelerated pluralism”: emphasizing a mass democratic model, which allows for more and more hierarchized and one-directional actions by the party, and by Iglesias himself, through voting which is largely directed by Iglesias's charisma and his visibility, unmatched by that of any alternative. Furthermore, alternatives are systematically isolated from access to the list of candidates and the decision-making process. The party's origins may be democratic, but the composition of power excludes any chance of integrating dissenting voices.

In this general review of the data on Podemos and of what we can glean regarding the party's trajectory and characteristics, the most crucial thing is left to be scrutinized: the votes. On the one hand, there are the actual votes that Podemos has earned in the five electoral contests to date, while on the other, there are the projections of subsequent opinion polls.

Podemos won 8% of the vote in last 25th May's European Elections, enough to make it the fourth-most voted for party. No poll had predicted such strong results, and most said the party would fail to win any seats (it won five). This should not be surprising: public opinion surveys tend to be conservative and undervalue the responses of those polled, who often state their intention of voting for a new party without this intention translating to actual votes. This tendency has held true with Podemos: the party typically has higher voter intention fig-

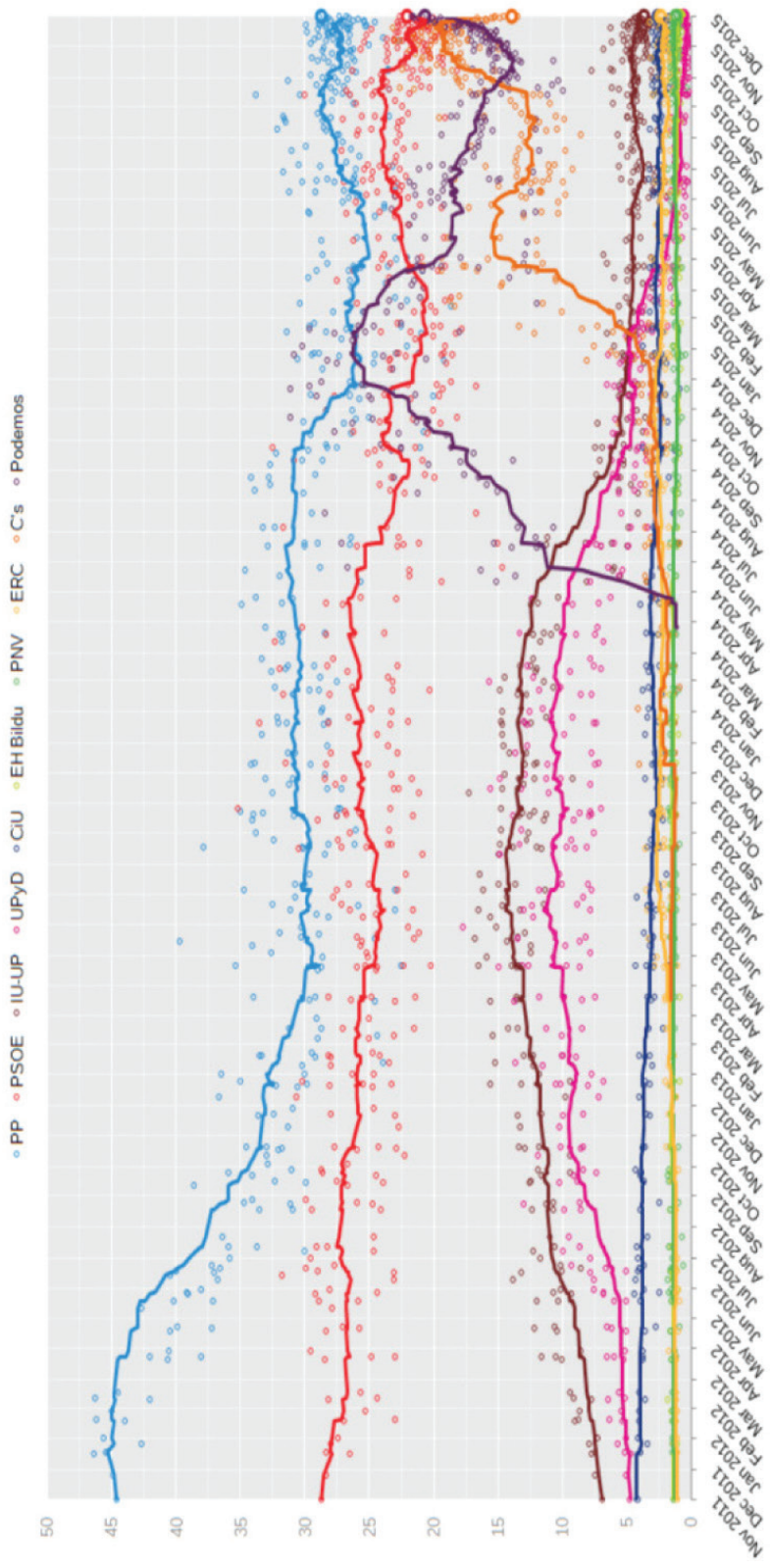
ures than its main rivals (the PP and the PSOE), whose voters tend to hide their intentions to a much greater degree.

The trends in voting intention for Podemos speak for themselves. The following graph is based on the average of the main voting intention polls in Spain between the 2011 and 2015 legislative elections. The graph shows stagnant voting intention for the two major parties before the emergence of Podemos. Support for the two major parties has clearly eroded, for the PP in particular, given that this party has been in power and the PSOE had suffered a major setback in the previous legislature, as a direct cause of its Government's performance. The alternatives to the two-party system, IU and UPyD (the maroon and magenta lines, respectively), also rise, but to a much lesser extent, and cannot capture the voters who abandoned the PP and PSOE and mostly abstain from voting.

The emergence of Podemos, as seen in the graph, rapidly changes that situation. The first polls following the May 2014 elections give Podemos a voting intention of 15%, almost twice that obtained on 25th May. This is largely due to the bandwagon effect of the party's electoral results and the fact that many potential Podemos voters learned of the party's existence and above all of the possibility that a vote for the party constitutes an effective “protest vote” (Fernández-Albertos, 2015: 38).

After the summer and until the end of 2014, Podemos's voting intention continues to rise, even surpassing the PSOE and, in many polls, the PP, too. Thus, according to many polls, it becomes a party capable of winning legislative elections. Nonetheless, beginning in late January or early February of 2015, this tendency begins to subside, and although Podemos never falls below the

Graph 2. Voting intention based on the average of poll results in Spain 2011-2015

Source: En.wikipedia.org, 2015.

voting intention of 15% (an important level in Spain, given that this is the floor above which electoral penalization caused by distribution of seats in what are often sparsely populated regions begins to significantly taper off), it never reaches PP or PSOE levels of voting intention. We have determined three potential explanations for this change.

Firstly, the emergence of *Ciudadanos* (eng. Citizens) had effect. As Podemos rose, many conservative voices clamoured for the formation of a “right-wing Podemos”, which would carry out more or less the same electoral mobilization function among abstaining PP voters (Podemos depends much more upon ex socialist voters and ex IU voters). That “right-wing Podemos” turns out to be *Ciudadanos*, a party born in Catalonia and vehemently opposed to Catalanian nationalism. *Ciudadanos* leverages the European Elections as a way to introduce itself in Spain (it obtained two European seats). The party benefits from the near disappearance, in just a few months, of the centrist UPyD, in addition to the media visibility and charisma of its leader, Albert Rivera, who in many ways can be considered the “right-wing Pablo Iglesias”. As logic would have it, *Ciudadanos*’ strong ‘mise-en-scène’ was a threat to the other parties, especially the PP and Podemos.

Secondly, variations in strategy were important. As previously mentioned, Podemos has a before and after moment following its founding assembly in Vistalegre, in October. From that moment on, Podemos becomes a much more explicitly hierarchized project, controlled by its leaders and by Pablo Iglesias. Still more, it tries to change its positions, coming much closer to the political centre, and attempts to avoid “scaring” the electorate. This change in

strategy can be seen in the media, where Podemos’s appearances on TV, and particularly those of Iglesias, are much more spaced out beginning in November 2014 (following an interview with *La Sexta* journalist Ana Pastor, who puts Iglesias in a tough spot on several occasions). It is hard to know if Podemos’s fall is a direct consequence of these changes, but clearly, the party is unable to temper the public’s perception of Podemos as a far-left party. Also palpable are the media’s attacks on Podemos, especially regarding its ties with Venezuela and the ideological principles and experience of the party bosses.

Thirdly, in March and May of 2015 Podemos faces two back-to-back electoral contests, its first since the European Elections. The results, albeit good, and undoubtedly praiseworthy for such a young party, fail to meet expectations. Podemos obtained 15% of votes in Andalusian regional elections in March, along with similar results in the 13 regions that held elections in May. In no region does it manage to surpass the PP or the PSOE or form a government. It does achieve excellent results in some of the country’s major cities, and Podemos-backed candidates win the mayorship in Madrid, Barcelona (the country’s second city) and in Zaragoza (the fifth-largest city), among others. Nonetheless, we should point out that these candidates did not pertain exclusively to Podemos, rather they were popular unity candidacies in which Podemos and other parties and organizations, generally led by non-partisan public figures, participated. Thus, in these cases, victory, though undeniable, was not the exclusive property of Podemos. In addition, the bad results in Catalanian regional elections, held in September 2015, increased the perspective that Podemos’ descent was beginning.

Table 3. Percentage of vote obtained by PP, PSOE and Podemos in the 2014-2016 Spanish electoral season

Elections	PP	PSOE	Podemos	Ciudadanos
European elections (May 2014)	26.06%	23%	7.97%	3.16%
Elections in Andalusia (March 2015)	26.76%	35.43%	14.84%	9.28%
Regional elections – Madrid	33.1%	25.44%	18.59%	12.14%
Regional elections – Valencia	26.25%	20.3%	11.23%	12.31%
Local elections – Madrid	34.55%	15.28%	31.85%	11.41%
Local elections – Barcelona	8.7%	9.63%	25.21%	11.05%
Local elections – Valencia	25.71%	14.07%	9.81%	15.38%
Local elections – Seville	33.08%	32.14%	9.01%	9.03%
Local elections – Zaragoza	26.88%	18.65%	24.57%	12.29%
Elections in Catalonia (September 2015)	8.5%	12.74%	8.94%	17.93%
National elections (December 2015)	28.7%	22%	20.7%	13.9%
National elections (June 2016)	33.03%	22.66%	21%	13.05%

Source: author

The following table displays a summary of the votes cast for the four major parties in the different electoral contests having taken place in Spain since May 2014. Included are the results of the European Elections, the elections of the four most populous regions of Spain where elections were held, and those of the five biggest cities. Finally, we can see the results of December 2015 and June 2016 national elections.⁴ To this end, we should point out that in Barcelona and Valencia, in order to obtain a detailed image of the electoral map, the nationalist and local parties should also be included – some had excellent results, with CiU as the second most voted for party in Barcelona and *Compromís* the second most voted for in Valencia. Furthermore, in local elections, the candidacy did not exclusively pertain to Podemos, but

⁴ Podemos ran for this election co-allied with Izquierda Unida, which obtained 3.67% of popular vote in 2015 elections.

rather came from a popular unity in which Podemos participated. In fact, Podemos did not run for municipal office under that name, and in the country's most populous cities it only participated in popular unity candidacies.

Still to be analysed is the demographic make-up of the Podemos electorate. To that end, the work of Fernández-Albertos, featuring an analysis of the 2014 European elections results and the information provided by subsequent CIS polls (Spain's institute of public opinion surveys) proves quite illustrative. The data therein reveal a wide pool from which Podemos draws its votes, mostly from IU and PSOE, with a smaller but hardly insignificant percentage coming from the PP and from abstainers (Fernández-Albertos, 2015: 86).

Regarding demographics for Podemos voters in the 2014 European elections, the average voter is more urban than rural. The party's voters are concen-

trated in Madrid, where most of its leaders hail from, but there is also a marked uniformity throughout all of Spain, including highly competitive, difficult regions such as Catalonia. The economic crisis proves to be a determining factor in a voter's support of the party or lack thereof, especially in the strongholds of the left (Fernández Albertos, 2015: 78). Lastly, the post-electoral CIS data show the decisive weight of the youth vote for Podemos and the generation gap that arises beginning in May 2014 between voters of the new parties, especially Podemos, who are mostly young, and those of the PP and PSOE, most of whom are over 50.

According to Fernández-Albertos' hypothesis, the Podemos voter profile changes after the 2014 European elections. Leading up to the elections, the average Podemos voter was young, highly politicized, up-to-date on current events, and an avid user of the Internet and social networks as a tool for getting informed and interacting socially (Fernández-Albertos, 2015: 50). An activist profile, generally urban, which would, as per subsequent CIS polls, later become more transversal and also harder hit by the crisis.

Such a shift, indeed, seems logical: the party's initial supporters are the political equivalent of early adopters, those who knew of the party from its onset and decided to vote for its candidates in an electoral contest which, lest we forget, has low voter participation rates – just 45.84% in 2014. Later on, the party's existence having been solidified due to its electoral results and its constant presence in the media, the larger public becomes aware of Podemos. From this group as a whole the party would earn the votes of those citizens most dissatisfied with Spain's situation, mainly due to

the economic crisis and the direct effect that it has had on most people's lives. Thus, in the words of Fernández-Albertos, having begun as the “party of the *indignados*”, Podemos would become “the party of the excluded”.

Conclusions

Our analysis of the characteristics and evolution of Podemos, both as a party and as a political phenomenon, has sought to offer a wide and varied perspective that deals with the internal as well as external factors of this political force. We have deduced, from outside information such as polls, electoral results and TV audience ratings, and from internal decisions such as a turn towards the political centre, a moderation of the party's discourse and an increasingly hierarchized structure, that Podemos has traversed an initial effervescent phase. During this phase, the party's populist rhetoric saw not only electoral success, but also the public's fascination and the integration within the party's internal dynamics of direct democracy logic. Now, Podemos has reached a period of stabilization. The party may find itself in a transition phase between the insurgent phase and the established phase, in keeping with the four phases of populist parties (Mazzoleni, 2014: 51-52).

During this transition, Podemos's “winning formula” seems to have run its course. In the tension which has existed from the party's onset between the decentralization of the assemblies and the hyper-leadership in the media, the latter is much more likely to prevail. The way Podemos calls upon its sympathizers to take action, albeit constant, has slowly but surely proven to be more of an instrumental resource than as an effective means of participation. The data show a

decline in the party's standing in comparison with its electoral apex, but also a recovery in the most recent 2015 and 2016 electoral processes, where Podemos has been the third political party, close to the second one (PSOE).

Politics today, in the case of the Spanish parties that have sprung up over the last year as an alternative to the – according to many – dilapidated traditional two-party system, still revolves much more around television than social networks and the Internet. Nonetheless, in keeping with Chadwick (2013), we must not underestimate the importance of the latter as an alternative and complement to television.

In fact, the very phenomenon of political debate programs, motivated by public disaffection for conventional political parties and forums, combined with political interest and involvement, is related to the emergence of a new type of “electrifying” political leaders, of whom Pablo Iglesias is the main, though not the only example. With the exception of Prime Minister Mariano Rajoy, the leaders of the major parties (Albert Rivera of Ciudadanos, Pedro Sánchez of PSOE, Alberto Garzón of IU and Iglesias himself) have turned their television appearances and TV personality into one of their primary sources of political capital.

REFERENCES

- Bimber, Bruce (1998) The Internet and Political Transformation: Populism, Community, and Accelerated Pluralism. *Polity* 31(1): 133-160. DOI: 10.2307/3235370
- Boix Palop, Andrés and López García, Guillermo (2014) El significado de las Elecciones Europeas de 2014 en España: giro a la izquierda y hundimiento del bipartidismo (The meaning of the 2014 European Elections in Spain: shift to the left and sinking of bipartisanship). *Revista Aranzadi Unión Europea* 7: 69-93.
- Chadwick, Andrew (2013) *The hybrid media system: politics and power*. New York: Oxford University Press. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199759477.001.0001
- Casero-Ripollés, Andreu and Feenstra, Ramón A. (2012) The 15-M Movement and the new media: A case study of how new themes were introduced into Spanish political discourse. *MIA: Media International Australia* 144: 68-76. DOI: 10.1177/1329878X1214400111
- Casero-Ripollés, Andreu, Feenstra, Ramón A. and Tormey, Simon (2016) Old and New Media Logics in an Electoral Campaign: the Case of *Podemos* and the Two-Way Street Mediatization of Politics. *The International Journal of Press/Politics* 21(3): 378-397. DOI: 10.1177/1940161216645340
- Domínguez, Ana et al. (2014) *Claro que Podemos. De La Tuerka a la esperanza del cambio en España (Of course we can. From 'La Tuerka' to the hope of change in Spain)*. Barcelona: Los Libros del Lince.
- Elmundo.es (2015) <http://www.elmundo.es/television/2015/02/24/54ec4c74268e3ee0108b4576.html> Accessed August 12th 2016
- En.wikipedia.org (2015) https://en.wikipedia.org/wiki/Opinion_polling_for_

- the_Spanish_general_election,_2015
 Acceseed August 12th 2016
- Errejón, Íñigo (2015) We the People. El 15-M: ¿un populismo indignado? *ACME: An International E-Journal for Critical Geographies* 14(1): 124-156.
- Fenoll, Vicente and Sánchez-Castillo, Sebastián (2016) Discurso y participación política en Plaza Podemos. *RAE-IC. Revista de la Asociación Española de Investigación de la Comunicación* 3(5): 24-33.
- Fernández-Albertos, Jose (2015) *Los votantes de Podemos. Del partido de los indignados al partido de los excluidos (Podemos' voters. From the party of the outraged to the party of the excluded)*. Madrid: Libros de la Catarata.
- Formulatv.com (2014) <http://www.formulatv.com/noticias/41314/pablo-iglesias-evole-salimos-tv-privadas-rentables-audiencias-libertad/> Acceseed August 12th 2016
- Giansante, Gianluca (2015) *La comunicación política online (Online political communication)*. Barcelona: Editorial UOC.
- Globalinmedia.com (2016) <http://www.globalinmedia.com/impactosocial-pabloiglesias-24horas/> Acceseed August 12th 2016
- Kesse, Stijn van (2014) The populist cat-dog: applying the concept of populism to contemporary European party systems. *Journal of Political Ideologies* 19(1): 99-118. DOI: 10.1080/13569317.2013.869457
- Laclau, Ernesto (2005) *La razón populista (On populist reason)*. Madrid: Fondo de Cultura Económica de España.
- López García, Guillermo et al. (2015) El debate sobre Europa en Twitter. Discursos y estrategias de los candidatos de las elecciones al Parlamento Europeo de 2014 en España (The Debate about Europe on Twitter. Speeches and Strategies of the Candidates for the European Parliament Elections in 2014 in Spain). *Revista de Estudios Políticos* 170: 213-246.
- Mazzoleni, Gianpietro (2014) Mediatization and Political Populism. In: Esser, Frank and Strömbäck, Jesper (eds) *Mediatization of Politics: Understanding the Transformation of Western Democracies* (pp. 42-56). New York: Palgrave Macmillan. DOI: 10.1057/9781137275844
- Micó, Josep-Lluís and Casero-Ripollés, Andreu (2013) Political activism online: organization and media relations in the case of 15M in Spain. *Information, Communication & Society* 17(7): 858-871. DOI: 10.1080/1369118X.2013.830634
- Periodismo.umh.es (2014) <http://periodismo.umh.es/2014/11/10/periodismo-umh-acoge-el-seminario-comunicar-podemos-politica-medios-y-ciudadania/> Acceseed August 12th 2016
- Rivero, Jacobo (2015) *Podemos. Objetivo: asaltar los cielos (Podemos. Objective: assault the heavens)*. Barcelona: Planeta.
- Taguieff, Pierre-André (2002) *L'illusion populiste (The populist illusion)*. Paris: Éditions Berg International.

Španjolsko “yes, we can!” protiv dvostranačkog sustava: razvoj političke stranke Podemos

SAŽETAK Članak analizira unutarnje funkcioniranje španjolske političke stranke Podemos i njezine strukture. Uporabljena metodologija sastoji se od: 1) deskriptivne analize razvoja Podemosa, utemeljene na podacima dostupnima iz medija; 2) analize usmjerene na prisutnost Podemosa na društvenim mrežama i *mainstream* medijima, uz izborne rezultate i ankete. Analiza nastoji odrediti sljedeće: kakav je proces odlučivanja u stranci te kakvi su odnosi uspostavljeni između vođa i pristaša; u kojoj je mjeri uporaba interneta primarni alat za organizaciju, mobilizaciju i političku propagandu; te razinu (ne)sklada unutarstranačke dinamike djelovanja između s jedne strane, “odozdo prema gore” strukture građanskih vijeća i, s druge, “odozgo prema dolje” strukture hipervodstva Pabla Igleciasa i medijske prisutnosti glavnih vođa stranke.

KLJUČNE RIJEČI Podemos, europski izbori, novi mediji, španjolska politika, politički populizam

Politička teorija

TOTALITARIZAM IZMEĐU IDEOLOGIJE POKRETA I FIZIKE MOĆI: HANNAH ARENDT I MICHEL FOUCAULT¹

Toni Pavlović

Zagrebački holding d.o.o.
E-mail:toni.pavl@gmail.com

Krešimir Petković

Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu
E-mail: kpetkovic@fpzg.hr

DOI: 10.20901/an.13.07

Izvorni znanstveni red
Primljeno: veljača 2017.

Sažetak U radu se uspoređuju shvaćanja totalitarizma Hannah Arendt i Michela Foucaulta. Kritičkim čitanjem Arendt prikazuje se njezino razumijevanje karakteristika totalitarizma. Ideologija se u konačnici pokazuje presudnom za Arendtino shvaćanje totalitarizma. Zatim se prikazuje Foucaultova kritika pojma ideologije, te se izlaže njegovo shvaćanje funkcioniranja moći. Posebna se pažnja usmjerava na razumijevanje biomoći i njegovo teoretiziranje o nacizmu, rasizmu i staljinizmu. U završnom se dijelu ustanovljuju sličnosti i razlike u poimanju totalitarizma ovo dvoje autora te se nudi sintetska definicije totalitarizma koja može biti od pomoći u ocjeni povijesnih i suvremenih političkih poredaka kao totalitarnih.

Ključne riječi totalitarizam, ideologija, biopolitika, nacizam, staljinizam, rasizam, tehnologije moći, Hannah Arendt, Michel Foucault, radikalno zlo, logor.

Uvod: zašto Foucault i Arendt danas?

Suvremena globalna kretanja populacija mimo granica nacionalnih država

¹ Članak je bitno prerađena verzija diplomskog rada Tonija Pavlovića na temu *Foucault protiv Arendt: pojam totalitarizma*, obranjenog 5. rujna 2014. na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu, izrađenoga pod mentorstvom Krešimira Petkovića. Zahvaljujemo se dvojici pronicljivih i savjesnih recenzentata prema čijim smo naputcima u što većoj mjeri pokušali poboljšati rad.

bude interes za Arendtino pronicljivo bavljenje izbjeglicama. Povijesni akademski tračevi rado će se uhvatiti njezine životne romanse s Martinom Heideggerom, kojega je uspjelo opisala kao lisca koji je mnoge uhvatio u svoju lijepu zamku, nesvjestan njezine naravi. Međutim, uz tezu o banalnosti zla, Hannah Arendt ponajprije je poznata kao politička teoretičarka totalitarizma, ideologije i logora. Kao takva, imala je snažnu recepciju u hrvatskoj politologiji (Ribarević, 2005, 2015; Kurelić, 1996, 2009a,

2012, 2016). S druge strane, uz sve njegove i tuđe ograde, Michel Foucault bio je *par excellence* politički mislilac, relevantan za političku teoriju i političku znanost (Petković, 2014), koji u okvirima domaće političke teorije zaslužuje kreativan dijalog s Arendt – kakav u globalnim okvirima, kroz sljednike i tumače, Foucault i Arendt odavno vode, o brojnim temama ali ponajviše o pitanju političke moći.

To je dvoje autora dijelilo interes za političku moć. Koncipirali su je sasvim drukčije. S jedne strane, transeposalno shvaćanje, s istom suštinom od Grka naovamo: političko djelovanje demokratskog kolektiva, snažno normativno dimenzionirano. Moć nasuprot sili. S druge strane, naizgled hladne analize epohalnih transformacija poredaka moći i njihove međugre. Moć kao sila odnosno splet sila. Ipak, ni potonje nije lišeno implicitne normativnosti što je uostalom, barem od Habermasovih lucidnih predavanja o filozofijskom diskursu moderne (Habermas, 1988), tema na koju ne treba trošiti previše riječi. Međutim, bilo u Foucaultovim knjigama i predavanjima iz 1970.-ih, bilo o moći, bilo o governmentalnosti,² dvije su teme gotovo neobično odsutne ili tek usputno obrađene, s obzirom na njihovu važnost: totalitarizam i logori. Unatoč tome što su posrijedi široko prihvaćeni simboli i sažeci političkog “mraka” 20. stoljeća, a

² Franc. *gouvernementalité*: “barbarski termin” koji je Foucault preuzeo od Barthesa, pridavši pojmu specifičan analitički sadržaj ponajviše vezan uz povijest ekonomskog liberalizma, a koji se, ako se pogrešno ne prevodi ili ne pobrka s nečim drugim, ponekad (vjerojatno ne manje barbarski) kroatizira kao upravljalaštvo ili vladalaštvo, ili se jednostavno, radi izvorne igre riječi, gotovo doslovce prenosi kao governmentalitet (upravljanje/vladanje + mentalitet).

za neke krunski pojmovi političke teorije 20. stoljeća – i to ne samo one liberalne koja ponekad zauzima političku ekvidistancu spram komunizma i nacional-socijalizma³ – Foucault se za njih čini gotovo nezainteresiranim.

Pojam totalitarizma učinio se Foucaultu grubim i zakrivajućim (Eribon,

³ U radu, radi ograničenja opsega i zadržavanja fokusa na užoj usporedbi dvoje autora, izostavljamo raspravu o induktivno koncipiranim tipologijama totalitarizma poput one Franza Neumanna (Neumann, 1974) ili Carla Joachima Friedricha i Zbigniewa Brzezinskog (Friedrich i Brzezinski, 1956), i njihovo suprotstavljanje empirijskom tipu autoritarnog poretka kao velikom analitičkom oruđu komparativne politike (Linz i Stepan, 1996: 3842). Napominjemo, ipak, da su ta literatura, njezin razvoj i analitičke primjene, veoma važni u nadopunjavanju, kritici i procjeni teoretiziranja o totalitarizmu Arendt i Foucaulta (usp. također Bruneteau, 2002). Svi pristupi, bez obzira na njihovo podrijetlo, tvorbu pojmova i razinu uvida, na kraju su bolja ili lošija analitička oruđa koja se u istraživanju i javnom govoru suočavaju s činjenicama moderne politike i mogu se, primjerice, primijeniti u davanju odgovora na pitanja koja se povremeno pojavljuju i u hrvatskoj javnosti, poput onoga je li, na koji točno način i u kojem razdoblju, jugoslavenski komunistički poredak bio totalitaran. Koliko god neki politički poredak ili pokret bio zastrašujuć po učincima ili u svojoj biti neuhvatljiv za tipologijsku formalizaciju, ne treba ga mistificirati ili izuzimati različite teorijske iskaze o njemu iz sustavne, povijesne i komparativne empirijske provjere: grandioznost diskursa političke teorije ili uvjerljivih književničkih memoara često pada ili se bitno relativizira pred minucioznim studijama kaznene politike (usp. npr. Solomon, 1980, kao problematizirajuću protutežu fukoovskoj analizi staljinizma koju nudimo u radu). Jednako tako, svjesni smo da je pojam totalitarizma ideološko oruđe hladnoratovskog i posthladnoratovskog svijeta koje liberalna demokracija koristi protiv svojih političkih protivnika (usp. Žižek, 2001).

2011: 495), dok je logor o(t)pisao kao specifičnu političku tehnologiju, koja također nije suštinski spojena s totalitarizmom nego je njegovo oruđe kao što je bila oruđe kolonijalizma, primjerice u Drugome burskom ratu. Premda je u konačnici našao neke dodirne točke i s Habermasom i s Arendt – Foucaultova kasnija hermeneutika subjekta koji etički vlada sobom (enkracija, od grč. kratein = vladati) i politički komunicira s drugima kroz slobodan, “nezakriven” govor (parezija, od grč. pan = sve + rema = rečeno), ide tome u prilog – Foucault je odbijao političko kao pridjev kako se, u šmitijanskom odjeku pojavljuje primjerice kod Leforta, još jednog teoretičara totalitarizma, te govorio o politici u užem smislu tehnike vladanja i spleta sila (pojmovno zakrivena dinastija, od grč. dinamis = sila), uz svoje specifično kriptonormativno tematiziranje antičke governmentalnosti izražene kroz pojam upravljanja ili vladavine sobom i drugima koje spaja enkraciju i pareziju. Iako je Foucault shvaćanje moći u moderni proširio u mikro-lokacije društva i kapitalne interakcije među subjektima, obogativši političku znanost nizom pojmova, analitičkih pristupa i istraživačkih tema, njegovo je shvaćanje politike, paradoksalno, nastojalo biti usko.⁴

⁴ Radi zadržavanja fokusa na usporedbi Foucaulta i Arendta i ograničenog prostora, ostavljamo po strani i Foucaultove analize političke duhovnosti, napose njegovu kontroverznu “iransku epizodu” i različita tumačenja njegova uzmaca od reporterskog entuzijazma za Iransku revoluciju (v. Beaulieu, 2010; Alshaibi, 2015). Iz određenog poimanja totalitarizma, riječ je o za Foucaulta “škakljivom” materijalu s obzirom na represivan teokratski ishod revolucionarnih kretanja, no pažljivo čitanje pokazuje kako su njegove analize i osjećaj za problem danas posebno aktualni (McCall, 2013). Napominjemo da je jedan od recenzenata Foucaul-

Ova eliptična skica ukazuje na potencijalno zanimljiv problem u pozadini rada: zašto Foucault, shvaćen kao nezaobilazan teoretičar moći čak i od onih koji ga uzimaju s dozom skepse (npr. Lukes, 2005), štiti o totalitarizmu ili kaže da ga pojam ne zanima? Može li se pak ono što on na nekoliko mjesta iz rakursa biomoći govori o nacizmu i staljinizmu staviti u dijalog s analizom Hannah Arendt, koja se također mučila podvodeći oba zloglasna politička ekstrema pod isti pojam, da bi bolje razumjeli totalitarizam? Posrijedi je praznina ne samo u domaćoj literaturi, nego općenito. Foucault i Arendt stavljaju se u dijalog o pitanju moći (Allen, 2002) ili biopolitike (Oksala, 2010), ali ne totalitarizma. Temeljna svrha rada jest stoga uspostaviti kreativan teorijski dijalog između ovo dvoje autora u njihovom viđenju totalitarizma – ili onoga što pojam zakriva – a iz toga izvedeni ciljevi ogledaju se u njegovoj strukturi.

Prvi je cilj rada hermeneutička rekonstrukcija shvaćanja totalitarizma Hannah Arendt kako je izraženo u kapitalnoj studiji *Izvori totalitarizma* (Arendt, 1998).⁵ S obzirom na to da je studija do-

tovu maoističku koketeriju koja je kulminirala ranih 1970-ih i njegov kasniji angažman u vezi s Iranskom revolucijom istaknuo kao problematičan za liberalne teoretičare totalitarizma. Čak i ako uzmemo u obzir potencijal širenja pojma totalitarizma na političke religije (usp. Paić, 2015: 264) i Foucaultovo okretanje “liberalnim utopijama”, koje dovoljno govori o Foucaultovoj politici, vjerujemo da u radu izložena proširena analitika moći, Foucaulta ipak jasnije smješta u tabor kritičkog teoretiziranja o totalitarizmu, a ne u sam politički sklop totalitarizma koji valja objasniti.

⁵ S obzirom na to da su se dvojica suautora služila različitim izdanjima cijele studije – engleskom verzijom (Arendt, 1979) i prijevodom na srpski (Arendt, 1998) – u tekstu

voljno poznata i već višestruko prikazivana i interpretirana u domaćoj političko-teorijskoj produkciji, simetrija rada koju zahtijeva metoda usporedbe svest će prikaz Arendt na minimum,⁶ ističući momente bitne za potrebe rada, pozivajući se na jednu od njezinih interpretacija u domaćoj literaturi koja nam najviše pomaže u usporedbi Arendt s Foucaultom (Kurelić, 1996). Zatim slijedi ono što nedostaje u domaćoj, ali u velikoj mjeri i u stranoj literaturi. Unatoč akademskoj industriji koja se bavi Foucaultom i koja gotovo nema povijesne paralele, ako se izuzme negdašnja marksistička akademska produkcija, ipak često teološkoga i dogmatskog tipa u poretcima u kojima je marksizam bio službena ideologija, a i izvan njih, kritička rekonstrukcija Foucaultova teoretiziranja o totalitarizmu sredinom 1970-ih začudno je "tanko". Premda ponekad povezuje Foucaulta i Arendt, uglavnom je vođena kritičkim raspravama o pojmu biopoliti-

se pojavljuju navodi iz obaju izdanja. U interpretaciji se također pozivamo na parcijalni prijevod posljednjeg dijela studije na hrvatski (Arendt, 1996), ali napominjemo da naš akademski rad u ovom slučaju kaska za akademskim izdavaštvom u Hrvatskoj. Naime, cjelovit prijevod studije na hrvatski objavljen je prije dvije godine (Arendt, 2015), nažalost nakon obrane diplomskog rada koji je poslužio kao predložak za ovaj članak.

⁶ Za (u okvirima anglosaksonskog akademskog polja) magistralan prikaz problematike totalitarizma i holokausta u djelu Hannah Arendt, ali i njezine političke teorije općenito, v. priloge u: Villa (2000). Radi opsega teksta suzdržali smo se od interpretacijskih dodataka na osnovi sekundarne literature, a naše blisko čitanje *Izvoru totalitarizma* koje će poznavatelji Arendt znati procijeniti ne opterećujemo pretjerano formom neupravnog govora. Napomena se može činiti suvišnom, ali se barem jednom recenzentu našeg teksta nije tako činilo.

ke i problemima Agambenove recepcije Foucaulta (usp. Ojkaganas, 2005; Blencowe, 2010; Oksala, 2012: 91; Schotten, 2015). Ponuditi Foucaultovo viđenje političkih pojava o kojima raspravljaju teoretičari totalitarizma stoga je drugi cilj i dio rada.

Treći dio donosi analitičko-sintetičku mješavinu, odnosno sučeljavanje dvaju perspektiva u dobroj poperovskoj tradiciji ključnog eksperimenta. Tko je bolje pogodio, zašto i na čemu bi trebalo poraditi u analizama totalitarizma, nisu sasvim besmislena pitanja. Umjesto epske crnogorske "isplivat će koja je bolja" ponudit ćemo zaključak s nešto pomirljivijim ishodom od "istrage" pogrešne teorije totalitarizma. Prijateljsko povezivanje ili plodna eklektička kombinacija koja, poput manevra kliješta s dviju strana zahvaća istu pojavu: taj niz miješanih metafora bolje pogađa složen suodnos ovih teorijskih okvira koji govore o logorima i sistemskom istrjebjenju ciljanih populacija. I Arendt i Foucault nude konceptualna oruđa i uvide koji se mogu kombinirati u analizama pojave koja možda nije stvar po sebi koja se neutralno otkriva neovisno o perspektivi promatrača, ali nije ni proizvoljna konstrukcija političkih poduzetnika ili epistemoloških naivaca (ili oboje). U zaključku, nakon tumačenja i izvedene usporedbe, ponudit ćemo definiciju totalitarizma u drevnom žanru rada na pojmovima koji i dalje čine zadaću društvenih znanstvenika.

Dodatno opravdanje ovog hermeneutičkog postupka vidimo i u suvremenoj političkom trenutku i pitanjima koja se pojavljuju. Primjerice, jesu li teokracije poput Saudijske Arabije, konstitucionalno gledajući i u sasvim opipljivim kaznenim praksama trga Dija u Rijadu, totalitarne? Jesu li Iran ili kapitalistička jednopartijska Kina totalitarne? Jesu li –

zašto ne postaviti i to pitanje – Sjedinjene Države totalitarne? Je li logor, kako tvrdi Agamben, paradigma moderne i očekuje li nas totalitarna budućnost? Jesu li sveprisutni nadzor i skupljanje meta-podataka od obavještajnog aparata totalitarni? Jesu li politička korektnost i “govor mržnje” totalitarni? Različite vrste suvremenih logora (Guantanamo ili Calais), široka upotreba riječi totalitarizam (ideologija i teror u različitim političkim diskursima danas zahvaćaju i snažnu teokraciju, i metastaze političke korektnosti, i policiju privatnog života, dakle totalitarizam društva, u zametku sadržan u Tocquevilleovim opažanjima) i operiranje vlasti mimo javnog prostora republike razloga i zajednice građana, olakšano korištenjem novih tehnologija: sve to čini ovu pojmovnu vježbu zanimljivom. Jesmo li zaboravili što je totalitarizam, ne čitajući pažljivo klasike, pa je totalitarizam jednako sve i ništa, ili ga pak ne vidimo tamo gdje bi ga trebali vidjeti? Agambenovo predavanje, održano u prosincu 2002. na Sveučilištu Paris VII Diderot, u vrijeme snažnog zamaha američkog “rata protiv terora”, definiralo je “moderni totalitarizam” – dakle, ako nije riječ o tautologiji, totalitarizam s epitetom, implicitno suprotstavljen onome nemodernom ili predmodernom, recimo “klasičnom” – kao “legalni građanski rat” kojim se eliminiraju politički protivnici i kategorije populacije koje se ne integriraju u sustav (Agamben, 2002). Za Agambena, na kojega su, nakon Heideggera i Benjamina, Arendt i Foucault izvršili presudne utjecaje, na kocki su politička moć, sloboda i zamišljanje zajednice mimo postojećeg globalnog poretka koji je porađao totalitarne ekstreme. Ulozi, dakle, nisu mali. Pogledajmo što nam Arendt i Foucault imaju za reći o totalitarizmu i može li to na kraju Agambenova definicija izdržati.

Hannah Arendt: od mračnog kristala prema terorizmu ideologije

Za Arendt je totalitarizam izraz krize zapadne demokracije, a rasizam koji mu ideološki prethodi simptom propasti zapadne civilizacije. Totalitarizam se pojavljuje kao kombinacija ideološke interpretacije povijesti i terora kao tehnološke vladavine. Njezina analiza zahvaća povijesne sile koje otvaraju prostor za radikalizaciju, govore o zlu koje je i radikalno i banalno, a kulminira u strukturiranom kaosu logora istrjebljenja prikazanoga kamerom Šaulova sina, u kojemu ljudi u brzom ritmu njihova istrjebljenja postaju *Stücke*, komadi mesa. Totalitarizam, kako Arendtina analiza nastoji pokazati, nije pomiren s državnim aparatom. On nije ničeansko hladno čudovište, nego pokret koji poput raka nagrizava državu shvaćenu kao veberijansku birokraciju, zatvorenu za pojedinačno i ljudsko poput Kafkinih vrata zakona. Totalitarizam je, u jednoj od svojih dimenzija, poredak opće ideološke politizacije u kojemu je svatko svakome agent provokator u općoj populaciji ljudi, dakle sumnjivaca (Arendt, 1979: 430431). Među različitim vrstama pakla, kako ćemo vidjeti u zaključku koji najavljuje posljednja rečenica *Izvoru totalitarizma*, o metastazama Foucaultu morskoga “političkog” koje se uvijek iznova vraća, jedna je posebno mračna i destruktivna. No tome prethodi filološki pristup “mračnom kristalu”, istraživanje dijelova kapitalne studije čija naracija isprva gradi na povijesnom zaleđu rasističkog imperijalizma (Traverso, 2016: 39). Arendtina opsežna naracija u *Izvorima totalitarizma* nastoji pokazati kako je došlo do kristalizacije totalitarizma iz kontingentnih elemenata prisutnih u zapadnoj civilizaciji. Knjiga se sastoji od tri dijela: *Antisemitizam*, *Imperijalizam* i *Totalitarizam*.

Što se tiče prva dva dijela, ako prihvatimo suprotstavljanje buržuja republikanskom citoyenu i stvaranje gomile koja, kao stvarnost političke sociologije i psihologije, toj dihotomiji izmiče, anti-semitizam se pokazuje kao jedna od "preklapajućih priča" (Kurelić, 1996: 87), koja igra ulogu u pripremi terena za totalitarizam. Imperijalizam se pak kao druga od tih priča objašnjava iz odnosa nacionalne države i buržoazije. Arendt tvrdi da je imperijalizam rođen kada je klasa vladajuća u kapitalizmu ustala protiv ograničenja ekonomske ekspanzije na teritorij vlastite nacije. Buržoazija se okrenula politici iz ekonomskih razloga. Prema Arendt, imperijalizam bi za nužnu posljedicu imao pronalazak rasizma čak i da teorija rasa nikad nije postojala u civiliziranom svijetu.⁷ Vrijedi istaknuti kategorije koje Arendt koristi u svojoj naraciji. U njoj se paralelno pojavljuju ideologija i organizacija kao vladavinske tehnike. Naime, u trećem poglavlju dijela o imperijalizmu, *Rasa i birokracija*, Arendt konstatira da su dvije nove tehnike političke organizacije i vladavine nad stranim narodima otkrivene u prvim desetljećima imperijalizma. Prvi je rasa, kao princip državne politike, a drugi birokracija, kao princip strane dominacije kolonijom. Obje su tehnike ot-

⁷ Arendtin diskurzivni manevar nalikuje Foucaultovim shematskim razmatranjima o nacionalizmu, šovinizmu i fašizmu kao ideološkim maskama rata, kolonizacije i hipertrofije policijskog aparata kojima se buržoazija povijesno rješavala viška proletarijata koji odlazi u rat, kolonije ili policiju (Foucault, 1980: 17), a u takvoj ekonomizaciji ideologije i politike s pomoću pojma klase nije teško prepoznati marksistički argumentacijski manevar kojemu je pribjeglo oboje autora. Međutim, literatura o totalitarizmu, uključujući Arendt i Foucaulta, po definiciji izmiče marksističkom diskursu i pregnantnim formulama o kapitalizmu i fašizmu.

krivene na Crnom kontinentu. Rasa je, prema Arendt, postala nužno objašnjenje za ljudska bića koja nijedan Europljanin ili civiliziran čovjek nije mogao razumjeti i čija je ljudskost toliko uplašila i ponizila doseljenike da oni više nisu željeli pripadati istoj vrsti. Rasa je bila burski odgovor na kontinent naseljen divljacima i objašnjenje ludila koje ih je obuzelo. Dok je rasa kao ideja, uvijek privlačila najgore elemente zapadne civilizacije, birokraciju je, u smislu u kojem pojam koristi Arendt, otkrila "inteligencija", odnosno kolonijalni upravitelj koji su vladali putem izvještaja. Rasa je bila posljedica kolonijalne administracije kojom su Europljani pokušali upravljati stranim narodima koje su u usporedbi sa sobom smatrali beznadno inferiornima.

U posljednjem poglavlju dijela o imperijalizmu, *Propadanje nacionalne države i kraj Pravâ čovjeka*, Arendt finalizira naraciju o uvjetima koji su omogućili nastanak totalitarizma. Ona tvrdi da je "Prvi svjetski rat ... nepopravljivo raznio europsku zajednicu nacija, što nikada nijedan drugi rat nije učinio" (Arendt, 1998: 274). Arendt pokazuje kako su šok koji je prouzročio Prvi svjetski rat i stvaranje novih država uslijed raspada Austroougarske Monarhije i Ruskog Carstva bili praćeni migracijama brojnih grupa koje su bile prisiljene napustiti svoju državu. Njihovo beskućništvo bilo je i metaforičko i doslovno, a iskustvo koje je i Arendt dijelila nimalo romantično – "čim su napustili svoju državu, ostali su bez državljanstva, jednom lišeni svojih ljudskih prava postali su bespravni, svjetski šljam" (Arendt, 1998: 274) – a njezina naracija, u kontekstu novih ratova i destabilizacija koji kataliziraju migracijske tokove današnjice u kontekstu kulturnih, civilizacijskih i religijskih razlika, i danas zvuči upozoravajuće, čemu ćemo se vratiti u zaključku. Ovdje ćemo

se posvetiti nešto detaljnijoj analizi posljednjeg dijela studije te se u interpretaciji pozivamo na analizu Zorana Kurelića (1996) čiji su naglasci, kao i isticanje pojmovnih i metodologijskih napetosti u Arendtinoj studiji, važni za našu završnu usporedbu.⁸

Prvo poglavlje posljednjeg dijela studije, *Društvo bez klasa*, govori o raspadu klasnog sustava, posljedičnom raspadu stranačkog sustava i sposobnosti totalitarizma da kreira političko rješenje za društvo masa (Arendt, 1996: 33; Kurelić, 1996: 91). Iduće poglavlje, *Totalitarni pokret*, Arendt započinje raspravom o totalitarnoj propagandi, te oprečno mišljenju da su u totalitarnim zemljama propaganda i strah dvije strane iste medalje, ona tvrdi da gdje god totalitarizam ima apsolutnu kontrolu, propagandu zamjenjuje indoktrinacijom, a da nasilje rabi ne toliko da bi ljude zastrašio koliko radi ostvarenja svojih ideoloških postavki. Arendt zaključuje da je propaganda vjerojatno najvažniji instrument totalitarizma u njegovu odnošenju prema vanjskom svijetu, dok je teror, naprotiv, bit tog oblika vladavine koji, za Arendt, gubi instrumentalnost i postaje oblikom radikalnog zla.

Arendt zatim raspravlja o totalitarnoj organizaciji, te tvrdi da su, za razliku od ideološkog sadržaja i propagandnih slogana, oblici totalitarne organizacije posve novi. Novo organizacijsko sredstvo pokreta prije dolaska na vlast jest stvaranje frontovskih organizacija, čime se povlači razlika između članova stran-

ke i simpatizera. Svrha toga, prema Arendt, jest stvaranje zaštitnog zida koji članstvo pokreta odvaja od vanjskog, normalnog svijeta, te da istodobno izgradnja mosta prema normalnosti, bez kojega bi članovi, u razdoblju prije dolaska na vlast, prejako osjećali razlike između svojih uvjerenja i uvjerenja normalnih ljudi. Arendt također tvrdi da se isti odnos ponavlja na različitim razinama unutar samog pokreta. Struktura lûka u središtu ima vođu čije taktičke vještine i psihološke karakteristike prestaju biti važne jer totalitarni pokret ne može funkcionirati bez vođinih zapovijedi: vođa je ujedno funkcija pokreta, a cijela je struktura organizirana u svrhu brzog prenošenja Vođine volje na sve razine. U Arendtinoj se analizi spajaju organizacijska tehnika i ideologijska zasićenost kao ključni faktori funkcioniranja totalitarne vladavine. U pogledu totalitarne organizacije kao definicijskog kriterija totalitarizma, vrijedi naglasiti i tumačenje, izgrađeno na povlačenju paralela između strukture totalitarnih pokreta i tajnih društava, da je suštinska razlika između Lenjinove partije i Staljinovog pokreta bila uloga urotničke frakcije: kada su urotnici postali najmoćniji element u jednostranačkoj diktaturi, tada je, ako se vodimo ovim aspektom naracije koju nudi Arendt, fiksiran totalitarizam u Sovjetskom Savezu (usp. Arendt, 1979: 377-381).⁹

Kada govori o totalitarizmu na vlasti, Arendt piše o sukobu stranke i države koji se može sažeti u tvrdnji da se "formirao režim koji strogo govoreći nije vlast već pokret na vlasti" (Kurelić,

⁸ Naslovnu metaforu mračnog kristala, koja ističe te napetosti preuzimamo od Kurelića, a izvorno se prema našim spoznajama pojavljuje u fantastijskom filmu iz 1980-ih, *The Dark Crystal*, koji povezuje lutkarske specijalne efekte Jima Hensona s *new age* manijem, dakle tehniku i ideologiju, kao noseće motive pojmovne igre ovoga rada.

⁹ Usp. Kurelićevo čitanje Marcuseova *Sovjetskog marksizma* (Kurelić, 1996: 9698) u interpretaciji Arendt, koje primarni naglasak stavlja na rez između Lenjina i Marxa u ideji revolucije. Na tu se ideju referiramo u usporedbi na kraju teksta.

1996: 92). Posebno zanimljivom Arendt smatra neobičnu sklonost svih razina uprave Trećeg Reicha udvostručenju položaja te tvrdi da su nacisti temeljito osigurali da svakoj funkciji državne uprave odgovara neki stranački organ. Arendt smatra da je svrha tog postupka umnožavanje mogućnosti za stalno pomicanje vlasti. Što je dulje totalitarni režim na vlasti, to je veći broj službi i mogućnosti zaposlenja koje ovise isključivo o pokretu, jer nijedna služba nije ukinuta nakon što je njezin autoritet uništen. Pomalo slično kasnijim Foucaultovim predavanjima o sigurnosti, teritoriju i stanovništvu te o biopolitici liberalizma (Foucault, 2004a; 2004b), država se kod Arendt pojavljuje bez ontologije, prošupljena mobilnom governmentalnošću totalitarizma. Arendt posebno napominje da nije riječ o neproduktivnom povećanju administracije već o tome da multipliciranje službi uništava osjećaj odgovornosti i kompetencije. Proturječne naredbe i višestruki kolosijeci odgađaju implementaciju dok se vođinom zapovijedi ne riješi stvar. Iako se naizgled čini da postoji istovjetnost svrhe tajne policije u despotskom i totalitarnom sustavu, Arendt napominje da je ključna razlika između "sumnjivca" i "objektivnog neprijatelja". Razlika je u tome što potonji nije netko čije opasne misli treba isprovocirati da izađu na vidjelo ili čija prošlost potvrđuje sumnje, već je riječ o svojevrsnom nositelju tendencije, kao što je nositelj bolesti po sebi zarazan.

Arendt dalje piše o totalnoj dominaciji, tvrdeći kako je ona jedino moguća kada se mnoštvo i različitost ljudskih bića nastoji organizirati na takav način da su svi oni samo jedan te isti pojedinac. Totalna je dominacija moguća samo ako se svaka osoba može svesti na uvijek isti skup reakcija, tako da se svaka od tih nakupina reakcija može zamijeniti drugom. Prema Arendt, koncentracijski lo-

gori nisu namijenjeni samo uništavanju i degradiranju ljudi, već i stravičnom eksperimentu, u znanstveno kontroliranim uvjetima, uništavanja same spontanosti i pretvaranja ljudske osobnosti u puku stvar, u nešto što čak nisu ni životinje. Koja se definicija totalitarizma može ponuditi na osnovi ovih elemenata koji narativno kulminiraju u užasu logora gdje su i povijesno završili? Prema Kureliću, u dosadašnjem dijelu naracije Arendt je svjesna da se totalitarizam ne može proučavati kao bilo koji drugi oblik vlasti budući da je u osnovi bez oblika i strukture. Zato, tvrdi Kurelić, Arendt ne zna kako definirati totalitarizam. Prema Kureliću, ona ipak jasno vidi dvije stvari: prvo, da se totalitarizam kao novi politički fenomen ne može opisati predtotalitarnim kategorijama političke teorije; drugo, da pravi način pokazivanja da su nacizam i staljinizam isti nije u uspoređivanju njihove političke i ekonomske strukture, jer se ne može uspoređivati oblik bezobličnih stvari (Kurelić, 1996: 92). Kurelić smatra da Arendt nastoji pokazati da se oni jedino mogu uspoređivati po svojim totalitarnim akcijama i posljedicama istih. Ono što Arendt nastoji pokazati, u suštini, jest da su Gulag i Auschwitz ista stvar. To posljedično znači, smatra Kurelić, da koncentracijski i eksterminacijski logori trebaju biti shvaćeni kao središnja institucija totalitarnih režima (Kurelić, 1996: 93).¹⁰

¹⁰ Nastavljajući tu definicijsku logiku, može se uzdrmati moralna superiornost koju liberalizam zauzima spram boljševizma i nacizma, s obzirom na to da liberalne demokracije u ratu i izvanrednom stanju – permanentnom po Agambenu (usp. Kurelić, 2009b) – organiziraju logore. Donekle utješan odgovor može se naći u preciznijem empirijskom pristupu materiji, i različitim logorima i sadržajima ideologija i njihovim učincima, u logorima i mimo njih.

Četvrto poglavlje, *Ideologija i teror: novi oblik vladavine*, dovodi nas do srži Arendtina pristupa totalitarizmu koji nastoji izaći iz slijepe ulice nemogućnosti njegova definiranja kao političkog poretka. Arendt tvrdi da postoji sklonost da totalitarizam promatramo kao modern oblik tiranije, no totalitarna vlast suočava nas s jednom posve drugom vrstom vladavine. Totalitarna se vlast, prema Arendt, suprotstavlja svim pozitivnim zakonima, opirući se onima koje je sama uvela i onima koje nije ni pokušavala ukinuti. Totalitarno bezakonje tvrdi kako uspostavlja izravnu vladavinu pravde na zemlji, primjenjujući “zakon” Povijesti ili Prirode izravno na čovječanstvo, ne zamarajući se ponašanjem ljudi. Mjesto pozitivnih zakona u totalitarnoj vladavini zauzima totalni teror koji treba ozbiljiti zakon pokreta povijesti ili prirode. Prema Arendt, ako je zakonitost bit netiranskih vladavina, a bezakonje bit tiranije, tada je teror bit totalitarne vladavine. Teror međutim treba gledati kao izvršenje zakona pokreta čiji krajnji cilj nije dobrobit ljudi ili interes jednog čovjeka, nego proizvodnja čovječanstva prilikom koje se eliminira pojedince radi vrste, žrtvuje “dijelove” radi “cjeline”.

Arendt napominje da totalitarni teror sam po sebi nije dovoljan da potiče i vodi ljudsko djelovanje u totalitarnim vladavinama. Ono što totalitarnoj vladavini treba da bi upravljala ponašanjem svojih podanika jest da priprema svakog subjekta za ulogu krvnika i ulogu žrtve. Tu dvojaku pripremu obavlja ideologija. Prema Arendt, sve ideologije imaju totalitarne elemente, te ističe tri specifično totalitarne elementa svojstvena ideološkom mišljenju. Prvo, u svojoj težnji totalnom objašnjenju, ideologije ne objašnjavaju ono što jest, nego ono što postaje, što je nastalo i prolazi. Drugo, ideološko mišljenje se oslobađa od zbilje

koju percipiramo s naših pet osjetila i inzistira na “istinitijoj” zbilji koja je skrivena iza svega uočljivog, vlada s tog skrovitog mjesta i zahtjeva šesto čulo, koje nam omogućuje da postanemo svjesni dublje istine.¹¹ Treće, budući da ideologije nemaju moć mijenjati zbilju, one ovo oslobođenje mišljenja od iskustva postižu kroz određene metode dokazivanja. Ideološko mišljenje podređuje činjenice proceduri koja polazi od aksiomatski prihvaćene premise izvođeci sve drugo iz nje, nastavljajući s konzistentnošću koja ne postoji nigdje drugdje u zbilji. Ideologija je ključ povijesti koji, nasuprot skromnijem empirizmu, identificira skrivene dalekosežne zakone povijesti koji opravdavaju krajnje destruktivnu politiku.

Kurelić pokazuje da se na osnovi logike Arendtine naracije koja se proteže kroz cijele *Izvore* do posljednjeg poglavlja ne može reći da nacizam i staljinizam dijele istu bit i da postoji suština totalitarizma. To očito stvara probleme glede upotrebljivosti pojma totalitarizma kao označitelja novog povijesnog fenomena. Funkcija posljednjeg poglavlja koje je Arendt kasnije dodala *Izvorima* je da doskoči tom problemu. Međutim, kako Kurelić upozorava, ono je metodološki potpuno različito od ostatka naracije koju odlikuje iscrpan povijesni prikaz približavanja povijesno-kontingentnih elementa koji su se iskristalizirali u totalitarizme. Kada već ruska povijest nije osigurala elemente koji su se mogli iskristalizirati u totalitarizam, Arendt tvrdi da je staljinizam zapravo kristalizacija iz lenjinizma. Kurelić napominje da “pojam ideologije igra važnu ulogu prije posljednjeg poglavlja” i da je “obično ... povezan s pojmom terora, ali nikada nije

¹¹ Vidi: <http://pescanik.net/hannah-i-ludwig/>

središnji pojam” (Kurelić, 1996: 95). Prema Kureliću, prije posljednjeg poglavlja Arendtina naracija dovodi do skoro potpunog identificiranja totalne dominacije sa totalitarizmom, a neutilitarni karakter totalne dominacije i terora poprimaju obilježja radikalnog zla. Teror nije samo instrument sustava, već je sam *telos* odnosno svrha sustava. Ideologija je, posljedično, instrument terora koji stvara fantomski svijet fikcije u kojemu teror može vladati. Kurelić dalje pokazuje da se u posljednjem poglavlju naglasak mijenja i da ideologija poimana na ovakav način nije element totalitarizma, nego njegov izvor: teror postaje opravdan zakonima ideologije te postaje način uspostave vladavine pravde na Zemlji (Kurelić, 1996: 95). Čin totalne normalizacije ljudi koju totalitarizam provodi uslijed ideološkog uvjerenja o stvaranju boljeg svijeta ako se oslobode zakoni Povijesti ili Prirode, pokazuje da postoji nešto što bismo mogli nazvati biti totalitarizma.

Arendt dakle ima dva različita pojma totalitarizma, a “posljednje poglavlje knjige”, koje je Arendt dodala za izdanje iz 1966, “uništava logiku Arendtine naracije i uvodi novo i drugačije razumijevanje totalitarizma” (Kurelić, 1996: 86) koje glavni naglasak u prikazanom spletu elemenata stavlja na ideologiju. U idućem nam je dijelu rada namjera istražiti razumijevanje totalitarizma kod Foucaulta i vidjeti možemo li pronaći zajedničke točke između dvoje autora. Arendtinu naraciju obilježava kombinacija ideološkog i organizacijskog, političkog sadržaja i političke tehnologije, s tim da završni retorički naglasak završava na prvome. Vidjet ćemo da kod Foucaulta naracija nije formalno različita (u pogledu kombinacije elemenata ideologije i političke tehnike kojima operira), ali su njezini naglasci bitno drukčiji. Njegova naracija omogućuje nam da dopunimo i

obogatimo analitički aspekt političke tehnologije koji obilježava totalitarizam, kroz analizu epohalnih dispozitiva moći za koje Arendt nema razvijen kategorijalni aparat što u pogledu funkcioniranja moći stvara slijepe točke u njezinoj naraciji. Totalitarizam je moderna pojava moguća u doba biomoći kao upravljanja životom populacije.

Michel Foucault: totalitarizam u kontekstu rasizma biopolitike

Treba početi od prvoga sveska *Povijesti seksualnosti* gdje rat i neprijatelje (v. Petković, 2016) u kodiranju društvenoga zamjenjuju moć i otpor (Foucault, 1976: 99135). U Foucaultovoj analitici moći, moć dolazi odozdo, obilježavaju je taktike koje se mogu povezati u strategijske projekte na višim razinama sustava. U nizu odavno otrcanih metafora: moć je kapilarna, obitava u ognjištima moći u društvu, zahvaća je mikrofizika.¹² Barem kad je riječ o jednom licu moći, mikropolitika prethodi makropolitici. U tom se kontekstu disciplinarna moć propeđeutički objašnjava suprotstavljanjem totalitarizmu: moć dolazi odasvud u društvu, nije nešto što se odozgo nameće cjelini društva. Nasuprot totalitarizmu koji ideološki nastoji kodirati sve društvene odnose. No, ako je tako, kojem tipu moći odgovara totalitarizam, a nije ponajprije riječ o dispozitivima disciplinarnih moći koji krote i smještaju pojedinačna poslušna tijela u prostoru i ekonomiji? Odgovor ćemo rekonstruirati na

¹² Riječ fizika i njezine izvedenice u cijelom radu koristimo metaforički: nije riječ čvrstim zakonitostima u “stilu” prirodnih značnosti, nego o razmjerno fluidnim društvenim i političkim odnosima koji se prema pojedincima mogu koncipirati kao splet “sila” na lokalnoj i višim razinama analize odnosa moći.

osnovi dvaju ključnih izvora – završnice serije predavanja *Treba braniti društvo* (Foucault 1997), posebno posljednjeg predavanja koje se bavi biomoci kao moći nad životom, kao i posljednjeg dijela prvog sveska *Povijesti seksualnosti* koji seksualnost uzima kao supstrat za analizu moći, a govori o političkoj moći nad životom (Foucault, 1976: 175-211).¹³ Namjera nam je prije toga prikazati Foucaultovu kritiku pojma ideologije koju smatramo bitnim s obzirom na prikazano istaknuto mjesto koje pojam ideologije zauzima u viđenju totalitarizma Hannah Arendt.

Foucault pojam ideologije nije sasvim odbacio, ali ga povezuje s nostalgijom za transparentnošću i istinom mimo iluzije: ideologija se obično suprotstavlja istini, implicira autonomiju subjekta koje se od nje kao “lažne svijesti” može emancipirati i marksistički pojmovni dvojac baze i nadgradnje u kojemu prvo određuje posljednje (Barrett, 1991: 123). Ukoliko želimo razumjeti Foucaultovu kritiku ideologije moramo prikazati njegovo shvaćanje koncepta diskursa kojim uglavnom zamjenjuje pojam ideologije. Prema Normanu Faircloughu, sociolinguistu i jednom od klasika kritičke analize diskursa, Foucaultove ranije “arheološke” studije iznjedrile su dva značajna teorijska uvida o diskursu prema kojima je diskurs nasuprot ideologiji konstitutivan, odnosno aktivno konstruira društvo kroz svoje konstituiranje subjekata i objekata znanja dok je drugi uvid o generiranju diskurzivnih praksi u odnosu

¹³ Foucault je pojmove biomoc i biopolitika u predavanjima koristio sinonimno (Foucault, 1997: 216, 218). Premda su moguće i zastupane jezične igre koje ih razlikuju (primjerice, biopolitika kao otpor ili reflektirana politizacija dispozitiva biomoci) u tekstu ne inzistiramo na njima, uglavnom koristeći popularniji pojam biopolitike.

na druge diskurzivne prakse, njihovom međusobnom utjecaju i transformaciji što Fairclough, na razini analize teksta, naziva intertekstualnošću (Fairclough, 1992: 40). Povijesno promjenjive diskurzivne formacije sastoje se od pravila oblikovanja iskaza, objekata i pozicija za subjekte. U isto vrijeme, poimanje moći u modernim društvima koje Foucault razvija u svojim kasnijim genealoškim studijama zadržava diskurs i jezik kao konstitutivan dio društvenih praksi i procesa šire jednadžbe u društvu sveprisutne moći.¹⁴

Foucault razvijanjem pojma znanje/moc pokazuje da je ekonomsko kao i druga područja društvenog života podložno djelovanjima tehnika moći, koje određuju i u isto vrijeme su određene od raznih diskurzivnih formacija, jer te iste tehnike u velikoj mjeri počivaju na diskurzivnim praksama. Ako determinizam modela baza – nadgradnja implicitan u pojmu ideologije nije valjan, kako takvo postavljanje stvari sugerira, pojam ideologije doveden je u pitanje što otvara načelan problem za teorije totalitarizma koje ističu ideologiju kao njegov bitni moment. Arendt se ovdje može pomiriti

¹⁴ Uz tematiziranje totalitarizma napominjemo da su sveprisutnost moći Foucaultovi kritičari, ponajviše po logici ubijanja glasnika koji nosi loše vijesti, nazvali regresijom u odnosu na bodenovsko ograničenje javne vlasti i regresiju koja nehotice vodi u totalitarizam (Wickham, 2008: 32). Na analitičkoj razini, impregnacija svega političkim, kako smo napomenuli, je upravo ono što Foucault izbjegava. Mikromoc je suprotno od sveprisutnosti politike, ona je sveprisutnost malih moći koje politika može koristiti, ali po sebi ona to nije. Tu se može naći smisao argumentacije ovog prinosa koji spaja ideološko i tehnološko, političko kretanje i racionalnosti moći epohe. Totalitarizam može učiniti mikromoc političkim kotačićem uništenja ljudskosti.

s Foucaultom koji unatoč rečenome ideologiju nije odbacio. Zašto Foucault zadržava pojam ideologije iako je marginaliziran u njegovom radu samim pojmom diskurzivne formacije? Odgovor na to nalazimo još u *Arheologiji znanja*, gdje Foucault, problematizirajući odnos znanosti i ideologije, tvrdi da ideologiju treba analizirati obraćajući pažnju na pravila formiranja njezinih objekata, pojmove i tipove iskaza, te na njezine teorijske izbore, odnosno tretirati je kao diskurzivnu formaciju (*formation discursive*) i kao praksu među ostalim diskurzivnim praksama (*comme pratique parmi d'autres pratiques*) (Foucault, 1969: 240-243). To je možda cynično, ali nije bitno različito od onoga što kaže Arendt kada tvrdi da sve ideologije imaju totalitarne elemente odnosno, u fukovskoj dosjetci, da svi politički diskursi sadrže element ludila. Drugim riječima, pojam ideologije oslobođen je marksističkog teorijskog naslijeđa i odvojen od ekonomske baze.

Dosad rečeno možemo ilustrirati na primjeru Foucaultove analize rađanja kriminologije iz *Nadzora i kazne* koje nije izravno ekonomski determinirano. Foucault pokazuje da su projekti organizacije kaznenog sustava, poglavito zatvora (poput Benthamovog Panoptikona), za svoju posljedicu imali razvoj novih tehnika koje su se nastojale prilagoditi ideološkim načelima koja su proklamirana u različitim dokumentima i nacrtima. U tom se procesu počinje sve više promatrati i kontrolirati pojedince u svrhu ostvarivanja normalizacije u skladu s normama tadašnjega građanskog društva. Prikupljanje podataka o pojedincima dovodi do mogućnosti ostvarivanja znanja o zatvorenoj populaciji. Stvara mogućnost kriminologije. Dolazi do pojavljivanja kategorije prijestupnika ili delinkventa koji je karakteriziran kao

netko tko posjeduje određene predispozicije za počinjene zločina. Prijestupnik na određeni način postaje nositelj tendencije, što je slično Arendtinom razumijevanju kategorije objektivnog neprijatelja: Lombroso je uzorak za teoriju rođenog zločinca dobio u zatvoru – uhvaćen i prezentiran za razvoj znanja disciplinarnim tehnikama. Samim stvaranjem prijestupništva zatvor je “pružio krivičnom pravosuđu jedinstveno polje predmeta što su ga ‘znanosti’ potvrdile i što mu je dopustilo da funkcionira na općem obzoru ‘istine’” (Foucault, 1994: 265). Ovdje vidimo kako je ideologija, uz razne druge diskurzivne i ne-diskurzivne utjecaje, pomogla stvoriti novu znanost, koja je pak pomogla da se postojeće tehnike moći ukorijene i prošire. Kasnije ćemo sugerirati kako je u pogledu biopolitike specifično liberalno shvaćanje “prirode” društva, objekta u koji mora intervenirati odredilo liberalno umijeće vladanja što jest još jedan primjer kako ideologija utječe na upotrebu i razvoj tehnika moći. Foucault nam pokazuje kako su politička ideologija i tehnologija, diskurs i politička praksa, usko povezani, međutim za njegovo shvaćanje totalitarizma i njegova istrjebljivanja populacija ključno je njegovo shvaćanje biomoći kao modernog poretka moći povezanog s populacijom.

Pojam biomoći kod Foucaulta se pojavljuje u prvom dijelu *Povijesti seksualnosti*, gdje Foucault tvrdi da se “(tijekom klasičnoga razdoblja) dogodila ... eksplozija brojnih i raznolikih tehnika za ostvarivanje podčinjavanja tijela i kontrole populacija, označavajući početak razdoblja ‘biomoći’” (Macey, 2009: 187). U spomenute se tehnike ubrajaju nastajuća znanost demografije, statistička analiza bogatstva i evaluacija odnosa između resursa određenog teritorija i njegovih stanovnika. Moć se više ne bavi

podanicima nad kojima suveren ima moć života i smrti, već je riječ o tome da nastoji ovladati populacijom na samoj razini života. U tom pogledu Foucault govori kako je suverenu prijetnju smrću i teatar torture tijela zamijenila ambicija kolektivne kalkulacije i transformacije života populacije. Umjesto suverena prava da usmrti nastupilo je doba u kojemu s više ili manje uspjeha ljudski život postaje briga javnih vlasti koje upravljaju životom populacije. Prema jednoj zgodnoj ilustraciji, umjesto smrtno kazne država je uvela socijalno i zdravstveno osiguranje, na osnovi prometnih statistika počela tjerati ljude da vezuju pojaseve ili zabranjivati pušenje.

Anatomopolitika tijela koju opisuje u *Nadzoru i kazni* kao oblik funkcioniranja moći dopunjuje se s biopolitikom populacije. U političku perspektivu zajedno s kategorijom populacije dolazi cijelo društveno tijelo kao živo biće što otvara prostor za totalitarizam. U pogledu pojašnjavanja porijekla pojma biopolitike i jasnijeg ilustriranja pojma biopolitike kod Foucaulta koristan nam je Lemkeov tekst u kojemu se nudi pregled geneze pojma i Foucaultovog doprinosa literaturi o biopolitici (Lemke, 2010: 423). Lemke započinje raspravljajući prvo o naturalističkim teorijama biopolitike koje dijele uvjerenje da postoji prirodna osnova politike što se jednako odnosi na organicističke teorije države, rasističku ideologiju koja informira biopolitiku nacionalsocijalizma i biologiističke ideje suvremene političke znanosti. Od prvog korisnika pojma, Rudolfa Kjelléna, osnovna pretpostavka u koju se učitava više ili manje normativne političke ambicije “jest da sve društvene, političke i zakonske veze počivaju na živome biću, biću koje utjelovljuje ono stvarno i vječno, ono zdravo i vrijedno” (Lemke, 2010: 423). Drugim riječima,

biologija se razvija u ljudsku eugeniku i dobiva mračno naličje u tanatopolitici, odnosno politici smrti logora, pojmu koji Foucault ne koristi ali se daje izvesti iz njegovih razmatranja.

Naime, za vrijeme nacističke vladavine koncept organicističke države bio je impregniran rasizmom, te je uskoro počeo označavati raso homogeno društvo i služiti kao ideologijska osnova za potpuno drugačiju biopolitiku. Nasuprot naturalizmu, Foucault shvaća biopolitiku povijesno, kao specifično moderan način funkcioniranja moći. Biopolitika označava političku ekonomiju života s ciljem administriranja, osiguravanja, razvoja i podupiranja života (Lemke, 2010: 429). Pojava biopolitike je usko povezana s pojavom liberalnih načina vladanja. Lemke tvrdi da Foucault ne shvaća liberalizam kao ekonomsku teoriju već kao specifično umijeće vladanja ljudskim bićima. Njegova glavna preokupacija jest novi koncept populacije te se oslanja na političku ekonomiju kao prvenstveni oblik znanja. Prema Lemkeovoj interpretaciji Foucaulta

liberalizam uvodi racionalnost vladanja koja se razlikuje od srednjovjekovne koncepcije dominacije i od državnog razloga u ranoj moderni: ideju prirode društva koja konstituira temelj i granicu governmentalne prakse... Za liberalne, priroda nije autonomno područje u kojemu je intervencija načelno zabranjena ili nemoguća. Priroda nije materijalna osnovica na koju se primjenjuju governmentalne prakse već njihov permanentni korelat. Istina jest da postoji “prirodna” granica državne intervencije budući da ona mora uzeti u obzir prirodu društvenih činjenica. Ipak, linija podjele nije negativna granica jer upravo “priroda” populacije otvara seriju dosad nepoznatih mogućnosti intervencije. One ne poprimaju nužno oblik izravne regulacije: “laisser-faire”, poticanje i sti-

mulacija postaju važniji od dominiranja, propisivanja i donošenja dekreta (Lemke, 2010: 430).

Lemke pokazuje kako se pojam biopolitike kod Foucaulta odnosi na pojavljivanje specifičnog političkog znanja i novih disciplina kao što su statistika, demografija i epidemiologija. Bitno je naglasiti da je koncept populacije ključan u razumijevanju biopolitike kod Foucaulta. Populacija jest kolektivni realitet koji je karakteriziran vlastitom dinamikom i oblicima samoregulacije. Objekt biopolitike nisu pojedinačna ljudska bića, već njihova biološka obilježja izmjerena i agregirana na razini populacije. Ova procedura omogućuje uspostavljanje standarda, definiranje normi i određivanje prosječne vrijednosti. Kao posljedica toga, “život” postaje objektiviran i mjerljiv faktor, kolektivna stvarnost koja se može epistemološki i praktično odvojiti od konkretnih ljudskih bića i singularnosti iskustva pojedinca (Lemke, 2010: 430-431).

Bitno je naglasiti da, kako Lemke pokazuje, liberalizam ima specifično shvaćanje prirode društva koje određuje način i količinu njegove intervencije u društvo.¹⁵ Utoliko nastaju nove tehnike

koje nastoje ostvariti intervenciju u skladu s prirodom ciljanog objekta, nastojeći očuvati njegovu “prirodnost”. Taj mehanizam sugerira da su biopolitičke tehnike ukorijenjene u ideologiji što je važno za Foucaultovo razumijevanje totalitarizma. Ono što nam je također bitno jest Foucaultovo shvaćanje rasizma i nacizma u posljednjem predavanju *Treba braniti društvo*. Rasizam uvodi cezure odnosno rezove u biopolitički kontinuum: ubijanje više nije stvar pobjede nad političkim protivnikom u smislu uništenja partikularne suparničke klike koja pretendira na suverenost nego eliminacija općenite biološke prijetnje odnosno po samorazumijevanju eugenički zahvat. Pojavljuje se poveznica između Arendtinog shvaćanja objektivnog neprijatelja i Foucaultovog razumijevanja biomoći i rasizma, čemu ćemo se posvetiti u završnom dijelu rada.

sacer nego “švedski socijaldemokrat srednje klase” (Ojkaganas, 2005: 27). U našoj se interpretaciji ipak ne odlučujemo razvijati takvo čitanje Foucaulta i Agambena: ostavljajući ovoga puta suverenu moć po strani, odlučujemo se na čitanje totalitarizma iz perspektive biopolitike premda primjer staljinizma pribjegava političkoj metaforici “grča” kojom se bavi Ojkaganas. (Jedan od recenzenata ipak je u pravu kada upozorava na dalekosežnost posljedica interpretacijskog obrata koji nudi Ojkaganas za raspravu o totalitarizmu: “Za Hayeka put u sužanjstvo počinje s državom blagostanja, a za Poppera je ona pretpostavka za održavanje slobode. Dakle klasici liberalnog poimanja totalitarizma fundamentalno se razilaze u pitanjima odgovornosti države za zdravlje građana.” Svjesni smo da opis epohalnih pretpostavki i definicijskih komponenti tek otvara raspravu o pojavi totalitarizma u svim njezinim etiološkim i normativnim aspektima, ali po sebi dovoljno opsežan manevar usporedbe dvoje “velikih autora” koji smo poduzeli onemogućuje njezino širenje barem u ovom tekstu.)

¹⁵ Mika Ojkaganas napisao je utjecajan članak o ovoj problematici, ističući nemogući dijalog o biomoći između Foucaulta i Agambena. Grčevi suverenosti i discipline su, na osnovi bliskih čitanja *Treba braniti društvo* i *Volje za znanjem*, “demonaska kombinacija” koja se očituje u praksi suverenih država koje koriste biopolitičke metode (Ojkaganas, 2005: 15, 21-22, 26). Suverenost je kod Ojkaganasa shvaćena elegantno agambenovski, kao obilježje onoga prema kojemu su svi *homines sacri* (i *vice-versa*: prema *homines sacri*, svi su suvereni). Kontroverzan zaključak glasi kako utjelovljenje biopolitike usprot Agambenu i Arendt, nisu logori, nego suvremena društva blagostanja, a model, paradigmatička figura biopolitike, nije *homo*

U završnici ciklusa predavanja *Treba braniti društvo* (Foucault, 1997) Foucault izlaže neka vrijedna razmišljanja koja će nam pomoći usporediti dvoje autora. Foucault raspravlja o ratu i pomicanju rata na rub nacionalnih država putem stvaranja modernih vojski i centralizacije sredstava prisile, što je uklonilo svakodnevnu nesigurnost koja je bila prisutna zbog decentralizacije sredstava prisile. Paradoks se očituje u tome da se usprkos bitnoj redukciji egzistencijalne nesigurnosti pojavljuje čudan beligerentni diskurs koji politički kodira društvene odnose. Foucault naziva taj diskurs, koji oživljava povijesne sukobe, povijesno-političkim diskursom.¹⁶ Paradoks je u tome što ovaj diskurs, koji je diskurs o ratu koji je shvaćen kao permanentni društveni odnos, nastaje kada je rat nestao iz svakodnevnog života. Ovaj su diskurs koristili i engleska buržoazija i francuska aristokracija i različiti rasisti 19. st. Njegove obrise čine drevne teze da je rat pokretač iza svih institucija i svakog poretka, da ne postoji neutralni subjekt i da smo svi nečiji protivnici. Ovdje je riječ o svojevrsnom udaljavanju od pozicije filozofa ili pravnika koji nastoji spoznati istinu i u samorazumijevanju se nalaze na neutralnoj poziciji te je ovaj diskurs zapravo diskurs “naših” prava i prema njemu istina ovisi o poziciji na kojoj se nalazimo. Specifičnost ovog diskursa je ujedno i to što je on u potpunosti formiran unutar povijesne dimenzije. Tema neprekidnog rata povezana je s nadom da je dan za osvetu blizu što bi bilo nemoguće bez određene vizije povijesti. Foucault također tvrdi da su hegelijanska dijalektika i njezini kasniji derivati filozofska kolonizacija historijsko-

¹⁶ *Discours historico-politique*. U predavanjima se pojavljuje i varijanta *discours historique et politique* koju bi mogli formalno varirati kao “povijesno-politički diskurs”.

političkog diskursa. Još od 17. st. putem ovoga diskursa uvedena je tema rasnoga rata, no ne samo rasnog rata u biološičkom smislu, nego i klasnom i drugom (primjerice, etničkom).

Bitno je naglasiti da Foucault naziva društvene skupine na koje se društvo prema njemu podijelilo rasama, jer želi naglasiti da postoji, u političkom shvaćanju ljudi toga vremena, ontologijska razlika između tih društvenih skupina, razlika koja je nepremostiva, slično kao u tradiciji indijskoga kastinskog sustava. Upravo ta podjela društva na rase omogućuje svojevrsni nastavak rata. Nadalje, Foucault naglašava da je ideja koja je uvelike promijenila funkcioniranje povijesno-političkog diskursa ta da se rasa permanentno infiltrira u društveno tkivo, ili drugim riječima, konstantno rekreira to isto društveno tijelo. Taj diskurs time prestaje biti moment u borbi, već je začetak državnog rasizma. Rasizma koji društvo upire protiv samog sebe.

Foucault se poziva na primjer nacizma, te ističe kako nigdje biološko nije bilo tako strogo regulirano i da je u nacističkoj Njemačkoj rat bio eksplicitno definiran kao politički cilj.¹⁷ Foucault

¹⁷ Na tragu motiva organske zajednici, vrijedi konačno napomenuti kako u spomenutim predavanjima iz 1979. Foucault u kontekstu rasprave o liberalizmima i liberalnoj gubernamentalnosti nudi kratku naraciju o nacizmu kao slabljenju države. U tom zahvatu postoji dodirna točka s klasičnom teorijom države, utoliko ukoliko je predstavljaju u tekstu predstavljene analize Arendt ili, pak, Neumannov Behemot (Neumann, 2012). Država je, kako pojašnjava Foucault, u nacizmu instrumentalna u odnosu na zajednicu shvaćenu kao narodnu zajednicu te dodatno prošupljena načelom slijeđenja vođe. Umjesto pravne države u smislu liberalizma i apstraktnih zakona kao općih pravnih normi (pleonizam je ovdje nužan) imamo *Ge-meinschaft*, *Volk* i *Führertum*. Mogli bismo

također naglašava da je u nacizmu prisutna ideja izlaganja vlastite rase pogibelji jer je to ultimativni test, odnosno jedini način stjecanja statusa superiorne rase. Foucault se na samom kraju jedanaestog predavanja, također dotiče i teme onoga što on naziva socijalističkim rasizmom.¹⁸ On napominje da socijalizam, iako zadržava svoju univerzalističku centriranost u političkoj teoriji, gubi to obilježje u praksi, te pri svakom zaoštavanju klasnog konflikta dolazi do pojave socijalnog rasizma od strane socijalističkih pokreta i stranaka. Prema Foucaultu, socijaldemokracija je u svojoj praksi najviše poodmakla od ovakve prakse, dok su blankisti i anarhisti bili najviše skloni socijalnom rasizmu u političkoj praksi.

Kod Foucaulta je rasizam ključan za razumijevanje totalitarizma. Ukoliko nema biopolitičkih fraktura koje omogućavaju uklanjanje određenog dijela populacije, nema totalitarizma, a toga nema bez rasizma. On je kod Foucaulta svojevrсни *deus ex machina*, diskurs koji omogućuje aktivaciju političkih tehnologija totalitarizma. Bitno je naglasiti da kod Foucaulta rasa ne označava strogo biološku kategoriju, već je riječ prije o

reći da Foucault daje naslutiti ajhmanovsku državu vođenu specifičnom organskom gubernamentalnošću (usp. Foucault, 2004b: 115-116/2016: 119-120 u hrvatskom izdanju) što je još jedna snažna dodirna točka s Arendt čemu se vraćamo na kraju teksta. Socijalizam pak u tim istim predavanjima nema svoju gubernamentalnost, preuzima je iz liberalizma kao što su komunisti, kako Foucault grubo tvrdi, preuzeli buržoaski moral u privatnoj sferi.

¹⁸ Klasa se u ekstremnoj varijanti socijalističkog diskursa pojavljuje kao "biološka kategorija – posebna ljudska vrsta – s neizbrisivim obilježjima": posrijedi je "biologizacija društvene pojave" kao konstitutivno obilježje modernog rasizma (Erlenbusch, 2017: 151).

razumijevanju ljudi koje se očituje kao ontološka razlika između društvenih skupina. Utoliko ostavlja prostor otvorenim za poimanje totalitarizma koje nam dozvoljava reći da su nacizam i staljinizam (kasnije i maoizam Kulturne revolucije te ideologija Crvenih Kmera) ista stvar, odnosno otvara prostor za sam pojam totalitarizma. Foucaultovo poimanje ideologije, koje smo ranije izložili s naglaskom na njegove tri zamjerke pojmu, može objasniti takvo razumijevanje rasizma koje počiva na razumijevanju određene istine koja je skrivena, izvan razumijevanja onoga tko nam je možda politički protivnik, ali su njegova razmišljanja određena tom istinom, bio on svjestan toga ili ne. Posljednje rečeno jest podjednako istinito i za nacizam i staljinizam.

Budući da sam Foucault nije previše pisao o samom staljinizmu kao političkom poretku, smatramo bitnim izložiti jedno u osnovi fukoovsko viđenje biopolitike staljinizma. U tom pogledu nam je izuzetno koristan tekst Sergeja Prozorova (Prozorov, 2013), koji će nam do kraja ovog odjeljka poslužiti da problematiziramo temu koja se i kod Arendt pokazala prijelomnom. U svom viđenju biopolitike staljinizma Prozorov opravdava svoj interes za biopolitiku staljinizma tvrdeći da je staljinizam generalno nedovoljno istražena tema u društvenim znanostima, gdje je najveći fokus usmjeren ka nacizmu kao "pravoj" tamnoj strani europske civilizacije. Ova činjenica je začuđujuća s obzirom na količinu empirijskog materijala koji je postao dostupan padom Sovjetskog Saveza i samog opsega i dubine sovjetske intervencije u život. Staljinizam je bio biopolitički. Prozorov postavlja pitanje o naravi biopolitike i njezinom potencijalu da bude pozitivna (da proizvodi nove oblike društvenog života) i negativna (da

proizvodi, doslovno i metaforično, mrtva tijela, odnosno da postane tanatopolitikom).

U staljinizmu Prozorov vidi nedovoljno istražen primjer ekstremnog i paroksizmalnog karaktera biopolitike – metafora koju je Foucault upotrijebio u opisu nacizma u *Povijesti seksualnosti* govoreći o njegovoj “kombinaciji fantazmi krvi i grčeva disciplinarne moći” (*la combinaison ... des fantasmes du sang avec les paroxysmes d'un pouvoir disciplinaire*) (Foucault, 1976: 197) – koji je nezamjenjiv prilikom istraživanja nasilja koje je imanentno biopolitici. Prozorov smatra da postoji evidentna razlika u pogledu državnog intervencionizma između staljinističkog Sovjetskog Saveza i ostalih modernih država, bile one demokratske ili autoritarne, koja je objašnjiva specifičnošću (komunističke) ideologije u kojoj su biopolitičke tehnike ukorijenjene. Utoliko postoji podjela između ideologije, koja je odgovorna za heterogenost između Sovjetskog Saveza i ostalih modernih država, i biopolitičkih tehnika, koje svjedoče o njihovoj sličnosti. Politički projekt staljinizma se sastoji u konstrukciji socijalizma kao pozitivnog poretka. Prema Prozorovu, staljinizam nije ni perverzija utopijske ideje komunizma, niti realizacija skrivene nasilne jezgre ove ideje, već je riječ o specifičnoj kombinaciji governmentalne imanencije, karakteristične za svu biopolitiku, sa kvazimesijanskom idejom revolucionarne transcendencije koja želi uništiti stare načine života i stvoriti nove (Prozorov, 2013: 210-211). Upravo primjena ideje revolucije koja je karakterizirana negativnošću (po stare oblike društvenog života) i transcendencijom, u biopolitički kontekst, koji je karakteriziran pozitivnom produktivnošću u imanentnom socijalnom poretku, učinila je socijalizam onim što se mora živjeti,

pokušavajući izbrisati stare načine socijalnog života. To je biopolitička formula staljinizma koja je odgovorna za njegovu paradoksalnu i paroksizmalnu narav.

Za razliku od staljinizma liberalizam odlikuje radikalna inovacija gubernmentalnosti utoliko što je prisutna ontološka pretpostavka o društvenoj stvarnosti koja se odlikuje imanentnom logikom koja prethodi i koja je izvan političke vlasti. Pod tim se misli da je liberalizam nastao kao kritika intervencionizma, koja je problematizirala pretpostavku transparentnosti socioekonomskih procesa. U epistemi odnosno matrici znanja klasičnog liberalizma, tvrdi Prozorov, ti su procesi postavljeni kao kvaziprirodni, samoregulirajući i, posljedično, nisu izravno dostupni znanju vlasti i središnjem planiranju. Budući da život nije potpuno dostupan znanju, liberalizam dolazi do agnosticizma koji ga navodi da se stalno pita da li previše upravlja (Prozorov, 2013: 213)? Budući da smatra društveno ponašanje nedovoljno transparentnim za adekvatnu spoznaju, i samim time i za aktivnu intervenciju vlasti, liberalizam u teoriji osigurava društvene procese koji konstituirano društvo odvoje od države.

Prozorov smatra evidentnim da se staljinistički projekt radikalno razlikuje od liberalne problematizacije biopolitike. Kod staljinizma nalazimo ideju nadvladavanja, transcendencije prirode po kojoj se on razlikuje i od nacizma. Ovdje, prema Prozorovu, nalazimo jednu od točaka koja čini pojam totalitarizma problematičnim. Nacizam se može definirati kao *biokratski* projekt koji je želio podčiniti život moći, podčinjavajući moć biološkoj normativnosti koja je inherentna samom životu. Boljševički je pak revolucionarni projekt *ideokratski*: zavjetuje se podčiniti i pokoriti prirodu, uključujući ljudsku prirodu pomoću

moći ideja (Prozorov, 2013: 214). Nacizam, prema Prozorovu, ne napušta naturalističku ontologiju koja je karakteristična za liberalizam, već ju prepisuje u rasističkim terminima. Dok klasični liberalizam nastoji obraniti prirodnu realnost ekonomske razmjene od korupcije koja je inherentna vladinoj intervenciji, nacizam tvrdi da štiti arijsku rasu od kontaminacije heterogenim i stranim elementima u njemačkom društvu. Ali upravo zbog prepisivanja ontologije u rasističkim terminima, nacizam pretvara nešto što je u liberalizmu bilo metaforično shvaćeno ("prirodnost" funkcioniranja tržišta, primjerice) u nešto doslovno, te stvarni ljudi postaju biološka prijetnja koju treba ukloniti.

Navedena doslovnost, neposrednost prijetnje jest osnova nacističkog biopolitičkog nasilja. Iako postoje razlike između rakursa kojim nacizam i staljinizam promatraju društvenu stvarnost, oboma je zajedničko da nastoje stvoriti novu društvenu stvarnost koja odgovora njihovoj ontologiji. Dok je kod staljinizma jasna ideja revolucionarne transcencije, želimo na kraju problematizirati Prozorovljevo shvaćanje nacističke ontologije. Sama arijevska rasa, koju nacizam naturalistički poima i teži zaštititi, također treba biti stvorena. Poznato je da je Hitler imao namjeru eliminacije određenih kategorija samoga njemačkoga naroda, što nam pokazuje da svaki Nijemac nije automatski arijevac, te se jasno može zaključiti da je rasna čistoća nešto što se stvara (Arendt, 1996: 172). Narodnom mudrošću, koja se referira na tuševe plinskih komora koji prvo primjenu dobivaju u umobolnicama Reicha da bi se kasnije varijacije na temu probole u praksu logora istrjebljenja rasno nepoćudnih elemenata, treba odvojiti žito od kukolja. Rasna čistoća jest preduvjet zdravlja rase, pogotovu u nacističkom

doslovnom shvaćanju, čemu mogu posvjedočiti i razni poznati nacistički eugenički pokusi. Iz Foucaultove perspektive, nacizam i staljinizam su čak i bliži nego što to Prozorov prikazuje, zbog njihovog kategoričnog neprijateljstva prema postojećim oblicima društvenoga i/ili biološkoga života.

Foucault i Arendt *viribus unitis*: ideologija i tehnologija totalitarizma

Navedeni kolaž dio je šire slike – konteksta koji valja ukratko skicirati prije nego pristupimo usporedbi viđenja totalitarizma. Razlike između dvoje autora, koje valja uzeti u obzir u usporedbi prikazanoga, su brojne. Epistemološki, Foucault je deklarirani nominalist, koliko to pojmovno mišljenje dozvoljava (apsolutni nominalizam vjerojatno je samoporažavajuć, no to je velika tema) dok je Arendt, iako se odbija nazvati filozofkinjom, baštinica filozofijske tradicije od koje bježi, a koja traži "bit" poretku. S tim u vidu, totalitarizam za jednog autora može funkcionirati kao slučajna povijesna kombinacija, ma kako grozni bili njezini ishodi, nasuprot drugoj autorici koju muči bit totalitarizma kao singularne destrukcije, bezpresedanskoga čudovišta političke povijesti s gotovo "opipljivom" biti ideološkog fanatizma izvedenog do krajnjih konzekvencija terora. Metodologijski gledano, oboje su daleko od empirijskih standarda suvremenih društvenih znanosti koje nerijetko urednost pretpostavljaju mertonovskom naglasku na sociološku invenciju i imaginaciju: erudicija i interpretacijska maštovitost koja lako kuje idealne tipove i barata anegdotalnim dokazima (koji katkad, da se razumijemo, mogu biti dovoljni jer je anegdota doista ilustrativna za širu pojavu) sklapa uvjerljivu, ali metodologijski "meku" naraciju. Poetski

gledano, nastavno na prethodnu razinu, oboje su nositelji briljantnih uvida a ne kreatori zatvorenih sustava. Stil im je ipak različit: hladna analiza pomoću homunkula i sila koje njima upravljaju nasuprot naraciji koja ne bježi od patosa, od tragedije – kod Arendt, koju su napadali zbog hladnog tona njezinih analiza koji je, ironično, u usporedbi s Foucaultom, neobično topao. Disciplinarno, Arendt i Foucault su slični u nepoštivanju uvriježenih granica disciplina: mješavina historiografije, političke teorije i filozofijske analize može se pripisati oboma. Te nam tri točke – metodologija, estetika i transdisciplinarnost – načelno ne stvaraju probleme u usporedbi.¹⁹

¹⁹ Još nekoliko dimenzija usporedbe nije na prvi pogled presudno za analizu totalitarizma, ali ih vrijedi spomenuti kao dodatni poticaj za usporedbu dvoje autora. Kontemplativno, Arendtino povlačenje u sebe i dijalog sa sobom odgovara reflektiranim tehnikama sebstva kod Foucaulta. Filozofija je samosubjektivacija, temelj svakog morala, pri čemu ne treba olako suprotstaviti Arendtino mišljenje bez rukohvata (*Denken ohne Geländer*) Foucaultovim tehnikama sebstva koje se događaju unutar diskursa. Svrha oba proseedea jest izgradnja autonomije nasuprot akrazije koja podliježe nekritički prenesenim vanjskim utjecajima poput inercije birokratske mašine i njezinih standardnih operacijskih procedura, odnosno totalitarnog kretanja u kojemu se subjekti natječu u uzajamnom denunciranju i političkom iščitavanju volje vođe koja je kriterij tumačenja povijesne istine i sudbine ideologiziranog političkog tijela. Jednako tako, premda su kategorije kojima se služe drukčije (za Foucaulta, v. Petković, 2014), u njima ne nalazimo dublje, metafizičke razlike. Kategorijalni trojac, sa snažnom aromom Aristotela, teško prevediv na hrvatski, ali pojmovno jasan: Arendt postavlja rad kao održavanje čovjeka kakav jest, u smislu ekonomske brige za reprodukciju života (*animal laborans*), nasuprot stvaranju djela u smislu poezisa i djelovanju u smislu samosvrhovite političke

Predmetno, kako smo vidjeli, oboje su među ostalim teoretičari ideologije, kritičari ali i korisnici pojma: kod Arendt rasizam nije usputni *software* biopolitike koja postaje tanatopolitika nego pivotalno mjesto, moralna mrlja i simptom

prakse (*homo faber, homo politicus*). Time se Arendt, barem filozofijski, jasno suprotstavlja hajdegerovskom samovanju. Eshatološki također, kod Arendt se pojavljuje sposobnost za novo, s odjecima mesijanstva kao kod Benjamina, ipak malo Jeruzalema uz Atenu (o ovim metonimijama, v. Havers, 2004), dok Foucaultove kasne spise, ako ne cijelu biografiju pisanu s psihologizirajućom premisom (Miller, 1994), definira stoička opsjednutost smrću i meditacijama o njoj – *melete thanatou* – po čemu je, dakle, bliži Heideggeru od Arendt. S druge strane, kod Foucaulta završni reci bilješki njegova posljednjeg predavanja na Collège de France govore kako nema filozofije i političke etike bez odnosa prema drugima (Foucault, 2009); stoga se i bavi kinicima i analizira pareziju, koja nije proročanstvo u kojemu je subjekt u odnosu s Bogom čije istine prenosi ili samodostatni asket koji ne komunicira s drugima. Kod oboje autora, demokracija nije puka doksa, prežvakavanje prolaznih mnijenja onih izgubljenih u spilji dnevne politike, niti je politika uništena. Foucault je politički mislilac kao i Arendt, a ako se razlika treba iščitati, ona je prije u privatnom senzibilitetu nego u temeljnom odnosu spram politike. Politika i teodiceja su ovostrani kod Foucaulta, ali i kod Arendt: unatoč mesijanskim tonovima, agora zamjenjuje transcendenciju. Kodirali ih kao republikanku i liberala (ili, kontroverzije radi, obrnuto), oboje polazu nadu u prosvijećene i samostalne, koji misle bez rukohvata i svjesni su da je gotovo sve opasno, a takvih u društvima klasa i masa nema previše. Oboje su mimo površine i uvriježenih upotreba, tako učitelji političke etike – poanta kojoj se vraćamo u posljednjoj bilješki – nikad banalni, čak i u svojim skandalima i interpretacijskim pogreškama, zvale se one Heidegger, Eichmann (koji ipak nije bio banalni birokrat premda se takvim nastojao prikazati na suđenju) ili Homeini.

propasti Zapada. Ona o tome može ponuditi puno više, ali fukoovska literatura pomaže primijeniti kategoriju na, liberalno govoreći, lijeve totalitarizme. Oboje su analitičari moći, od čega smo počeli, sa zajedničkim interesom za Hobbesa, teoretičara države kojega zanima uspostava jednog iz mnoštva (Foucault, 1980: 78-108), odnosno u nimalo laskavim formulama Arendt, političkog filozofa tiranije i buržoazije (Arendt, 1979: 144, 146); oboje su svoje nacрте, mehanike sila ili demokracije moći, primijenili u povijesnim analizama – politike kažnjavanja ili seksualnosti, odnosno revolucija i totalitarizma o kojemu su dali različite ali komplementarne slike. Arendt, autorica tejlorističkog doba, svjedokinja *malaise* zahuktalog velferizma, umire 1975. kada Foucault objavljuje *Nadzor i kaznu*; prema našim spoznajama, Arendt nije bila upoznata s fukoovskom analitikom moći (čiji se razvoj može pratiti u Foucaultovim predavanjima od početka 1970-ih). Panoptizam kao arhitektura i dijagram moći logora te dispozitivi biopolitike, pretpostavka su totalitarne kontrole i istrjebljenja kategorije subjekata. Arendtina se analiza može spojiti s onim čime se Foucault bavi u nizu predavanja i djela, a tiče se tehnologija moći koje su u užem smislu predpolitičke.

Totalitarizam nije moguć bez dispozitiva disciplinarne moći i biopolitike. Statistika i mase, zajedno s arhitekturom, organizacijom i nadzorom, čine poredak moći s kojom programi političke kontrole operiraju. To je mikrofizika moći i diskursa na koju se nadovezuju biopolitičke operacije upravljanja pučanstvom. S druge strane, svojevrsni *deus ex machina* koji Foucault nudi, ideologiju rasizma, široko shvaćenog, kao specifičnog diskursa bez sumnje treba nadopuniti s povijesno temeljitijim shvaćanjem Arendt. Ideologija je ipak

više od diskurzivne formacije; ona je, u slučajevima relevantnim za totalitarne poretke, specifična diskurzivna praksa s poviješću i unutarnjom logikom. Ona je svojevrsno ludilo diskursa čiju unutarnju logiku objašnjava Arendt. S druge strane, različite strategije, tehnologije, tehnike, taktike pokazuju kako totalitarizam, barem onaj 20. stoljeća, premda fundamentalno određen pojavom biopolitike, nije singularni poredak moći u fukoovskom smislu nego kombinacija tehnologija moći i metastaza ideologije koja se na njih nadovezuje. Dok tehnologija organizira, nadzire, raspoređuje i u konačnici ubija, "istina" ideologije mobilizira na pokret.²⁰

Tumačenjem *Izvora totalitarizma* pokazali smo da je ideologija, praćena terorom koji je potreban da bi se održala njezina fikcija, zapravo bit totalitarizma, nešto što je zajedničko i nacizmu i staljinizmu. Smatramo da se kod Foucaulta nalazi slično razumijevanje totalitarizma. Pojam ideologije uz kritičke prilagodbe i prijepis na novi, ciničniji jezik političke analize, preživljava: rasizam (shvaćen kao ontološka razlika između društvenih grupa), koji postaje središnji politički diskurs uz pomoć tehnika biomoći počinje isključivati kategorije populacije koje smatra, da upotrijebimo Arendtin pojam, "objektivnim" neprijateljima, "nositeljima bolesti" kako bi postigao homeostazu društvenoga orga-

²⁰ Razlika tehnika-tehnologija u ovom tekstu nije presudna pa pojmove koristimo zamjenski za znanje, organizaciju i metodu izvršenja nekog diskurzivnog programa. (Drugi, složeniji pojam inače ukazuje na odnos povijesno akumuliranog "znanstvenog znanja" i tehničkih procesa. Prvi je pojam *prima facie* jednostavniji, a primjenjiv je i u antičkom kontekstu, primjerice na tehnike sebstva koje je Foucault također znao nazvati tehnologijama.)

nizma ili postigao besklasno društvo. Određene razlike između biopolitičkog funkcioniranja nacizma i staljinizma, na koje nam je Prozorov ukazao, ne nijeću ovaj proces isključivanja (što nam primjerice pokazuje kategorija kulaka u procesu industrijalizacije Sovjetskog Saveza). Neprijateljski stav prema postojećem društvu ili njegovim dijelovima jest odlika obje ideologije koje usmjeravaju svoje biopolitičke tehnike na ideologijski profilirane objekte svoje intervencije.

Ako smo Arendt i Foucaulta pomirili u području ideologije, što je s drugim polom analize – političkom tehnikom? Dodatnu podudarnost dvoje autora nalazimo u razumijevanja totalitarnih stranaka/pokreta i njihove tehnologije organiziranja. Arendt jasno pokazuje slojevitost strukturu totalitarnog pokreta, čija je svrha indoktrinacija članova pokreta, i ulogu urotničke frakcije u obnašanju totalitarne vlasti. U tajnosti urotnika leži moć u totalitarnom sustavu. Foucault je jedno prigodom rekao da “pojam totalitarizma nije prikladan.” Po njegovu mišljenju, “tako grubim instrumentom ništa ne možemo razumjeti. Ono što treba proučavati su stranke, funkcija stranaka.” (usp. Eribon, 2011: 495). Za razliku od buržoaskih stranaka, koje počivaju na osviještenim interesima koji su ekonomski uvjetovani (kako Arendt pokazuje u *Imperijalizmu*), totalitarni pokreti organiziraju pripadnike mase koja ne zna vlastite interese prije njihove političke artikulacije. Arendt nam pokazuje da je masa povijesni novitet koji se pojavio kada je većina stanovništva postala gomila, koju nacionalna država nije mogla akomodirati. U tom smislu totalitarni pokreti su razvili nove organizacijske tehnike koje indoktriniraju. One stvaraju fiktivni svijet u kojemu pružaju uporište svojim članovima za razumijevanje stvarnosti, svojevrstu sigurnu luku.

Održavanje ideološke fikcije jest ono što postaje imperativ za totalitarne pokrete po preuzimanju vlasti u čemu se služe posebnim tehnikama.

Druga bitna stavka tehnologije organizacije totalitarnih stranaka/pokreta, koju smo naznačili u dijelu teksta posvećenom Arendt, jest položaj urotničke frakcije, koji je inspiriran raznim tajnim društvima kako Arendt pokazuje, te je utjelovljenje vjerovanja u moć žive organizacije, gdje mala, dobro organizirana skupina ljudi, može promijeniti svijet. Utemeljenje nalazimo i u Arendtinom razumijevanju imperijalističke birokracije, koja je svojim principom vladanja dekretima stvorila tehnologiju s pomoću koje se postiže mogućnost identifikacije onoga koji vlada sa silama povijesti, odnosno neposrednost vođine volje u očima podanika i samim time neizbježnost zakona povijesti. Foucault u prvom predavanju u ciklusu *O vladanju živima* tvrdi: “Teror je governmentálnost ogoljene države, cinične države, opscene države. U teroru, istina je ono što imobilizira, a ne ono lažno” (Foucault, 2012: 17). Smatramo ovo analognim s Arendtinim shvaćanjem tehnologije vladanja koja je nastala tokom imperijalizma. Urotnička frakcija jest upravo onaj dio političke organizacije koji vuče konce iz sjene, tzv. siva eminencija. Oboje autora sugeriraju važnu odliku totalitarizma, a to su specifične tehnologije organiziranja. Ova se linija razmišljanja nadovezuje i na Kureličevo čitanje Marcusea koje pokazuje da je ključni pomak u povijesti Sovjetskog marksizma onaj s marksističkog tumačenja zakona kapitalizma na lenjinističku koncepciju partije kao organizacijske i političke avangarde koja socijalizam stvara političkim djelovanjem, ako je potrebno terorom, po kojemu slijedi diktatura proletarijata, kako bi se stvorila stvarnost socijalizma pa i

tamo gdje kapitalistički uvjeti nisu sazreli za revoluciju niti unutar marksističkog diskursa o zakonitostima kapitalističke ekonomije.

Može se reći da ideologija totalitarizma nastoji stvoriti novoga čovjeka i posljedično novi svijet, novo čovječanstvo, što kod Arendt vidimo u razumijevanju koncentracijskog logora koji postaje središnja institucija totalitarizma u kojoj se svaka ljudska spontanost nastoji uništiti i gdje se ljudi pretvaraju u tijela u koja se može usaditi novi skup uvjetovanih reakcija, ako ne kao svjesni eksperiment onda kao nuspojava ideologije koja kao učinak ima radikalno zlo, "pakao na zemlji kao nenamjeravani telos totalitarizma" (Kurelić, 2016). Kod Foucaulta nalazimo slične općenite motive: tehnike moći nastoje proizvesti ono što određenoj moći treba, bilo produktivnog radnika ili poslušnog podanika, i to nastoje postići putem normalizacije pojedinaca i isključivanjem onih koji su izvan kategorije normalnoga. Ono po čemu se njih dvoje razlikuju jest njihovo razumijevanje normalizacije. Arendt je vidi kao uništenje spontanosti i individualnosti, kao određeni pritisak za konformiranjem, dok Foucault smatra da moderna moć zapravo djeluje individualizirajuće jer svakoga pretvara u "slučaj" sa svojim posebnim karakteristikama, koji zapravo ima mogućnost promijeniti diskurs o onome što on jest, a što Foucault u svojim načelima analitike moći naziva taktičkom polivalentnošću diskursa (Blencowe, 2010: 125).

Ovome treba dodati još par razlika kako bi relativizirali površinsku harmoniju eklekticizma naše usporedbe. Razlika između autora, koju smo uvodno naznačili, može se pronaći u razumijevanju koncentracijskog logora. Za Foucaulta je riječ o još jednoj (biopolitičkoj) tehnici moći koju su izumili Englezi u 19. stolje-

ću u svojim kolonijalnim operacijama, a mogu je koristiti prema uvriježenom shvaćanju netotalitarni poretci (obično se spominje primjer internacije građana japanskog podrijetla u SAD-u tijekom Drugog svjetskog rata). Foucault se ne bi složio s Arendt da je logor središnja institucija totalitarizma gdje teror vlada i gdje je radikalno zlo nastupilo na Zemlji. Za njega je prije riječ o radikalnoj upotrebi biopolitičkih tehnika moći u svrhu ostvarivanja državnoga rasizma, što se može reći i za druge moderne tehnike moći, kako smo pokazali. Jednako tako, argument da je totalitarizam radikalno zao zbog neutilitarnog karaktera njegovog terora ne prolazi kod Foucaulta. Radikalno zlo jest koncept koji upućuje na određenu istinu, što bi, vjerujemo, Foucaultu bilo sporno kao što smo prikazali u njegovoj kritici ideologije. Ne može postojati istina van diskursa.²¹ Ono što se radi u logoru neutilitarno je za one koji su u njemu, ali je, nažalost, utilitarno iz ideološkog rakursa onih koji to čine. Daleko od toga da sam Foucault ne bi nazvao radikalnim ono što se događalo u logorima, ali smatramo da bi nastojao raščistiti pojmove da bi razumijevanje bilo potpunije u danom vremenu i kontekstu.

Ukratko, iako postoje razlike u shvaćanju totalitarizma, možemo sažeti da se slažu u par bitnih točaka. Prva točka bi bila ideologija. Ideologija jest ono što ljudima pruža razumijevanje svijeta i izlazak iz nekonzistentnosti i nepredvidivosti društvenog realiteta nakon raspada svih ostalih društvenih veza koje su pružale sigurnost, te održavanje te ideo-

²¹ O složenom pojmu istine kod Foucaulta vrlo instruktivno v. u: Prado (2006). Ovdje nismo u prilici otvarati problematiku Foucaultovog poimanja istine kao kušnje i važnosti tog pojma za političku etiku.

loške fikcije koja je izgrađena jest ono što je omogućilo počinjenje najvećih zločina. Ideologija jest ono što se može smatrati jednom od nužnosti totalitarizma, posebna totalna ideologija koja je svojom željenom konzistentnošću i negativnim stavom naspram postojećeg ponudila rješenje koje su mnogi srdačno prihvatili i to mogu učiniti ponovno. Pravo pitanje jest što tjera ljude da na totalan način stave u upotrebu tehnike moći. Mislimo da je odgovor na to pitanje kod oboje autora ideologija. Može se čak primijetiti da je nacizam kao rasiistička ideologija bio opsjednut biološkim, dok je staljinizam kao ideologija sa specifičnim razumijevanjem socijalnoga počinio masovne zločine u svrhu postizanja drugačijih ideoloških ciljeva, kao što su, primjerice, industrijalizacija i stvaranje radničke klase. Druga točka dodira dvaju autora jest specifična totalitarna tehnologija organiziranja i vladanja. Uloga indoktrinacije i urotničke frakcije jest ono što je novitet kod totalitarnih stranaka/pokreta. Indoktrinacija stvara ideološku fikciju i održava ju, najviše uz pomoć raznih slojeva totalitarnog pokreta koji služe kao brana od netotalitarne stvarnosti. Urotnička frakcija jest načelo organizacije koje malom broju ljudi stavlja ogromnu moć u ruke, poistovjećuje ih sa poviješću samom u vlastitim očima i očima podanika. Ona jest ono što potpomaže neprijateljski odnos totalitarizma prema stvarnosti koja, u njihovom ideološkom shvaćanju, nije u skladu sa zakonima povijesti.

Smatramo da su, u pogledu totalitarizma, Foucault i Arendt u velikoj mjeri komplementarni. Njihove analize su povijesno utemeljene i imaju zajedničkih točaka u razumijevanju totalitarizma, od kojih se neke kao, primjerice, tehnološki aspekt totalitarizma kod Arendt, jasnije pokazuju kao važni u razumije-

vanju totalitarizma kada se dvoje autora stave u dijalog. Iako Foucault rudimentarno tretira temu, njegovo razumijevanje moći u modernome društvu bolje profilira varijacije totalitarizma, što se posebno odnosi na shvaćanje biopolitike, njezinih tehnika i diskursa. Čini nam se da Foucaultov kategorijalni aparat ima više fleksibilnosti i dobro pokazuje odlike zajedničke nacizmu i staljinizmu, ali i liberalizmu, što nam Foucaultovo shvaćanje liberalizma dobro pokazuje. No zajedno, združenim snagama,²² upućivanje na političku tehniku i ideologiju objašnjava totalitarizam koji konačno možemo definirati.

Uništavanje ljudi u ime ideologije: *a boot stamping on a human face forever*

Na početku *Totalitarizma* može se naći epigraf Davida Rousseta koji glasi: "Normalni ljudi ne znaju da je sve moguće" (Arendt, 1979: 303). Manje je utješno od plodna analitičkog dijaloga Foucault i Arendt što nam uvidi oboje, pesimistična hiperaktivnost i politički angažman, ne sugeriraju kraj totalitarizma i njegovo smještanje u arhiv političke povijesti nego mogućnost njegova povratka koji ideološke projekte pomoću tehnologija epohe povezuje u orvelovski projekt, pamtljivo opisan kao beskonačno gaženje ljudskog lica čizmom. Ono je i dalje moguće. Ali o čemu točno govorimo na teorijskoj razini? Definicija totalitarizma u polju moći – koja uvažava

²² Eventualni povik protiv nereflektirane androcentričnosti muževne metafore (zamislimo: *mulieribus unitis*), može se donekle opravdati barem kad je riječ o teoretičarki koja je, ipak slijedeći u tome Heideggera, romantizirala Grke kao i dalje aktualne učitelje mišljenja i političkog djelovanja. Kao što je to, na svoj način i uz sve ograde, činio i Foucault.

ideologijski i tehnologijski moment prisutan kod oboje autora – bila bi da je posrijedi politička mobilizacija koja koristi tehnologije moći za totalnu dominaciju, isključenje pluralizma opravdano ideologijom koje eskalira u masovno zatvaranje ili istrjebljenje, bilo kao radikalno zlo, bilo kao logičan ishod ideologije. Analogno jednoj od destruktivnih definicija vlasništva prema kojoj je ono pravo raspolaganja nekom stvari do uništenja, totalitarizam je ideologijom definirano pravo raspolaganja ljudima do uništenja, kojemu koordinate moći modernosti daju specifičnu tehnologijsku razliku u odnosu na različite pogrome povijesti. Totalitarizam je, dakle, pravo raspolaganja životima subjekta u ime ideologije do uništenja svakog od tih subjekata radi politički pojmljenog dobra ideološki definiranog i vođenog kolektiva.²³

Po izvedenoj analitičkoj vježbi i oboružani definicijom, na samome kraju možemo ponuditi odgovore na pitanja s kojima smo počeli. Agambenov legalni građanski rat nudi specifičnu političku perspektivu o suvremenim zbivanjima: definicija, zahvaćena Foucaultovom analizom ratobornih diskursa, više je plošna no pogrešna, ako se primijeni na pojavu općenito. Ako totalitarizam povežemo s nasilnom ideološkom kontrolom od strane pokreta koji destruiira normativno shvaćenu državu – kontrolom koja završava u nekoj vrsti logora ili uništenja, s metastazama ideologijskog men-

talnog sklopa i terorom, globalnome logoru nedostaje konzistentna ideologija uništenja. Potreban je objektivni neprijatelj kojega varijacije rasizma rado nude no njima, unatoč zaoštavanju, zasad nedostaje status dominantnog diskursa koji bi upravljao politikom. Zlokobno je međutim što su žice, logori i vlakovi već prisutni tamo gdje se naivno mislilo da ih je politička povijest izbrisala za sva vremena. Teokracije, strogo govoreći, također nisu totalitarne. Za razliku od nacističke rasističke birokracije, one omogućuju konverziju koja nije spasila Židove od logora bez obzira na to što su neki od njih ili njihovi preci prihvatili kršćanstvo: iako za mnoge pod neprihvatljivim uvjetima, religije su inkluzivne prema onima koji se pokore. Nadzor je pak tehnika kojom se totalitarizam služi, ali sama po sebi nije dovoljna da se pojava – opći politički voajerizam koji otvara široki prostor za zloporabe – nazove totalitarnim. DDR je bio obilježen takvim panoptizmom ali, ako izuzmemo sovjetske “posebne logore” (tzv. *Speziallager*) u poraću, nije bio društvo logora i istrjebljenja; o Jugoslaviji bi s obzirom na još uvijek prisutnu političku osjetljivost teme u javnom diskursu u Hrvatskoj trebalo napisati poseban rad da se minimiziraju nespornosti, ali činjenica je da se ideološka zasićenost i tamo združila s likvidacijama i logorima u poraću i vremenu raskida sa Staljinom dok su političke likvidacije tajne policije nastavljene i u posljednjoj dekadi poretka bez obzira na slobodnija strujanja u kulturnoj sferi. Politička korektnost, kao i svaki ideologiziran diskurs, može postati totalitarna, ali, iako periferno koristi kazneni i disciplinarni aparat, nedostaje joj totalitarna tehnika i efektivna kontrola cjeline društvenog života mimo kolonizacije diskursa pojedinih institucija i miljea.

²³ Poetski rečeno, posrijedi je strukturirana orgija političke moći potpomognuta ideologijom, dispozitivima biomoći i tehnologijama discipline, koja uništava pojedinca kao nov početak. No tom (seksualiziranom) metaforom već zalazimo u područje filmske povijesti zahvaćeno *Noćnim portrom* Liliane Cavani, ili Pasolinijevom interpretacijom Sadea u filmu *Salò*.

U konačnici, ovaj niz negacija predstavlja slabu utjehu za građanski centar i klasični liberalizam (ili burkeovski ili oakeshottovski konzervativizam liberalne tradicije za one kojima je taj pojam draži), koji, zajedno s pristojnošću politike, lako nestaje kao relevantna politička snaga između ekstremističkih ideologija različitih pokreta koje su, kada se za to steknu okolnosti, sklone svoje fantazmatске programe ostvarivati suvremenim sredstvima moći protiv potencijala i slobode pojedinca.²⁴ Kako Arendt upo-

²⁴ Kako smo uvodno i na marginama završnih dijelova rada istaknuli, a dodatno je podcrtao jedan od recenzenata, postoje bitne razlike između poimanja politike Arendt, Foucaulta i Agambena, pri čemu naše postavljanje problema poziva na ozbiljniju raspravu o Agambenu od par usputnih napomena koje smo ponudili. Kritiku uvažavam, uz predvidljivu napomenu da bi nas odgovor na nju odveo izvan okvira ionako velikog teksta. Vrijedi, međutim, zaključno istaknuti, kako u povezivanju tumačenja totalitarizma i poimanja politike, Arendtin normativizam pronalaznja zajedničkog u pluralnome – izraziv u pojmovima otkrivanja “moje prisutnosti drugima”, “novoga početka” i “stvaranja nove pluralne prisutnosti” (Herzog, 2004:

zorava na kraju svoje studije, totalitarna se rješenja mogu vratiti i rješavati političke probleme kada to nije moguće učiniti na način koji je u skladu s ljudskim dostojanstvom (Arendt, 1979: 459). Podsjetimo, ishod zahuktalih ideoloških vizija u moderni, kada se realizira, nije ni had, ni purgatorij, pa čak ni paklena rupčaga (*hellhole*) nego upravo pakao na zemlji (Kurelić, 2016).

43, 45) – te prominentno povezivanje političkog djelovanja s odgovornošću, ima paralelu barem u spomenutom pojmu parezije kod kasnog Foucaulta kod kojega se parezistički subjekt otkriva i riskira, odgovorno prihvaćajući posljedice svojega djelovanja u javnoj sferi. Ako banalnost zla u naknadnim tumačenjima kod Arendt barem u “nacrtu” oduzima totalitarizmu “paklene” kvalitete radikalnog zla, takav razvoj čak povećava važnost odgovornog političkog djelovanja i mišljenja “bez rukohvata” koje na svoj način zagovara oboje autora – i Arendt i Foucault. To što takav pristup ne jamči učinkovitost, može izazvati skepsu i pesimizam, no ista se neizvjesnost može shvatiti kao cijena pristupa koji otvara prostor za političku etiku slobode. Sokrat, politički i etički parezijast kod Foucaulta, bio je osuđen na smrt ali to ga nije spriječilo da dosljedno politički djeluje.

LITERATURA

- Agamben, Giorgio (2002) *L'état d'exception*. *Le Monde*, 12. 12. 2002.
- Allen, Amy (2002) Power, Subjectivity, and Agency: Between Arendt and Foucault. *International Journal of Philosophical Studies* (10)2: 131-149.
- Alshaihi, Wisam (2015). *The Intellectual Destroyer: Michel Foucault and The Iranian Revolution*. University of Colorado, Boulder, *Undergraduate Honors Theses*. Paper 758. http://scholar.colorado.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1953&context=honr_theses. Pristupljeno 29. 12. 2016.
- Arendt, Hannah (1979) *The Origins of Totalitarianism. New Edition With Added Prefaces*. San Diego, CA: Harcourt Brace.
- Arendt, Hannah (1996) *Totalitarizam*. Zagreb: Politička kultura.

- Arendt, Hannah (1998) *Izvori totalitarizma*. Beograd: Feministička izdavačka kuća 94.
- Arendt, Hannah (2015) *Izvori totalitarizma*. Zagreb: Disput.
- Barrett, Michele (1991) *The Politics of Truth: From Marx to Foucault*. Cambridge: Polity.
- Beaulieu, Alain (2010) Towards a liberal Utopia: The connection between Foucault's reporting on the Iranian Revolution and the ethical turn. *Philosophy and Social Criticism* (36)7: 801-818.
- Blencowe, Claire (2010) Foucaults and Arendt's 'insider view' of biopolitics: a critique of Agamben. *History of the Human Sciences*, (23)5: 113-130.
- Bruneteau, Bernard (2002) *Totalitarizmi*. Zagreb: Politička kultura.
- Eribon, Didier (2011) *Foucault*. Pariz: Flammarion.
- Erlenbusch, Verena (2017) From Race War to Socialist Racism: Foucault's Second Transcription, *Foucault Studies*, 22: 134-152.
- Fairclough, Norman (1992) *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity.
- Foucault, Michel (1969) *L'archéologie du savoir*. Pariz: Gallimard.
- Foucault, Michel (1976) *Histoire de la sexualité: La volonté de savoir*. Pariz: Gallimard.
- Foucault, Michel (1980) *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977* (ur. Colin Gordon). New York: Pantheon.
- Foucault, Michel (1994) *Nadzor i kazna*. Zagreb: Informator i FPZG.
- Foucault, Michel (1997) *Il faut défendre la société: Cours au Collège de France 1975-1976*. Pariz: Gallimard i Seuil.
- Foucault, Michel (2004a) *Sécurité, Territoire, Population: Cours au Collège de France 1977-1978*. Pariz: Gallimard i Seuil.
- Foucault, Michel (2004b) *Naissance de la biopolitique: Cours au Collège de France 1978-1979*. Pariz: Gallimard i Seuil.
- Foucault, Michel (2009) *Le Courage de la vérité: gouvernement de soi et des autres II: Cours au Collège de France 1983-1984*. Pariz: Gallimard i Seuil.
- Foucault, Michel (2012) *Du Gouvernement des vivants. Cours au Collège de France (1979-1980)*. Pariz: Gallimard i Seuil.
- Foucault, Michel (2016) *Rođenje biopolitike: Predavanja na Collège de France 1978-1979*. Zagreb: Sandorf i Mizantrop.
- Friedrich, Carl, Brzezinski, Zbigniew (1956) *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Habermas, Jürgen (1988) *Filozofijski diskurs moderne*. Zagreb: Globus.
- Havers, Grant (2004) Between Athens and Jerusalem: Western otherness in the thought of Leo Strauss and Hannah Arendt. *European Legacy* (9)1: 19-29.
- Herzog, Annabel (2004) Hannah Arendt's Concept of Responsibility, *Studies in Social and Political Thought*, (10): 39-56.
- Kurelić, Zoran (1996) The Dark Crystal. *Politička misao* (33)5: 86-98.
- Kurelić, Zoran (2009a) *Telos of the Camp*. *Politička misao* (46)3: 141-156.
- Kurelić, Zoran (2009b) Globalni logor. *Politička misao* (46)4: 9-17.
- Kurelić, Zoran (2012) Kiša zmija. *Politička misao* (49)1: 24-40.
- Kurelić, Zoran (2016) *From Hellholes to Hell: On Political Agency in Purgatory*, neobjavljeni rukopis.
- Lemke, Thomas (2010) From state biology to the government of life: Historical

- dimensions and contemporary perspectives of 'biopolitics'. *Journal of Classical Sociology* (10)4: 421-438.
- Linz, Juan, Stepan, Alfred (1996) *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore i London: The Johns Hopkins University Press.
- Macey, David (2009) Rethinking Biopolitics, Race, and Power in the Wake of Foucault. *Theory, Culture and Society* (26)6: 186-205.
- McCall, Corey (2013) Ambivalent Modernities: Foucault's Iranian Writings Reconsidered. *Foucault Studies* 15: 27-51.
- Miller, James (1994) *The Passion of Michel Foucault*. New York: Anchor.
- Neumann, Franz L. (1974) *Demokratska i autoritarna država*. Zagreb: Naprijed.
- Neumann, Franz L. (2012) *Behemot: struktura i praksa nacionalsocijalizma 1933-1944*. Zagreb: Disput.
- Ojkaganas, Mika (2005) Impossible Di-algoue on Bio-power: Agamben and Foucault. *Foucault Studies* 2: 5-28.
- Oksala, Johana (2012) *Foucault, Politics, and Violence*. Evanston, IL: Northwestern University Press.
- Oksala, Johanna (2010) Violence and the Biopolitics of Modernity. *Foucault Studies* 10: 23-43.
- Paić, Žarko (2015) *Totalitarizam?* Zagreb: Meandarmedia.
- Petković, Krešimir (2014) Foucault i politička znanost: konceptualni motivi za političku teoriju i praksu. *Holon* (4)2: 286-328.
- Petković, Krešimir (2016) Treba li braniti društvo? Foucault, rat i metafore po kojima živimo. *Filozofska istraživanja* (36)4: 693-713.
- Prado, Carlos Garcia (2006) *Searle and Foucault on Truth*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Prozorov, Sergei (2013) Living Ideas and Dead Bodies: The Biopolitics of Stalinism. *Alternatives: Global, Local, Political* (38)3: 208-227.
- Ribarević, Luka (2004) Potencijali političkoga i radikalno Zlo totalitarizma (izazovi političkog mišljenja Hannah Arendt). *Politička misao* (41)2: 103-116.
- Ribarević, Luka (2015) Montesquieu on Totalitarianism: Hannah Arendt's *Ideology and Terror*. Izlaganje na ECPR General Conference, Université de Montréal, 26-29. 8. <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/9d407b50-304e-45d6-b03d-c1bfe9f58b6.pdf>. Pristupljeno 29. 12. 2016.
- Schotten, Heike (2015) Against Totalitarianism: Agamben, Foucault, and the Politics of Critique. *Foucault Studies* 20: 155-179.
- Solomon, Peter (1980) Soviet Penal Policy, 1917-1934. *Slavic Review* (39) 2: 195-217.
- Traverso, Enzo (2016) "Un concept fécond pour les temps présents" (intervju). U: Hannah Arendt: La passion de comprendre, *Philosophie magazine hors-série*, 28 (siječanj): 38-43
- Villa, Dana (ur) (2000) *The Cambridge Companion to Hannah Arendt*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wickham, Garry (2008) The social must be limited: Some problems with Foucault's approach to modern positive power. *Journal of Sociology* (44)1: 29-44.
- Žižek, Slavoj (2001) *Did Somebody Say Totalitarianism?* London: Verso.

Totalitarianism between the ideology of the movement and the physics of power: Hannah Arendt and Michel Foucault

SUMMARY The paper compares the understanding of totalitarianism by Hannah Arendt and Michel Foucault. First, a critical reading of Arendt depicts her understanding of the characteristics of totalitarianism. Ideology is ultimately shown to be crucial for Arendt. Then Foucault's critique of the concept of ideology is provided together with his understanding of the functioning of power. Special attention is given to Foucault's understanding of biopower and his theorizing about Nazism, racism, and Stalinism. In the last part of the paper similarities and differences between Foucault and Arendt in the understanding of totalitarianism are drawn, and a synthetic definition of totalitarianism is offered, which can be helpful in evaluating the historical and modern political orders as totalitarian.

KEYWORDS totalitarianism, ideology, biopolitics, Nazism, Stalinism, Racism, technologies of power, Hannah Arendt, Michel Foucault, radical evil, camp.

PHILOSOPHY AND POLITICS: THE ANTI-POLITICAL CHARACTER OF SOCRATES' PHILOSOPHY AND PLATO'S PROJECT OF MAKING PHILOSOPHY POLITICAL

Hrvoje Cvijanović

Faculty of Political Science
University of Zagreb
E-mail: hcvijanovic@fpzg.hr

DOI: 10.20901/an.13.08

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: ožujak 2017.

Abstract The intention of this research is to elaborate on Socrates' philosophy and its serious consequences for the relationship between philosophy and politics, hence making them hostile to each other, and Socrates an enemy of the people. The author explores the tension between philosophy and public life by comparing and contrasting two opposing philosophical projects – Socrates and Plato's – while illuminating different methods and paths they follow in their understanding of philosophy and politics. Since the author makes a claim that Socrates' philosophy is anti-political and subversive, perceived useless for public life and leading to political instability, it tragically fails when confronted with political power, as Plato subtly reveals in the dialogues. On the contrary, Plato's political project, regardless of its own contradictions, failures and turnovers, represents a radical shift. It is the project of re-founding the city on the new political grounds, attempting to make philosophy political, and the city safe for philosophy by permanently looking for a *modus vivendi* between philosophy and politics.

Keywords philosophy, anti-political, subversive, instability, Socrates, Plato

Five years before the trial and death of Socrates, namely in 404 BCE, Athens was defeated after two and half decades of war with Sparta. Yet, this was not only a demise of the Athenian Empire as a supreme naval force of the Hellenistic

world. More importantly, this foreign policy and military debacle disintegrated Athenian democracy. Political turmoil and insecurity infested the inner domain exposing the ultimate fragility of Athenian democratic institutions.

These decades of war and instability coincide with the influence of Socrates and his philosophizing on life in Athens. For many, this type of philosophizing – its method, its influence, along with its visual appearance embodied in Socrates' lifestyle as well as the lifestyle of his followers – has been perceived subversive and thus responsible for weakening and destabilizing political institutions making him a notorious figure of public life. Both Socrates' own contempt and irony toward politics and politicians, as well as his image in the public, even among some of his close acquaintances, opened up the conflict between philosophy and politics, or public life in general. For example, in the *Gorgias* Socrates makes a radical statement that “we don't know any man who has proved to be good at politics in this city” (*Gorgias*, 517a), or that “those who profess to be politicians are just like those who profess to be sophists” (*Gorgias*, 519c). In the *Symposium* even Alcibiades, his lover and an admirer, articulates the public perception of Socrates according to which Socrates is full of contempt toward all values, goods, and people of the city:

“You can't imagine how little he cares whether a person is beautiful, or rich, or famous in any other way that most people admire. He considers all these possessions *beneath contempt, and that's exactly how he considers us as well*. In public, I tell you, his whole life is one big game – a game of irony” (*Symposium*, 216e).

Taking all these into an account, we should reexamine Socrates' philosophical project by putting an emphasis on its political consequences. Actually, his philosophizing will be taken as a paradigm for understanding the relationship between philosophy and public life in the context of democratic institutions and

practices, and as such we will be exploring the tensions between philosophy and politics and where these tensions are coming from. Therefore, I am going to review Socrates' philosophical project from the standpoint of its contribution to political instability. In order to understand this problem better, we should actually differentiate between two projects – the one of Socrates and the other of Plato. Unlike Socrates' anti-political and subversive project, it should be emphasized that Plato's political project is the project of re-founding the city on the new political grounds, thus being inherently political and aiming toward making the city safe for philosophy by pushing toward a *modus vivendi* between philosophy and public life. Was Plato successful in doing that? We will discuss that later.

The end of the *Theaetetus* is revealing. Plato is not just telling the story in retrospect since the *Theaetetus* belongs to the late dialogues, but the time setting of the philosophical discussion between Socrates and Theaetetus is placed before his trial in the court of Athens. “I must go”, Socrates concludes the conversation, “to the King's Porch to meet the indictment that Meletus has brought against me” (*Theaetetus*, 210d). We are suggested that philosophizing is willy-nilly interrupted due to the matters of public importance. The tension between philosophical and political life is implied: Socrates has to interrupt his philosophizing even though his commitment to philosophy is in stark opposition to the superficiality of public affairs. Namely, he could not care less about the public matters. Yet, he has to descend, so to speak, to the “cave” of public life to face the charges, and even more tragically, he is able to anticipate that the cave ‘beast’ – philosophically untouched *demos* –

will seal off his destiny.¹ Out of this traumatic experience for Socrates, Plato will try to bridge the gap between philosophy and public life – “the nonphilosophic orientation of the city” and thus its hostility toward philosophy (Bloom, 1991:310). Therefore, we will see that the ideal of the Socratic way of life is not the same as the one Plato suggests in the *Republic* and elsewhere in his later writings, thus making us aware that we are dealing with two different ‘Socrates’ – the historic and the Platonic one.² Pre-

cisely, as historical Socrates from the early dialogues, the one practicing cross-examination (elenchus) of his interlocutors gradually fades away, the Platonic Socrates takes his place in the middle dialogues, resulting in changing of the relationship between politics and philosophy.

¹ “Descending” is a fundamental overall motive of Platonic philosophy. It can be noticed from the very beginning of the *Republic* – the very first word is *kateben* (‘I went down’) embodying strong symbolism of either bringing the light of knowledge into the darkness of socio-political reality, or the hardship of the whole epistemic journey someone has to take. This symbolism of descending as well as of rising is running throughout the whole text. For additional readings on this motive see, for example: Miller, 1995; Vogelin, 2000, Howland, 2004; Altman, 2013. Moreover, this motive is fundamental for the whole tradition of Western literature and philosophy starting from Homer’s *Odyssey* where Odeseus has to travel down Hades, to Nietzsche’s *Thus Spoke Zarathustra* where this motive is clearly depicted in the figure of Zarathustra who “must descend to the depths” and “bring the light to the underworld”, namely to “go under – go down” to man “to whom I want to descend” (Nietzsche, 1978:10).

² It would be an interpretative slippery slope to make any assumptions about the historicity of Socrates having in mind that Plato’s dialogues are a literary form and the characters Plato introduces should be treated in the same way. Yet, if we take one of the early dialogues such as the *Apology*, we can notice that this dialogue resembles the historical trial of Socrates similarly presented by Xenophon as well. But it would be mistaken to argue that even these early dialogues should be treated as the historical record of actual conversations (Nightingale, 1995; Ruther-

ford, 1995; Kahn, 1996; Blondell, 2002; Giannopolou, 2013). However, the difference between two figures – the so-called historical Socrates and the Platonic Socrates can be established. First, there are fundamental differences between the two figures of Socrates – the differences that actually envision different projects Plato writes about. As Vlastos pointed out, Plato throughout his early writings “remains convinced of the substantial truth of Socrates’ teaching and the soundness of its method” (Vlastos, 1991:53). After that period this is not the case anymore. For example, it looks like in the *Gorgias*, but especially from the book II of the *Republic* we have “another” Socrates speaking (I disagree with Vlastos about positioning the *Gorgias* in the early dialogues). On the one hand, in the *Gorgias* we still have the elenchus in which Socrates tries to cross-examine his interlocutors, along with the aporetic construction of the dialogue. On the other hand, unlike the benevolent Euthyphro, here in the *Gorgias* these interlocutors became more hostile to Socrates, and Socrates more convinced to defend a certain conception of knowledge, life and philosophy, but also trying to reinterpret the domain of practicing politics. But the fundamental discrepancy between these two figures of Socrates develops from the book II of the *Republic* to the last Plato’s dialogue. Aside from establishing his own metaphysics, Plato will only use the figure of Socrates to pursue his own articulation of the philosophical as well as the political program. This political dimension of Plato’s writings (especially articulated through the foundation of the state and the institutional/educational settings aiming to make the city safe for philosophy, if not completely inconceivable for the historical Socrates) is definitely fundamentally opposed to his anti-political sentiment.

As already mentioned, I would like to argue that, unlike Plato's foundational political project, Socrates' philosophical project is fundamentally anti-political, and as such it was perceived odious to the majority of Athenians, and Socrates himself was a figure whose sophistry was cunning as well as subversive for the city. In other words, to understand Plato's foundational political project deployed in the *Republic*, it is necessary to first look back at the Socratic project – namely, its anti-foundational and anti-political dimensions. In order to do so, we would need to rethink the political ramifications of Socrates' cross-examination activities, namely his elenchus as a method of searching for truth by questioning all the epistemological foundations. Precisely, would it be possible to make a claim that the method itself, the elenchus, made the city more vulnerable in the new political circumstances than ever before? Was it the clash between Athens on the one side searching for a firm ground, an anchor, and Socrates, on the other side, whose questioning was perceived as anchorless, corrupting, and politically and morally subversive? Namely, if Socratic elenchus pushes the instability of individual moral convictions, the political order, especially if haunted by the fear of political instability, may consider this elenchus as well as those practicing it as dangerous. In order to protect certain metaphysical and political foundations, the political order cannot rest on permanent dismantling of someone's moral universe. Hence, the trial and death of Socrates represent the end of his epistemological project because this project, as I mentioned, was not foundational while, at the same time, it was perceived as subversive and dangerous to the city. Plato will draw on that lesson realizing that philosopher's crav-

ing for truth embodied in the Socratic project is incompatible with the demands of public life. However, Plato will offer a reinterpretation of the role that philosophy has to play in public life in his *Republic*. Philosophy needs particular social settings in order to flourish; otherwise it is likely to perish. Its constitution is fragile, thus not properly equipped to grapple with the democratic "beast".

Therefore, in the argument that will follow I am going to show first why Socrates' philosophy should be considered as anti-political as well as politically subversive. Additionally I will show why Plato's political project, although politically subversive for another reason – namely, for Plato's flirting with the Spartan educational training and programming – is the final blow to the Socratic philosophy, but also an attempt to redraw the line between philosophy and politics by re-founding the city and making it safe for philosophy.

Anti-political and subversive philosophizing

About fifty years after the death of Socrates, Aeschines, the Athenian orator and politician, in his speech against Timarchus said that Athenians "put Socrates the sophist to death because he was shown to have educated Critias, one of the Thirty who overthrew the democracy" (Aeschines, 2001:112). The perception given about Socrates in this speech is indicative for two reasons. First, Socrates is marked as a sophist. Second, and even more important, Socrates' philosophic influence has been perceived as subversive for the Athenian democracy. It is interesting that these views endured for more than fifty years after the trial and death of Socrates.

Moreover, such views had been present for at least a couple of decades before the trial. Namely, Aristophanes had depicted Socrates as a sophist and trickster in the *Clouds* (Aristophanes, 1998), about twenty years before Socrates was convicted. In the *Apology* this argument reappears showing that Socrates has a reputation of a person who “turns the weaker argument into the stronger, and teaches other to do the same” (*Apology*, 19c, 18c). Yet, these indictments about the sophistry of Socrates hardly made sense since no other sophist was put on a trial for simply being a sophist. Rather, it is my argument that the accusation about sophistry was politically motivated aiming to put an end to the subversive effects of Socrates’ philosophizing on public life. These subversive effects were manifested in destabilizing people’s dominant views about morality, in abolishing Athenian democracy, and in turning young people (such as the Athenian general Alcibiades) against their own institutions.

What I would like to argue is that Socrates is the anti-political hero *par excellence*. In the Greek tradition the best known anti-political figures are literary (and paradigmatic) characters such as Achilles or Antigone. Socrates belongs to that anti-political tradition as well. As is the case with both Achilles and Antigone, Socrates is guided by the transcendent imperative beyond communal life, and each type of such zealotry is characterized by inflexibility and fulfillment of one’s own duty, destiny, and mission whose ultimate end is death, not political community whatsoever. Precisely, Socrates refers to himself in a theological and even eschatological manner as, for example, a servant of god that brings the greatest good for the city (*Apology*, 30a), a gift of god (*Apology*,

30d-31b), a person who is on a mission led by god (*Apology*, 33c), and who cannot do otherwise because “that would mean disobeying my god” (*Apology*, 37e-38a). On top of that, and perhaps even more problematically, Socrates’ view of philosophy and philosophizing in the *Phaedo* is death-oriented, or life-averted: “...the one aim of those who practice philosophy in the proper manner is to practice for dying and death” (*Phaedo*, 64a); they should “keep away from all bodily passions”, and as such “they do not travel the same road” (*Phaedo*, 82cd) with other nonphilosophic creatures. For Socrates it is his mission – a pursuit of truth that is more important than the whole society – an unexamined life is not worth living (*Apology*, 38a). Hence, all those nonphilosophic ways of life are going to be opposed to the standards of life worth living for Socrates. In that case, we have an irreconcilable conflict or an open fracture between philosophy and public life.

In Plato’s early dialogues Socrates is a public figure. It is important to notice a stark difference between the setting of these dialogues and that of the later ones. The early dialogues take place in the public, while the later ones are confined to the private discussions inside the house walls of the discussants. Unlike the “Platonic” Socrates, the “historic” Socrates is someone willing to discuss ethical and philosophical issues with all of his fellow citizens regardless of their status in the *polis*: “I offer myself for questioning to the wealthy and the poor alike, and to anyone who may wish to answer in response to questions from me” (*Apology*, 33b). Yet, Socrates’ desire to discuss these issues in the public is far from the conclusion that he shared the same enthusiasm about being involved in public affairs. Interestingly, the only sort of public matters Socrates has been

engaged with and praised for are military campaigns. Laches, the Athenian general and one of the leaders of the Athenian army, after the catastrophic defeat by the Boeotians at Delium in November 424 BCE said that Socrates was bravely defending his family's reputation as well as "that of his country. He marched with me in the retreat from Delium, and I can tell you that if the rest had been willing to behave in the same manner, our city would be safe and we would not then have suffered a disaster of that kind" (*Laches*, 181b). But aside from being praised for his valor in combat, Socrates did not participate in other public and political business whatsoever, having no respect for them. As I pointed out, for Socrates, philosophy is fundamentally an anti-political project. It is most clearly expressed in the *Apology* where the public domain has been perceived as inherently hostile to philosophy and thus, in order not to perish early, someone has to be led by his own sense of meaning that resides beyond the political sphere, namely that which transcends it. In Socrates' case this was a divine or a spiritual sign that manifests itself as an inner voice: "This is what opposes my engaging in politics – and its opposition is an excellent thing, to my mind; because you may be quite sure, fellow Athenians, that if I had tried to engage in politics, I should have perished long since and should have been of no use either to you or to myself" (*Apology*, 31de). The conclusion that follows reveals a complete anti-political nature of his philosophical project – it is not a matter of choice, but the existential dictum for a philosopher not to engage in public life. Socrates pointed out that during his defense:

please do not get angry if I tell you the truth. The fact is that there is no person

on earth whose life will be spared by you or by any other majority, if he is genuinely opposed to many injustices and unlawful acts, and tries to prevent their occurrence in our city. Rather, anyone who truly fights for what is just, if he is going to survive for even a short time, must act in a private capacity rather than in a public one (*Apology*, 31e-32a).

Philosophical search for truth and justice are in stark opposition with the nonphilosophic desires of the masses willing to accept only those views that please them the most, or those that reinforce their beliefs and pursuits. This anti-political stance fits perfectly with the view of philosophy as "training for dying" expressed in the *Phaedo* (*Phaedo*, 67e). Accordingly, as philosophy is inherently anti-political, its anti-political trajectory will sooner or later hit the reef of political reality and it is going to sink. Namely, every public engagement taken by Socrates was an omen of the failure of his philosophical project. For example, by examining the politicians Socrates concludes that they were impotent in acquiring the truth, and thus, since they were not living an examined life, they needed to be despised. According to Socrates, they operated in the world of shadows or opinions, thinking they possessed the truth, but being deluded by their false beliefs: "I formed the opinion that, although the man was thought to be wise by many other people, and especially by himself, yet in reality he was not. So I then tried to show him that he thought himself wise without being so. I thereby earned his dislike" (*Apology*, 21cd). The same happened when he had tried to find wisdom among other social groups – the poets and the craftsmen. Therefore, philosophical dwelling, due to its imprinted drive for challenging everything and everyone in the city, is

endangered and cannot take roots in this setting.

The problem can be formulated as following: either the city, namely the public domain is unsuitable for philosophy, or philosophy is unsuitable for the city. I suggest that Plato tragically, argues both, despite his attempts to make philosophy political. Before discussing Plato's political project, let me explain further a few fundamental problems of the Socratic philosophizing regarding its relation to public life. There are two fundamental traits of Socrates' philosophical project resulting from its anti-political framework: first, it is the method itself, elenchus – the very foundation and a recognizable feature of Socrates' cross-examination – that has been perceived as politically subversive and leading to instability, thus making his philosophy irreconcilable with public life; and second, philosophy has been viewed as ill-equipped for public life, not merely because every philosopher fails when exposed to the whims of political power, but also because he is seen as useless for political community. I will elaborate on these in detail.

Elenchus and instability

Socratic elenchus (ἐλεγχος) is a dialectical method of cross-examination in which inconsistencies of arguments among interlocutors have to be exposed in order to get closer to the truth since it claims to be the final arbiter of moral truth; yet the whole elenctic enterprise cannot yield certainty, and hence ends up in aporia. The only prerequisite for participating in the elenchus is open-mindedness – “the questioner must follow wherever the person questioned may lead him” (*Euthyphro*, 14c) – and an uncompromised seriousness regarding

someone's beliefs – an interlocutor has to express his own sincere belief about a topic of discussion, not anyone else's.³ For instance, Socrates pushes Crito to disregard the “popular opinion regarding just, honorable, or good actions” (*Crito*, 48a) in order to hear Crito's own account on these things. However, in the *Laches* Nicias discloses to Lysimachus a hidden agenda of Socratic elenctic method:

You don't appear to me to know that whoever comes into close contact with Socrates and associates with him in conversation must necessarily, even if he began by conversing about something quite different in the first place, keep on being led about by the man's arguments until he submits to answering questions about himself concerning both his present manner of life and the life he has lived hitherto (*Laches*, 187e).

Hence, when faced with Socrates, a person is subjected to a “rigorous test” – of his knowledge, and his ability to justify his way of life. At the end of the day, this person will be exposed in all his epistemic nakedness. However, Nicias suggested that the benefits of Socratic cross-examination override the condition of perplexity you might be slipped into while providing a detailed account of your life. “I don't think there's any harm in being reminded of flaws in our past or present behavior”, Nicias says. “On the contrary, in the future you're bound to be more thoughtful if you don't avoid this treatment but submit to it...

³ For example Vlastos clarifies: “Socratic elenchus is a search for moral truth by question-and-answer adversary argument in which a thesis is debated only if asserted as the answerer's own belief and is regarded as refuted only if its negation is deducted from his own beliefs” (Vlastos, 1994:4).

and expect to go on learning as long as you live... Anyway, in my view being examined by Socrates isn't at all odd or unpleasant" (*Laches*, 188b). But such a positive attitude toward Socrates' elenchus was endemic. Quite contrary, this method was perceived as fundamentally destabilizing for the majority, and Socrates as a trickster and ironist who "plays" with his interlocutors. In the *Republic* Thrasymachus accuses Socrates for being inherently cunning: "I even told these others earlier that you would be unwilling to answer, that you would be ironic and do anything rather than give an answer, if someone questioned you" (*Republic*, 337a). Moreover, for Thrasymachus, anyone willing to submit to Socratic cross-examination should be considered as naïve if he is not aware of Socrates' cunning strategy. According to his view, Socrates indulges himself in asking questions while making you perplexed. In other words, instead of making you better or improved, Socrates left you corrupted. Therefore, we have two different impressions about the effects of Socrates' cross-examinations. Yet, both views have something in common: being exposed to Socrates will leave your character somewhat transformed. Socrates appears as knowing nothing at all, yet he was the only one able to make a way of life out of this premise, while his discussants were usually uncomfortable with the outcome of their conversation. For example, in the *Euthyphro* the elenchus leads to the interlocutor's perplexity and aggravation. Socrates, while having his own case in the court pending, starts an unexpected dialogue with Euthyphro who came to the court to put charges against his own father for impious actions. The whole conversation will become not only an exhausting search for a definition of piety, but more impor-

tantly, an exposé of Euthyphro's way of life. Precisely, when Euthyphro defines piety as obedience to the law – "prosecuting wrongdoers" (*Euthyphro*, 5e) – he will back up his definition with a transcendent argument by deriving his convictions from the religious stories about gods. Socrates is going to unveil all the inconsistencies of such an argument. This procedure will be repeated for a while aiming toward an improved definition of piety. However, the equilibrium between the interlocutor's inner beliefs and the universal definition of piety will not be reached, ever. Even though Socrates asked for Euthyphro's perseverance in their open quest for a definition of piety, at the end of the day, Euthyphro abandons the conversation. On top of that, Socrates was not helpful in providing a proper definition of piety since it was not the goal of his elenchus.⁴ Actually, Socrates would never be able to give the answer anyway since, according to his own admission, he lacks the knowledge to do so. In other words, Euthyphro should be able to find the answer by himself. For Socrates the method of cross-examination possesses an intrinsic value, not an instrumental one. The goal of Socratic elenchus is not to secure a certain definition of moral excellence – the destination is unknown, its value is an open dialectic encounter. These dialectical encounters allow an insight into the ambiguities of human knowledge. The purpose of Socratic elenchic method was to reveal these ambiguities by trying to show that the origins of human actions rest on the false un-

⁴ Yet, according to Vlastos, Socrates "has been doing his best to lead Euthyphro to the point where he could see for himself the right answer. What he positively refuses to do is to tell Euthyphro this answer..." (Vlastos, 1995:14).

derstanding of knowledge. Nevertheless, he never provides a straightforward recipe from his elenctic gridlock. Thus, the dialogue ends up in aporia, and the interlocutor is displaced from his epistemic certainty.

The problem is that the elenchus did not render Euthyphro happier or more virtuous. It attempted to destabilize his moral universe, and as such it appears potentially destructive for anyone who holds certain moral convictions opposed to the way of life Socrates advocates for. In the *Meno* we have additional proof of such dubious and destabilizing effects of the elenchus. Meno says: "Socrates, before I even met you I used to hear that you are always in a state of perplexity and that you bring others to the same state, and now I think you are bewitching and beguiling me, simply putting me under a spell, so that I am quite perplexed (*Meno*, 80a). In other words, the method itself is presented as politically and morally subversive. On top of that, Meno adds an astonishing statement that echoes the tragic events of the trial of Socrates: "...for if you were to behave like this as a stranger in another city, you would be driven away for practicing sorcery" (*Meno*, 80b). We cannot be sure if actually Meno implied that Athens had been tolerating Socrates being subversive for a while out of its love for freedom, or out of its weakness. What we can be sure about is that Socrates' method of investigations turns out to be corrupting. Namely, according to the charges in the *Apology*, there are at least two possible scenarios: either your moral grounds will be displaced and not substituted with any formative content while leaving you without any moral compass; or/and you will spread the seed of Socrates' corruptive influence by practicing the very same method to others.

In his defense Socrates wanted to refute these charges by claiming no aspirations and capabilities to be someone's teacher (*Apology*, 19e, 20a). Yet, this argument makes no difference concerning the accusations for him being subversive. The only way to get out of this quandary for Socrates is to show that he was not subversive intentionally: "if I am corrupting them unintentionally, the law does not require me to be brought to court for such mistakes, but rather to be taken aside for private instruction and admonition – since I shall obviously stop doing unintentional damage, if I learn better" (*Apology*, 26a). However, it is hardly believable that Socrates was not aware of the consequences of his influence. He knew about his reputation for decades. Actually, Socrates admits that he was gradually becoming 'the enemy of the people' by practicing his method of cross-examination in the public: "I realized, with dismay and alarm, that I was making enemies" (*Apology*, 21e). He adds too: "You, my fellow citizens, were unable to put up with my discourses and arguments, but they were so irksome and odious to you that you now seek to be rid of them" (*Apology*, 37cd). Indeed. But he could not do any other way. On the one hand, according to Socrates a genuine philosopher has to be "some sort of gadfly," a zealot, who radically questions and challenges social institutions along with the existing ways of living (*Apology*, 31a). On the other hand, he perceived his elenchus as an instrument of god's will. He says: "That is why, even to this day, I still go about seeking out and searching into anyone I believe to be wise, citizen or foreigner, in obedience to the god. Then, as soon as I find someone is not wise, I assist the god by proving that he is not" (*Apology*, 23b). Consequentially, this means that either

god's will Socrates talks about is in opposition to the city, or that Socrates is blasphemous because of praising some of his own gods, or because "failing to acknowledge the gods acknowledged by the city" (*Apology*, 24c). Either way, this was understood as subversive – morally and politically – and as such contributing to political instability during the fragile times for Athens. Socrates' attempt to show the falseness of these accusations by trying to portray them as illogical and inconsistent is ill-conceived and weak. By using the "horse example" he claims that one person is not able to corrupt alone: "Do you think the same is true of horses? Is it everybody who improves them, while a single person spoils them? Or isn't the opposite true: a single person...namely the horse-trainers, can improve them; while lay people spoil them...? (*Apology*, 25b). However, the analogy can be inverted – one person can be well trained and so influential, and as such responsible for spoiling others even though there were many trying to improve them.⁵ Socrates does not provide a convincing argument to disregard such an inverted conclusion.⁶

Yet, it would be a long shot to blame elenchus only for political destabilization. Socrates' closer friends did not mind being confronted during his cross-examination. As mentioned, Nicias was one literal example, the other was, for

example, Polemarchus in the book I of the *Republic*. Although destabilized through the elenchus, Polemarchus accepted his defeat and became willing to follow Socrates in his elenctic search saying: "I, for my part, am willing to be your partner in the battle" (*Republic*, 335e). Both characters were admiring Socrates' wit in discussion. However, for some of Socrates' followers the elenchus was a vehicle for bashing the Athenian institutions. But it was not the elenchus itself that should be held responsible for Socrates' subversiveness. For decades Socrates was publicly perceived as a concealed admirer of Sparta. His visual appearance was flirting with the "Spartan" lifestyle – long hair, self-deprivation of food and hygiene in order to prove one's own endurance, etc. It is not surprising that 15 years before the trial, Aristophanes in his *Birds* equalized those young admirers of Sparta with Socrates: "all men were mad for Sparta—with long hair, they went around half starved and never washed, like Socrates—and carrying knobbed sticks" (Aristophanes, 2008: 82 [1280]).⁷ Some of them, like the Athenian general Alcibiades, as mentioned, later betrayed Athens for Sparta, while Critias became a tyrant responsible for massive killings of his fellow Athenians. In other words, Socrates

⁵ Similarly, in Ibsen's play *An Enemy of the People* one character, the doctor, has been accused of doing damage to the city by discovering certain unpleasant truths.

⁶ In addition, he puts himself in contradiction imagining himself as someone profoundly trained for his mission by making a parallel with the horse-trainers. However, he could neither provide any certificate to prove his excellence, nor could he do that due to his disavowal of knowledge.

⁷ In his study of Socrates' life, Luis Navia emphasizes that all of the followers of Socrates wore long hair to display their admiration for Sparta (Navia, 2007:69). Although Plato as well sympathizes with certain features of the Spartan system, his commentary about the necessity for legislating visual appearance and behavior in his ideal polis includes a subtle criticism of Socrates' "Spartan" appearance. Namely, young people would have to abide by the state's prescribed outlook – "styles; clothing; shoes; the general appearance of the body; and everything else of that sort" (*Republic*, 425b)

influenced some of the most notorious enemies of the Athenian democracy. He was aware that his cross-examinations triggered discontent among the many, leaving others morally debased, and as such contributing to the overall political instability. This is why he was held indirectly responsible for providing a fertile soil for the anti-democratic processes in Athens – the rise of the rule of the Thirty Tyrants in particular. Aside from taking the legalist position in the *Crito* and accepting the legal penalty, Socrates, if not intentionally subversive, was unsuccessful in teaching how to be a good man and good citizen at once. His stance in the *Crito* can be seen not only as a justification of his personal quandary – the acceptance of his own defeat in front of his fellow Athenians – but also a philosophical checkmate of his project. After all, if the people were left debased and perplexed after the elenchus, if he was not able to define the content of moral excellence, if he did not feel any responsibility about the effects of his cross-examinations, and, if out of this irresponsibility the very foundation of Athens was shaken and faced with the enemies of democracy, he should be considered reasonably responsible having his public influence in mind. Therefore, if not a harbinger of the Athenian fall, for many he appeared politically amoral or lacking political and moral sensibility in the whole political context. In that respect, the trial against Socrates was a trial against a figure that turned out to be a threat to fragile Athenian democracy. Being personally accountable or not, with his cross-examinations contributing to a greater or lesser degree to destabilizing the city, Socrates' philosophizing was not perceived as harmless. Interestingly, what his enemies and many followers had in common is the view that

this philosophizing was useless for public life. Having in mind all of these, Plato will become a decisive figure in dismantling Socrates' philosophical legacy.

Uselessness of philosophy and political power

The most famous excerpt from the *Republic* is about philosopher-kings. Namely, Plato's epic announcement: "Until philosophers rule as kings in their cities, or those who are nowadays called kings and leading men become genuine and adequate philosophers, so that political power and philosophy become thoroughly blended together... cities will have no rest from evils... nor, I think, will the human race" (*Republic*, 473cd). One fundamental implication of that statement can be noticed immediately – if compared with Socrates, Plato makes a radical change regarding the relationship between philosophy and public life suggesting that practicing philosophy becomes a prerequisite for public betterment. However, such a statement is puzzling if we have in mind the shadow of Socrates over Athens – bad reputation of philosophers and philosophy in general. But Plato is aware of these circumstances. On top of that, for the majority of Athenians philosophy was regarded as completely devoid of any instrumental value for the society. The tragic predicament of philosophy and one of the most interesting moments in the *Republic* is Plato's take on philosophy through the mouth of Adeimantus, a follower of Socrates, acknowledging problematic reputation of philosophers and uselessness of philosophy in public life:

all those who take up philosophy... those who continue in it for a longer time – the majority become cranks, not

to say completely bad, while the ones who seem best are rendered useless to the city because of the pursuit you recommended... How, then, it can be right to say that there will be no end to evils in our cities until philosophers – people we agree to be useless to cities – rule in them? (*Republic*, 487de)

Indeed. Actually, the very argument suggesting that philosophy is ill-equipped for public life appears even earlier in the *Gorgias*, but it has also been repeated in the late dialogues, especially in the *Theaetetus*. Plato's project in the *Gorgias* is to attempt to readdress the problem of the initial Socratic project that was doomed to end tragically in the *Apology*. Now Socrates is a figure willing to engage in the public affairs even though he is aware that he would likely perish in this engagement. This philosophical project distances itself from the current politics led by those sophists who indulge the masses performing just an imitation of politics. Socrates in the *Gorgias* says: "This is because the speeches I make on each occasion do not aim at gratification but at what's best. They don't aim at what's most pleasant... But if I came to my end because of a deficiency in flattering oratory, I know that you'd see me bear my death with ease" (*Gorgias*, 521de, 522d). *Gorgias* exposes the dead end of Socrates's philosophizing. Socrates' acknowledgment about the deficiency of philosophy reveals that philosophy lacks persuasiveness and as such is deemed useless not only for public life, but also when a philosopher is confronted with political power. This is clearly shown by Socrates' adversaries in the dialogue – Callicles in particular. But first, in the conversation with Polus, another sophist, Socrates introduces a surprising argument: philosophy is the most regarded craft in the city, a com-

plete opposite from oratory, and as such more powerful craft too, hence the "orators have the least power of any in the city". Polus sarcastically and severely fires back: "Really? Don't they [*the orators*], like tyrants, put to death anyone they want, and confiscate the property and banish from their cities anyone they see fit!" (*Gorgias*, 466bc). Socrates is shocked. The only way out for Socrates will be trying to redefine the meaning of "having power" by confusing Polus throughout the cross-examination. But Polus' argument reveals the problem philosophy will be faced with – first, it is a craft completely ill-equipped for the challenges arising out of its public exposure, and second, it is perceived as useless. In addition, Plato, through the mouth of Callicles, will enunciate the failures of Socrates' philosophizing by pointing toward the tragic predicament of philosophy, echoing what is later restated by Adeimantus in the *Republic*, as previously quoted. One of the arguments of Callicles' attack on philosophy is that it although philosophic life can be regarded as "a delightful thing" (*Gorgias*, 484c) for some, it appears to be politically debilitating since it is obscure, solitary and, as such, confined to the private sphere, thus not fitted for the demands of public life. Philosophy is described as an endeavor suited only for a particular period of life – youth (*Gorgias*, 485a-c). Namely, practicing philosophy as an adult means being ill-fitted for the tasks the city since philosophy lacks political practicality. Callicles is going to scold philosophy fiercely:

When I see an older man still engaging in philosophy and not giving it up, I think such a man by this time needs flogging. For... it's typical that such a man, even if he's naturally very well favored, becomes unmanly and avoids the

centers of his city and the marketplaces – in which according to the poet, men attain “preeminence” – and, instead lives the rest of his life in hiding, whispering in a corner with three or four boys, never uttering anything liberal, important, or apt (*Gorgias*, 485de).

Accordingly, the philosopher should be cured out of his philosophy if not for his own sake then for the sake of the city. If we, for a moment, disregard the image of Socrates challenging the very foundation of the city and invoking political instability, the argument of ultimate uselessness of philosophy for public life, the view that philosophical life brings no good to the city, still stays relevant in the context and represents a serious obstacle for justifying the ends of philosophical dwelling. Furthermore, Callicles continues his diatribe on Socrates, here taken as an exemplary philosopher, by showing the tragic consequences of this type of philosophizing: impotent in persuading anyone in the matters of public importance, as well as, persuading people in Socrates’ own matters in front of the court. As Plato implies:

Socrates... You couldn’t put a speech together correctly before councils of justice or utter any plausible or persuasive sound. Nor could you make any bold proposal on behalf of anyone else... don’t you think it’s shameful to be the way I take you to be, you and others who ever press on too far in philosophy? ... “how can this be a wise thing, the craft which took a well-favored man and made him worse”, able neither to protect himself nor to rescue himself or anyone else from the gravest dangers, to be robbed of all property by his enemies, and to live a life with absolutely no right in his city? (*Gorgias*, 486bc).

Indeed, if you, as Adeimantus said to Socrates in the *Republic*, “have spent

your whole life investigating this and nothing else” (*Republic*, 367de), and you fail in front of all, thus sealing-off your own destiny by being possibly executed and jeopardizing the craft itself – as in the case of the sailors and ship analogy that Plato deliberately introduces (*Republic*, 488c) – what conclusion can we make about this type of philosophizing? Not only that the perception from the *Apology* is confirmed – that Socrates makes people worse, not better – but we are also witnessing a depiction of philosophy as impotent in its public usage, thus becoming aware of its ultimate fragility in front of realities of political life, namely, when faced with power-struggles. On top of it all, political power is capable of disposing with the lives of the subjects. Callicles bespeaks to Socrates by restating the argument introduced earlier by Polus: “this ‘imitator’”, as Callicles mockingly refers to orators like himself, “will put to death, if he likes, your ‘non-imitator,’ and confiscate his property” (*Gorgias*, 511a). “I do know that”, Socrates calmly responds, “yes, he’ll kill him, if he likes, but it’ll be a wicked man killing one who’s admirable and good” (*Gorgias*, 511b). According to my view, what Socrates implies here is that philosophy and public life are incommensurable rather than just incompatible. Callicles judges philosophy from the perspective of political life or, more precisely, from the demands to use politics for pursuing mundane interests, the bodily pleasures in particular. He presents a conventional view of life that Socrates was opposed to. Callicles’ view, in fact, mirrors the view of Thrasymachus from the *Republic* leading toward the conclusion that life of pleasure is better than any other alternative. Namely, he equates what has been perceived as publicly acceptable or better with what

should be accounted as superior as such (*Gorgias*, 489c). Socrates is going to argue that the standards of judging differ – even though for Socrates the judging that deals with the transient bodily pleasures cannot be on the equal footing with the one that favors the intransient pleasures of the soul, we see that Socrates' acceptance of his fate in his answer to Callicles is linked with the different standard of the good. If the philosophic life is about to perish when confronted with the politically hostile environment, let it be, but this does not constitute the fact that death should be regarded as the greatest evil for the philosopher. Rather, the greatest evil is not to perish but to act unjustly. Socrates, maintains that acting unjustly is always more severe than suffering injustice, namely the benefits of someone's happiness cannot trump the outcomes of an unjust life (*Gorgias*, 509cd). It is the soul that matters the most, not the body: "But if a man has many incurable diseases in what is more valuable than his body, his soul, life for that man is not worth living" (*Gorgias*, 512a). In that sense, Socrates did not suffer from death, but from life, as Nietzsche pointed out, interpreting his "last words" in a way that he was finally cured of a disease – in other words – life (Nietzsche, 1974: 272). However, in the *Gorgias* this care for the soul, i.e. philosophy, is surprisingly, equated with politics (*Gorgias*, 464b). Therefore, Socrates shockingly announces: "I believe that I'm one of a few Athenians – so as not to say I'm the only one, but the only one among our contemporaries – to take up the true political craft and practice true politics" (*Gorgias*, 531d). But this is not the same Socrates character from the earlier dialogues whose "divine sign" diverts him from practicing politics. Here we have a "modified

Socrates" redefining politics, claiming that he actually practices "true politics" in comparison with those "imitators" of the political craft. What this "Socrates" introduces here is actually the dawn of Plato's political project – the attempt to bring together philosophy and politics together- whose peak is the *Republic*.

Plato's project of making philosophy political

As we have seen, "Socratizing" Athens had subversive political implications. In the *Republic* Plato implies that Socrates' philosophical project has always been doomed to failure because of its subversiveness – it contains the seed of its own destruction including destruction of the city as well. But, philosophy cannot be left adrift on the margins of the city. Plato will make a radical turn in addressing the problem of the city and philosophy proclaiming: "How a city can engage in philosophy without being destroyed... (therefore)... I am going to argue that a city should practice philosophy in the opposite way to the present one" (*Republic*, 497de). In other words, philosophy has to become political and play a crucial role in public life. It has to rule the city, not turning the city into its enemy. Therefore, Plato is going to make the city safe for philosophy.

Unlike historic Socrates, Plato's political project is going to be foundational. Its aim is to reestablish the city in a way that will fuse both philosophy and politics together, and this fusion will culminate in the concept of the philosopher-king. But before that we witness a transformation from one philosophical program to other. Namely, the end of book I of the *Republic* corresponds with the end of the aporetic elenctic encounters. Henceforth, Plato, talking through

the mouth of Socrates, has a different mission – the *elenchus* as an indefinite search for truth is incompatible with the process of founding the ideal city. Aside from being potentially subversive, the *elenchus* has never resulted in anything useful for public life. In other words, Socrates has never offered an institutional framework for his educational efforts. Now the Platonic Socrates is involved in developing a theory along with those, such as Glaucon and Adeimantus, who are willing to join the founding project as his disciples. From now on, this Platonic Socrates is not going to deal with the conversational opponents anymore, but rather with conversational partners who were already in agreement with his view. The conversation is not conducted as a process of cross-examination and refutation. Glaucon and Adeimantus are not defending their own views, but rather pushing (Plato's) Socrates to refute a certain common view of justice recognized as problematic but attractive to the most, in order to build up a new institutional foundation for the city. In other words, the dialogue should lead to something constructive. Plato cannot allow for the aporetic outcomes anymore. People cannot be trusted to arrive at the truth without a proper and clearly specified education facilitated through the *polis*. Now, the truth and the notion of justice, outlined and shaped by Plato and his disciples, have to be filtered through the city, not through the philosopher's (Socrates') mind. Questioning of the truth and justice is not allowed. In other words, philosophy as the enterprise of genuine questioning of everything and everyone is not allowed anymore. Plato is going to be a harbinger of death of philosophy in the sense Socrates defined it. For example, the work of poets should be syn-

chronized with the city or forbidden: “we must put a stop to such stories; if we do not, they will produce in our young people a very casual attitude to evil” (*Republic*, 392a). Furthermore, the citizens should be exposed to rigorous musical training so the lawlessness would not be able to penetrate through music “because rhythm and harmony permeate the innermost element of the soul, affect it more powerfully than anything else” (*Republic*, 401d).

However, despite the proposed educational program, and its accompanied politics of breeding (eugenics) that ought to lay foundations for the rise of the philosopher-king in what seems to be a properly prepared social and political soil, it looks like Plato ultimately submits to the tragic view that acknowledges “the insanity of the masses”. Namely, the masses are so resilient to education and discipline, so the philosopher-king will not be able to thrive even in these new socio-political circumstances, and no philosopher will have any incentive to participate in public life. Actually, after proper training Plato's guardian-philosopher will be obliged “to go down into the cave” (*Republic*, 539e), but the tragic outcome has yet to culminate. In this octroyed mission to dispel the world of shadows that shape the cave of political reality, the cave will likely devour him: “And as for anyone who tried to free the prisoners and lead them upward, if they could somehow get their hands on him, wouldn't they kill him?”, asks Socrates, and Glaucon confirms – “They certainly would” (*Republic*, 517a).

Therefore, as a result of this intrinsic fragility of philosophy in front of the reality of public life, Plato's philosopher-king would be a normative ideal rather than a possibility. In dealing with the democratic “beast” Plato admits that the

philosopher can choose between a couple of possible surviving strategies, yet all of them are going to be inhospitable for philosophy. First option is the exile (*Republic*, 496b). Second is being quiet, or concealed from the public. He has to choose an apolitical life of “living in a small city” and disdaining “the city’s affairs” (*Republic*, 496b). Socrates adds:

they have also seen the insanity of the masses and realized that there is nothing healthy, so to speak, in public affairs, and that there is no ally with whose aid the champion of justice can survive; that instead he would perish before he could profit either his city or his friends, and be useless both to himself and to others – like a man who has fallen among wild animals and neither is willing to join them in doing injustice nor sufficiently strong to oppose the general savagery alone. Taking all this into his calculations, he keeps quiet and does his own work, like someone who takes refuge under a little wall from a storm of dust or hail driven by the wind. Seeing others filled with lawlessness, the philosopher is satisfied if he can somehow lead his present life pure of injustice and impious acts (*Republic*, 496cd).

However, there is the third option too, but it looks unrealistic on the political horizon of any sort. It presupposes thriving in a proper constitutional setting where “his own growth will be fuller and he will save the community, as well as himself” (*Republic*, 497a). But as Plato himself admits, this is unlikely because there are no viable constitutions in the current political settings suitable for philosophy: “There is not one city today with a constitution worthy of the philosophic nature... It is like foreign seed sown in alien ground: it tends to be overpowered and to fade away into the native species” (*Republic*, 497b). Discon-

tented with everything, practically admitting the failure of his political project too, Plato’s vision is gloomy. Even if this would not be the case, even if the public soil would be fertile for philosophy, according to Plato, there should be two complementary preconditions for a philosopher-king to rise – chance and compulsion:

No city, no constitution, and no individual man will ever become perfect until some chance event compels those few philosophers who are not vicious (the ones who are now called useless) to take care of a city whether they are willing to or not, and compels the city to obey them – or until a true passion for true philosophy flows by some divine inspiration into the sons of the men now wielding dynastic power of sovereignty, or into the men themselves (*Republic*, 499b).

It is completely unclear what kind of chance would set up an ideal constitution suitable for philosophy, or who would compel a philosopher to rule having in mind the existential insecurity of such a venture. It seems like Plato suggests the masses will eventually realize that they were wrong and thus, driven by an unexplainable spark of reason, would install the one who has previously been perceived as politically useless as well as subversive (*Republic*, 500e). But such political philosophy rests on a couple of paradoxes. First, in order for that to happen the masses, unhappy with the existing constitutional arrangements, would need to understand that the pleasures of the soul outweigh the pleasures of the body. However, the tension between these types of pleasures has never been reconciled in Plato’s political philosophy. On the contrary, the tension itself perpetuates a never-ending hostility between politics and philosophy thus, from Pla-

to's standpoint, legitimizing the need for philosophy to keep in check political realm against disorder. The second paradox of Plato's reasoning here is bizarre at least – the masses, according to Plato's proposal, after surrendering themselves to the hands of philosophers would allow them to completely “re-paint” their characters: “They [philosophers] would take the city and people's characters as their sketching slate, but first they would wipe it clean – which is not at all an easy thing to do” (*Republic*, 501a). As the world of politics primarily deals with the appearances, while philosophy's demands are much deeper and likely incommensurable, Plato's project from the *Republic* fails, both philosophically and practically.

However, is it somehow possible to reconcile philosophy and politics, to make philosophy useful for public and political life as well as to make the city safe for philosophy? The key for answering this quandary might be found in Plato's later dialogues. It is clear that Plato's argument from the *Theaetetus* as well as from the *Statesman* differs from the project in the *Republic*. Interestingly, in the *Statesman* Plato basically abandons a discussion about the role of philosophy in public life. The project from the *Republic* is dismantled along with the philosopher-king ideal, to be replaced by the ideal of the statesman, or the “weaver-king” (*Statesman*, 310e), conceiving “that statesmanship is the art which is responsible for managing a state” (*Statesman*, 280a). In that respect, the analogy that fits managing the state the best is the analogy of weaving as a paradigm for statesmanship whose task “is the production of the city, understood as the artifact that protects us from the conflicts that result from our imperfect ‘tameness’ or ‘sociality’” (Már-

quez, 2012: 51). Thus, the premise of Plato's argument in the *Statesman* is the impossibility of the so-called “clean slate” Plato was idealizing about in the *Republic*. The project is more realistic. The “true statesmanship”, as Plato calls it, takes different people's constitutions like the weaver carefully takes different threads combining, separating, and interweaving them together into one tapestry:

The point is that the only task the weaver-king has to do, the sum total of his work, is to ensure that restrained and courageous characters never drift apart; he has to weave them together by having them share beliefs, respect and disrespect the same quantities, and betroth their children to one another. He has to form them into an even and, we might say, well-textured fabric, and never allow positions of power in the state to be held by one or other type exclusively (*Statesman*, 310e).

In dealing with the tensions between philosophy and public life, aside from the “weaver-king” solution from the *Statesman*, Plato offers another possibility in the *Theaetetus*. There, his implied criticism of philosophy outlines again that demands of political life require an effective decision-making process and political proficiency that philosophy is unable to deliver. We are told that philosophy needs time for deliberation while at the same time lacks experience in dealing with public affairs. Plato recalls the problems of the Socratic project admitting that philosophy is ill-equipped for dealing with the matters of public life. As we have seen in the *Apology* and the *Gorgias*, the world of politics is not led by truth, rather by power and the imitation of truth masked behind indulging and mellifluous rhetoric. The fragility of philosophy is predicated by the fact that the type of conversation and

devotion that has been highly valuable among true philosophers is not of any value in political activities. The *Theaetetus* will confirm that view. According to my view, the *Theaetetus* is a final blow to philosophy in the way idealized and practiced by Socrates, as well as the proof that “the philosopher-king project” is abandoned since here, according to Plato, evil cannot be eradicated with the rise of the philosopher-king. Namely, “Socrates” from the *Theaetetus* argues that dualism of good and evil in the world cannot be overcome: “it is not possible... that evil should be destroyed – for there must always be something opposed to the good... it [evil] must inevitably haunt human life” (*Theaetetus*, 176a).

Even though the maieutic method to some extent resembles the earlier elenctic search for knowledge, Plato here implicitly but severely (with a subtle aura of mockery) dismantles the Socratic philosophical legacy. By depicting the fate of historical Socrates, Plato through the mouth of Socrates asks: “how natural it is that men who have spent a great part of their lives in philosophical studies make such fools of themselves when they appear as speakers in the law-courts” (*Theaetetus*, 172c). First of all, since for Socrates delivering philosophical ideas takes time, the philosopher will always lose in front of those skillful rhetoricians allying with political power. The concept of time is fundamental in Socrates’ understanding of philosophy and marks a necessary prerequisite for philosophizing. This is especially clear in the *Apology* – “it is not easy to clear oneself of such grave allegations in a short time” (*Apology*, 37b), but also in other works, for example in the *Theaetetus* where Socrates explains that, unlike “the man of the law-courts”, the philosopher needs “plen-

ty of time. When he talks, he talks in peace and quiet, and his time is his own... It does not matter to such men whether they talk for a day or a year... But the other – the man of the law-courts – is always in a hurry when he is talking” (*Theaetetus*, 172d). It is suggested again that philosopher is unable to persuade others, namely that his craft is useless for anything else, but certain self-indulgence. Second, philosophy lacks experience in public affairs and as such it is ill-equipped for politics. Paradoxically, philosophy is able to rethink the nature of reality, but not to deal with something at hand, namely the nature of political reality. Thus, in one of the most striking paragraphs of the *Theaetetus*, Plato brings up the story about Thales as an allegory of the life of a philosopher, the story that should be read, in my view, as an allegory of Socrates, or a warning about how not to practice philosophy:

they say Thales was studying the stars... and gazing aloft, when he fell into a well; and a witty and amusing Thracian servant-girl made fun of him because, she said, he was wild to know about what was up in the sky but failed to see what was in front of him and under his feet. The same joke applies to all who spend their life in philosophy. It really is true that the philosopher fails to see his next-door neighbor; he doesn’t only notice what he is doing; he scarcely knows whether he is a man or some other kind of creature... On all these occasions... the philosopher is the object of general derision, partly for what men take to be his superior manner, and partly for his constant ignorance and lack of resource in dealing with the obvious (*Theaetetus*, 174ab, 175b).

So, what is the solution, if any, in the *Theaetetus* to reconcile philosophy with the demands of public life, or politics in

particular? According to my view, the answer can be found in the concept of philosophy as midwifery (*maieutike*). The midwife analogy allows the preservation of the philosophical enterprise as well as positioning the philosopher into the fabric of the city as someone able to lead youth in their preparation for the civic life. The purpose of the philosophical midwifery is that the philosopher helps “to determine whether the young mind is being delivered of a phantom, that is, an error, or a fertile truth” (*Theaetetus*, 150c). This is completely altered philosophical and educational project from anything previously articulated by Plato.⁸ The philosopher is going to tutor previously selected students in order to help them deliver their own ideas. This is a noticeable shift from the early elenctic dialogues where Socrates had been aggravating his interlocutors, and the whole *elenchus* was far from tutoring of the best, but rather an intense outwitting usually with Socrates’ antagonists. This is also opposed to what we witness in the *Republic* where we have an imposed educational program, as well as those disciples willing to follow, yet not those willing to learn, as is the case with young *Theaetetus*.

It seems that this maieutic Plato’s project in the *Theaetetus* allows politics and philosophy, even if incommensurable in valorizing reality, to coexist. Fur-

thermore, it is the project that opens up a possibility for philosophy to educate for statesmanship. In other words, Plato’s project from the *Theaetetus* grows out of his own critique of a philosopher who is preoccupied with useless and irrelevant pursuits, as depicted through the anecdote about Thales. It turns into the vision in which philosophy, if not highly praised or deeply integrated in institutions, can become useful for the city, and as such finally melded in the city’s fabric. According to my view, “the philosopher-midwife project” shows not only that philosophy is possible, even if this would not be easy, in the existing constitutional framework where it can spark the interest in knowledge and justice within those selected and rare young men willing to learn, but also in preparing them for the future in the city. In fact, Plato’s maieutic and tutoring approach from the *Theaetetus* can be seen as a vision of philosophy and public life weaved together and as such able to forge either philosophically educated ‘midwives’, as in the case of Plato’s disciple Aristotle, or philosophically trained statesmen, as in the case of Aristotle’s student Alexander the Great. Seeing the tragic predicament of philosophy, Plato knew, to paraphrase on Nietzsche, how to pick the philosophy’s spear and throw it onward from the point where Socrates had left it.⁹

⁸ As Burnyeat clarifies, we have, on the one hand, the sophist who “treats his pupil as an empty receptacle to be filled from the outside with the teacher’s ideas,” and on the other hand, Socrates who “respects the pupil’s own creativity, holding that, with the right kind of assistance, the young man will produce ideas from his own mind and will be enabled to work out for himself whether they are true or false” (Burnyeat, 1992:56).

⁹ Nietzsche’s original reference is actually to the Greeks who, according to his view, had moved onward philosophical thinking in comparison with their former predecessors (Nietzsche, 1998:30).

REFERENCES

- Aeschines (2001) *Against Timarchos*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Altman, William H. F. (2013) *Plato the teacher: the crisis of The Republic*. Plymouth: Lexington Books.
- Aristophanes (1998) *Clouds, Wasps, Birds*. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company.
- Aristophanes (2008) *Birds*. Arlington: Richer Resources Publications.
- Blondell, Ruby (2002) *The Play of Character in Plato's Dialogues*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bloom, Allan (1991) *The Republic of Plato*. New York: Basic Books.
- Burnyeat, Myles (1992) Socratic Midwifery, Platonic Inspiration. In: Benson, Hugh (ed.) *Essays on the Philosophy of Socrates*. (pp. 53-65) Oxford: Oxford University Press.
- Giannopolou, Zina (2013) *Plato's Theaetetus as a Second Apology*. Oxford: Oxford University Press.
- Howland, Jacob (2004) *The Republic: the Odyssey of philosophy*. Philadelphia: Paul Dry Books, Inc.
- Kahn, Charles H. (1996) *Plato and the Socratic Dialogue: The Philosophical Use of a Literary Form*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Márquez, Xavier (2012) *A Stranger's Knowledge: statesmanship, philosophy, and law in Plato's Statesman*. Las Vegas/Zurich/Athens: Parmenides Publishing.
- Miller, Mitchel (1995) Platonic Provocations: Reflections on the Soul and the Good in the *Republic*. In: O'Meara, Dominic J. (ed.) *Platonic Investigations*. (pp. 163-193). Washington D. C.: Catholic University of America Press.
- Navia, Luis E. (2007) *Socrates: A Life Examined*. Amherst & New York: Prometheus Books.
- Nietzsche, Friedrich (1974) *The Gay Science*. New York: Vintage Books.
- Nietzsche, Friedrich (1978) *Thus Spoke Zarathustra*. New York: Penguin Books.
- Nietzsche, Friedrich (1998) *Philosophy in the Tragic Age of the Greeks*. Washington D. C.: Regnery Publishing, Inc.
- Nightingale, Andrea W. (1995) *Genres in Dialogue: Plato and the Construct of Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Plato (2008) *Defence of Socrates, Euthyphro, Crito*. Oxford: Oxford University Press.
- Plato (1987) *Gorgias*. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company.
- Plato (2005) *Meno and other dialogues*. Oxford: Oxford University Press.
- Plato (2004) *The Republic*. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company.
- Plato (1977) *Phaedo*. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company.
- Plato (1995) *Statesman*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Plato (1989) *Symposium*. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company.
- Plato (1992) *Theaetetus*. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company.
- Plato (1997) *Complete Works*. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company.
- Rutherford, R. B. (1995) *The Art of Plato*. London: Gerald Duckworth & Co Ltd.
- Vlastos, Gregory (1991) *Socrates, ironist and moral philosopher*. Ithaca: Cornell University Press.
- Vlastos, Gregory (1994) *Socratic Studies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vlastos, Gregory (1995) *Studies in Greek Philosophy*, Vol. II. Princeton: Princeton University Press.

Filozofija i politika: anti-politički karakter Sokratove filozofije i Platonov projekt kojim filozofija postaje političkom

SAŽETAK Namjera ove studije je pojasniti posljedice Sokratove filozofije za razumijevanje odnosa između filozofije i politike, njihove međusobne tenzije i Sokrata kao neprijatelja naroda. Autor istražuje tenziju između filozofije i javnoga života usporedbom dva suprotstavljena filozofska projekta – one Sokrata i Platona – pojašnjavajući različite metode i smjerove koje slijede u svojem shvaćanju filozofije i politike. Autorova je tvrdnja da je Sokratova filozofija antipolitička i subverzivna, beskorisna za javni život, te vodi političkoj nestabilnosti i, kako Platon otkriva u svojim dijalozima, tragično osuđena na propast u susretu s političkom moći. S druge strane, Platonov politički projekt, uz sve njegove kontradikcije, neuspjehe i preokrete, predstavlja radikalni zaokret od Sokratove filozofije. Radi se o projektu osnivanja grada na novim političkim temeljima, pokušavajući učiniti filozofiju političkom, a grad siguran za filozofiju stalnom potragom za *modus vivendijem* između filozofije i politike.

KLJUČNE RIJEČI filozofija, antipolitičko, subverzivno, nestabilnost, Sokrat, Platon

Recenzije

PARTY MEMBERS AND ACTIVISTS*

DOI: 10.20901/an.13.09

Zbornik *Party Members and Activists*, koji uređuju politologinje Emilie van Haute, predavačica na Slobodnom sveučilištu u Bruxellesu, i Anika Gauja, izvanredna profesorica Sveučilišta u Sydneyu, dio je serijala knjiga pod naslovom *Routledge Research on Social and Political Elites*. Zbornik sadrži dvanaest poglavlja na ukupno 227 stranica napisanih od ukupno 21 istraživača. Uvodno i zaključno poglavlje potpisuju urednice zajedno, dok je preostalih deset poglavlja strukturirano kao doprinos autora koji su stranačko članstvo istraživali u pojedinim državama.

Uvodno poglavlje *Introduction: Party membership and activism* (1-16) van Haute i Gauja posvetile su objašnjavanju važnosti zbornika u perspektivi suvremenih istraživanja stranačkog članstva. Nastojanje je knjige odmaknuti se od klasičnog pogleda na članstvo političkih stranaka koje je podrazumijevalo krute teorijske modele, prema istraživanju empirijske zbilje. Autorice tvrde da su iskustva članstva izrazito različita, a posebno je to činjenica, tvrde, u pogledu načina na koje članovi sudjeluju u radu stranaka. Tko poznaje druge radove urednica znat će kako su one sklonije shvaćati političke stranke prije kao orga-

nizacije transformacije nego kao krute organizacije nesklone prilagodbi. Važno je, zato, cjelinu zbornika promatrati kao dodatak doista dugoj raspravi o značenju i budućnosti političkih stranaka kao članskih organizacija. Teza o propasti stranaka sama po sebi, tvrde urednice, ne odgovara na pitanja tko u strankama ostaje, tko odlazi, te na kraju je li masovno članstvo doista presudno za organizacijski opstanak neke političke stranke.

Urednice s čitateljem odmah na početku sklapaju dogovor da će knjigu usmjeriti na nekoliko važnih pitanja. Što stranačko članstvo znači za demokraciju danas? Tko su ljudi koji se učlanjuju u političke stranke, tko su članovi, a tko aktivisti? Zašto to čine, s kojim motivima? Kakvi su im stavovi (s obzirom na vlastito pozicioniranje na skali lijevo-desno i niz drugih indikatora)? Te, na posljetku, kakav je karakter njihovog političkog aktivizma, kako se angažiraju u svojim strankama, koliko često te koliko intenzivno? I dok je slika o tome tko se, zašto i s kojim stavovima učlanjuje u stranke danas znatno potpunija (makar u komparativnom pogledu još uvijek nedostatna), o prirodi sudjelovanja članova još se uvijek zna vrlo malo. S obzirom na to i ovaj je prikaz strukturiran sa svr-

* Haute, Emilie van i Gauja, Anika (ur) (2015) *Party Members and Activists*. London, New York: Routledge. 227 str.

hom prikazivanja najzanimljivijih odgovora na ova pitanja. Zbog ograničenosti prostora cijeli je niz podataka o pojedinim strankama bilo nemoguće uključiti.

Urednice u uvodnom poglavlju nude pregled ključnih teorijskih problema u istraživanjima članstva političkih stranaka, te ih stavljaju u kontekst važnosti stranačkog članstva kao društvenog i političkog fenomena. Osim toga prezentiraju neka metodološka ograničenja s kojima se suočavaju istraživači stranačkog članstva te nude osvrt na komparativni analitički okvir strukture zbornika. Metodološka ograničenja počinju već kod samog prikupljanja podataka. Subjektivna mjerenja kao što su ona kod kojih se od građana traži da se izjasne kao članovi ili nečlanovi neke stranke tako, primjerice, otežavaju komparaciju u više zemalja i rezultiraju vrlo malim uzorcima članova s kojima je teško raditi daljnje analize. Niti suvremena objektivna mjerenja nisu savršen izvor podataka pa češće možemo govoriti o nepotpunim registrima, nego o egzaktnim brojevima. Jedan od razloga za to je i nepovjerenje koje stranke imaju prema istraživačima političkih stranaka. Metodološka kolebanja nastavljaju se i nakon faze prikupljanja podataka pri analizi podataka, komparaciji stranaka ili zemalja, te interpretaciji u odnosu na druge opažene stranke ili demokracije.

Knjiga u nastavku donosi recentne studije članstva deset industrijskih demokracija (Španjolska, Belgija, Kanada, Danska, Njemačka, Izrael, Italija, Nizozemska, Norveška i Velika Britanija) strukturirane u dva dijela. Prvi dio obuhvaća analizu kriterija, uvjeta, prava i obveza za stranačko članstvo u ukupno 77 političkih stranaka. Drugi dio donosi dosad najsuštavniji prikaz podataka o karakteristikama članstva 57 najrelevant-

tnijih stranaka u svijetu, koje pripadaju cijelom nizu stranačkih obitelji.

Poglavlje *Party membership in Spain and congress delegates* (17-33) napisala je skupina pet španjolskih istraživača. Montserrat Baras je stručnjakinja za regionalističke stranke i decentralizaciju, Oscar Barberà i Astrid Barrio su oboje izvanredni profesori Sveučilišta u Valenciji i dobitnici nagrade za najbolje doktorske disertacije Španjolskog udruženja političkih znanosti. Četvrti koautor, ujedno i glavni tajnik spomenutog udruženja, njihov je kolega predavač na Sveučilištu u Valenciji, Juan Rodríguez-Teruel. Uz njih koautorica ovog poglavlja je i doktorska studentica Autonomnog Sveučilišta u Barceloni Patricia Correa. Oni su analizirali ankete koje su ispunjavali delegati stranačkih konferencija osam španjolskih stranaka. Ta razlika u odnosu na ostala poglavlja koja analiziraju ukupno stranačko članstvo rezultat je duge španjolske tradicije istraživanja članstva koja je za uzorak uvijek uzimala upravo stranačke delegate.

Španjolski regulatorni okvir ne predviđa da stranka mora imati članove, ali predviđa minimalni set prava i obveza koji je stranka obvezna osigurati članstvu. Kako bi pojedinac postao član mora stranci plaćati članarinu te navršiti određene godine života. Uglavnom je riječ o pojedinačnom članstvu, a u nekoliko slučajeva i o pridruženom, kolektivnom obliku članstva. U određenom broju analiziranih stranaka članovi su obvezni pridržavati se ideoloških načela, statuta ili izbornog programa stranke. Neke stranke zahtijevaju preporuku dotadašnjih članova, a neke imaju čak i probni rok. Gotovo sve stranke omogućuju upis u registar simpatizera. Koliko god to djelovalo progresivno, autori napominju kako stranke često stapaju popise pristaša i punopravnih članova u isti

registar. To posljedično dovodi u pitanje točnost podataka o broju članova.

Analiza uključuje i ispitivanje unutarstranačkih mehanizama demokratičnosti. Autori su pokazali kako sve stranke omogućuju svojim članovima informiranost o stranačkim aktivnostima, uspostavljanje kontakata, kontrolu nad stranačkim predstavnicima i obvezuju stranke na obavljanje socijalizacijske funkcije. U svim strankama članovi imaju pravo kandidiranja na pojedine pozicije ako ispunjavaju uvjete za njih. Neke stranke svojim članovima uvjetuju sudjelovanje u svakodnevnim aktivnostima stranke, no samo manjina stranaka dopušta svim članovima sudjelovanje u procesima odlučivanja o ulasku stranke u koalicije. Vrlo je zanimljivo da gotovo sve španjolske stranke članovima omogućuju eksplicitno pravo sudjelovanja u oblikovanju izbornih programa. Također, Španjolska bilježi povećanje u broju članova što ju pozicionira kao odstupajuću slučaj uvriježenoj tezi o propasti stranaka. Autori nude detaljan pregled povijesnih i kontekstualnih zbivanja koja ovakvo odstupanje objašnjavaju.

U vlastitoj analizi anketa provedenih u osam stranaka autori ovog poglavlja ustanovili su da je dominantan motiv za učlanjenje u španjolske stranke ideološke prirode, dok su materijalni razlozi najmanje zastupljeni. Stranačko članstvo u Španjolskoj u većini čine sredovječni muškarci, uglavnom više i visoko obrazovani. Članovi stranaka ljevice i lijevog centra uglavnom su zaposleni u javnom sektoru, dok su članovi stranaka desnice i desnog centra uglavnom zaposleni u privatnom sektoru, s nekoliko stranaka iznimke. Najsnažnija ideološka polarizacija u članstvu vidi se u stupnju (i) religioznosti. Uzevši u obzir napomenu autora da su jedinice analize delegati (od kojih se i očekuje viša razina aktivnosti)

rezultati su pokazali relativno visoku razinu aktivnosti. Delegati nacionalnih stranaka aktivniji su, jer su i selekcijski procesi za njihov odabir stroži. U manjim strankama konferencije sačinjava cjelokupno članstvo. Razlike su nešto manje kad se uspoređuje samo aktivnost na lokalnim sastancima gdje su sve stranke pokazale vrlo visok stupanj prisutnosti članova.

Jedna od urednica, Emilie van Haute priredila je treće poglavlje *Party membership in Belgium: From the cradle to the grave?* (34-49). U Belgiji ne postoji izvanjska regulacija stranaka. Jedini zakon koji regulira stranke odnosi se na javno financiranje i on prepoznaje političku stranku u svakoj političkoj skupini koja ima izabrane predstavnike u tijelima vlasti. Uvjet za članstvo su plaćanje članarine i minimalna dob. Dodatno, velik broj stranaka traži ekskluzivnost (s izuzetkom nekih stranaka koje dopuštaju članstvo u sestrijskim strankama) i pristajanje uz temeljne principe stranke. Manji dio stranaka omogućava upis u popis simpatizera. Uglavnom se upis u članstvo obavlja u lokalnoj teritorijalnoj organizaciji, međutim zanimljivo je da nekoliko belgijskih stranaka omogućuje izravni upis u članstvo na višoj razini – regionalnoj ili nacionalnoj.

Što se tiče prava i obveza članova samo dvije stranke ne dopuštaju svim članovima sudjelovanje na konferencijama i u njima konferencije predstavljaju delegati nižih teritorijalnih razina. U svima, osim u jednoj stranci, svi članovi imaju pravo biranja vođe stranke. Četiri stranke dopuštaju svim članovima sudjelovanje u selekcijskom procesu kandidacijskih lista, šest omogućuju članovima sudjelovanje u procesu oblikovanja izbornog programa, a dvije čak i glasanje o njegovoj završnoj verziji. Autorica navodi i primjer stranke koja u svo-

jem statutu propisuje obvezu sudjelovanja u kolektivnoj deliberaciji, razvoju političkih načela i programa stranke, i aktivnu uključenost u život organizacije.

U pogledu broja članova van Haute pokazuje kako je pad moguće uočiti tek od 1990-ih godina. U usporedbi s drugim državama Belgija je još uvijek u vrhu zemalja članica Europske unije po masovnosti članstva i bilježi znatno sporiji pad u longitudinalnoj perspektivi. Osim toga, pad bilježe samo nekadašnje omasovljene "stranke stupovi" – socijalisti i demokršćani. Zeleni, regionalisti i ekstremna desnica suprotno općem trendu bilježe porast stranačkog članstva. Van Haute je analizirala ankete četiriju stranaka – dviju frankofona (socijaldemokrati – PS i zeleni – Ecolo) te dviju flamanskog govornog područja (liberalni demokrati – OpenVLD i demokršćani – CD&V). Ovakvim uzorkovanjem omogućila je dva tipa usporedbe: s obzirom na stranačke obitelji i s obzirom na tip stranačke organizacije. Rezultati su pokazali da među motivima za učlanjenje prevladavaju ideološki razlozi, slijede razlozi procesne skupine dok su materijalni razlozi prijavljivani u najmanjem postotku. Podaci koji govore o društvenim i demografskim karakteristikama članova u skladu su s očekivanim. Većinom je riječ o sredovječnim, visoko školovanim i profesionalno aktivnim muškarcima. Analiza je potvrdila snažnu društvenu polarizaciju belgijskog društva i u odnosu na strukturu članova i na njihove stavove, posebice u dvjema strankama stupovima (PS i CD&V). Ecolo se pokazao kao odstupajući primjer s izrazito aktivnim članstvom šarolikih stavova na ljestvici lijevo–desno.

Četiri velike, kanadske, federalne stranke (Konzervativnu, Novu demokratsku – NDP, Liberalnu stranku te

Bloc Québécois – BQ) analizirao je profesor Sveučilišta Carleton u Ottawi, William Cross u poglavlju *Party membership in Canada* (50-65). Neke od ovih stranaka djeluju samo na federalnoj razini, neke ostvaruju veze sa sestrijskim provincijalnim strankama, dok je jedna regionalna, ali se natječe samo na federalnim izborima. Međutim svima je zajedničko to da imaju članstvo kojemu ne postavljaju visoke uvjete za pristupanje. Svi članovi obvezni su samo plaćati članarinu te barem donekle biti privrženi vrijednostima stranke. Kanadski članovi stranaka mogu sudjelovati u unutarstranačkom procesu odlučivanja i deliberacije, selekcije kandidata i vodstva, te izboru delegata za nacionalne konferencije. Njihova prava na sudjelovanje u procesu oblikovanja politika svode se na davanje neobvezujućih mišljenja i prijedloga. Ovdje je i najviše zamjerki članova koji su, kako navodi Cross, izrazili želju značajnije utjecati na konačni izborni program. Kanadski su članovi također mahom sredovječni muškarci, boljeg imovinskog i obrazovnog statusa te izrazito neaktivni. Nešto više sudjeluju tek u aktivnostima kampanje.

Cross je uočio ciklusnu fluktuaciju u ukupnom broju članova u Kanadi. Brojevi doista dramatično rastu u razdoblju unutarstranačkih procesa selekcije i nominacije kandidata te se dramatično smanjuju u godinama općih izbora. To je djelomice posljedica prevladavanja pravila "jedan član – jedan glas" u kanadskim strankama. Crossova analiza pokazala je da su ključni motivi za učlanjenje – podrška politikama stranke, želja za utjecanjem na proces nominacije, te sudjelovanje u izboru vođe. Zaključno, Cross polemizira da će nedostatak mladih i žena sve više tjerati kanadske stranke da izvor svježih ideja potraže izvan stranaka. U Liberalnoj stranci simpati-

zeri već imaju pravo sudjelovati u procesu oblikovanja politika putem *online* foruma.

Party membership in Denmark: Fluctuating membership figures and organizational stability (66-83) peto je poglavlje zbornika. U njemu profesorica politologije na Sveučilištu Kopenhagen Karina Kosiara-Pedersen analizira anketu koja je uključivala devet danskih stranaka. To su Zeleno-crvena alijansa (EL), Socijalistička narodna stranka (SF), Socijaldemokrati (SD), Socijalni liberali (RV), Kršćanski demokrati (KD), Liberali (V), Danska narodna stranka (DF), Konzervativna narodna stranka (KF) i Liberalna alijansa (LA). Danska ima stranački sustav koji proizvodi velik broj stranaka i izrazitu proporcionalnost u parlamentu, ali poput Kanade osim zakona koji reguliraju financiranje stranaka druge izvanjske regulacije o strankama nema. Uvjeti za učlanjenje su minimalni, a obveze se svode na plaćanje članarine. U svim strankama svim članovima dano je pravo sudjelovanja u procesu nominacije kandidata.

Danski unutarstranački kontekst pomalo je problematičan u komparativnom smislu. Naime, nije uvijek lako ustanoviti tko je *de facto* vođa stranke. Vođa stranke može obnašati jednu ili više od sljedećih funkcija: može biti vođa članske organizacije stranke, vođa parlamentarne frakcije i/ili premijer. U KF-u i V-u vođu stranke bira parlamentarna frakcija, a članska organizacija ga formalno potvrđuje na sastancima koji se održavaju na godišnjoj razini. U RV-u su te dvije funkcije razdvojene, pa vođu parlamentarne frakcije biraju zastupnici, dok osobu koja predsjedava ukupnim članstvom biraju članovi stranke. EL nema vođu, već samo službenog glasnogovornika pri izboru kojeg presudnu ulogu imaju zastupnici stranke u parla-

mentu. DF i LA vode njihovi osnivači, dok u SF-u i SD-u prakticiraju sustav "jedan član – jedan glas". Što se tiče prava na sudjelovanje u procesu donošenja odluka ona su ograničena, a simpatizeri nemaju nikakva formalna prava. Unatoč niskoj razini unutarstranačkih prava, istraživačica napominje da članovi nisu pokazali značajnije nezadovoljstvo takvom situacijom.

Danske stranke bilježe drastičan pad u broju članova, iako i dalje usporedno upisuju nove. Razlozi za učlanjenje većinom su ponovo ideološki, a nešto manje i procesni. Socio-demografska obilježja danskog stranačkog članstva očekivano su nereprezentativna u odnosu na opću populaciju. Tradicionalna ekonomska polarizacija stavova članstva po strankama vrlo je očita, a sječe ju samo u odnosu na jedno novije pitanje. Naime, u svim strankama postoji disperziranost stavova o pitanju podrške Europskoj uniji. Dodatno, stranke uglavnom imaju vrlo uske skupine aktivnih i neaktivnih ljudi, te one koji se aktiviraju samo s obzirom na pojedine aktivnosti.

U poglavlju *Party membership in Germany: Rather formal, therefore uncool?* (84-99) Tim Spier, profesor politologije na Sveučilištu u Siegenu i Markus Klein, profesor političke sociologije na Sveučilištu u Hannoveru istražili su članstva šest stranaka. Analiziraju tri *catch-all* stranke (CDU, CSU, SPD) te nekoliko manjih stranaka s ucjenjivačkim potencijalom (Liberalna slobodna demokratska stranka – FDP, Alijansa 90/Zeleni i Die Linke). Za razliku od prijašnjih slučajeva Njemačka ima vrlo opširno zakonodavstvo o političkim strankama koje utječe na konačno funkcioniranje stranaka i njihov odnos prema vlastitom članstvu, te koje podriva svaku organizacijsku inovaciju. Zakonodavstvo definira političke stranke kao organizacije člano-

va pojedinaca, te ih obvezuje na uvođenje minimuma unutarstranačke demokracije i poštivanje svih ostalih zakona i ustavnih odredbi. Sve stranke dodatno su uvele neki oblik neobvezujućih plebiscitarnih mehanizama donošenja odluka.

Njemačke stranke su od uvođenja Zakona o političkim strankama iz 1967. godine obvezne objavljivati status članstva ako žele ostvariti prihod iz proračuna. Nepravilnosti se, navode autori, oštro kažnjavaju. Radi se o izrazito pouzdanim podacima o brojnosti članova. Za razdoblje od 1949. do 1990. Spier i Klein su koristili podatke proizišle iz projekta povjesničara Marie-Luise Recker i Klause Tenfeldea. U 1949. godini postotni udio članova u biračkom tijelu iznosio je oko 4,7. Već 1961. pao je na 2,7, ali se 1973. godine vraća na 4,6 posto. Od 1990-ih godina podaci pokazuju trend stalnog opadanja, i apsolutnih brojeva članova, i postotnih udjela članova u društvu.

Empirijski nalazi anketa pokazali su da se pojedinci u njemačke stranke uključuju uglavnom motivirani kolektivnim, altruističnim i ekspresivnim motivima, dok su selektivni, odnosno materijalni razlozi najmanje izraženi. Demografski podaci su vrlo slični onima drugih država. Autori su uočili da velike *catch-all* stranke imaju članstvo sa znatno diverzificiranijim stavovima nego što je to slučaj sa manjim strankama. Što se tiče stranačkog aktivizma autori su izračunali da prosječan član neke njemačke male stranke utroši u prosječnom mjesecu sedam do osam sati na stranačke aktivnosti, a u *catch-all* strankama oko pet sati.

Članstvo izraelskih stranaka analiziralo je u poglavlju pod nazivom *Party membership in Israel: The era of party primaries* (100-116) dvoje istraživača

izraelskog Instituta za demokraciju. Gideon Rahat je izvanredni profesor politologije na Hebrejskom sveučilištu u Jeruzalemu, a Ofer Kenig predavač na Aškenaskom akademskom koledžu. Njihova analiza definicije članstva obuhvaća sedam stranaka. Od toga za tri (Kadima, Laburisti i Likud), analizirana je dosad jedina anketa provedena nad izraelskim članstvom, ona iz 2010. godine. U Izraelu zakonodavstvo koje se odnosi na stranke propisuje obvezu da stranke unutar sebe uredite propise za primitak novih i izbacivanje starih članova, te njihova prava i obveze. No, ostavlja im slobodne ruke da to učine onako kako smatraju da je najbolje. Dodatno, kako bi spriječilo manipulacije u razdoblju predizbora zakonodavstvo propisuje da nitko ne smije biti član više od jedne stranke, sve stranke moraju imati uređene registre članova, te da svaki član mora plaćati vlastitu članarinu. U velikom broju stranke tome još dodaju klasične uvjete članstva koji se tiču minimalne dobi, pristajanja uz stranačka načela, ekskluzivnost, a nekoliko stranaka traže i potpisanu izjavu o nekažnjavanju. Kolektivno članstvo ne postoji.

Rahat i Kenig pokazuju kako niti jedna analizirana izraelska stranka ne dopušta svim članovima sudjelovanje na stranačkim konferencijama. Doduše, 2012. godine Laburisti, Kadima i Meretz organizirali su posebne ideološke konferencije u svrhu oblikovanja političke platforme. Laburisti su poziv za sudjelovanjem uputili svim članovima, a druge dvije i svim zainteresiranim nečlanovima. Međutim, autori naglašavaju kako eksplicitno pravo sudjelovanja u oblikovanju stranačkih politika ne postoji niti u jednoj izraelskoj stranci. Svi članovi svih izraelskih stranaka imaju pravo biti birani i birati na izborima za stranačke i javne pozicije pod uvjetom da su članovi

određeno vrijeme. Četiri stranke također trenutno omogućuju izbor predsjednika stranke putem izravnih predizbora, dok je Meretz to pravo imala u prošlosti. Većina članova predizbore smatra najboljom metodom za odabir kandidata i vođa, a većina podržava opciju uvođenja otvorenih predizbora.

Predizbori imaju i jedan neizravni, pozitivni učinak na točnost podataka o brojevima članova. Stranke prije svakih predizbora objavljuju popise članova koji ostvaruju pravo sudjelovanja u njima. Analizirajući pet vremenskih točaka u razdoblju od 30 godina Rahat i Kenig ustanovili su kako izraelske stranke bilježe vrlo strm pad u broju članova u odnosu na izborno tijelo, s tek blagim porastom u 2012. godini. Uz to, predizbori uzrokuju sezonske fluktuacije – broj članova raste prije i opada nakon njih.

Očekivano, i izraelski članovi najviše su navodili ideološke, a najmanje osobne motive kao razloge za učlanjenje. Više od polovine izjavilo je da se učlanilo zato da podrže svog kandidata na predizborima. Socio-ekonomska obilježja izraelskih članova ista su kao i u prijašnjim poglavljima, s dodatkom vrlo snažne polarizacije na religijskoj osnovi. Sekularni Židovi podržavaju mahom lijeve, a religiozni mahom desne stranke. Shodno tome, najviše religioznih članova moguće je pronaći u Likudu, zatim centrističkoj Kadimi, a manjinu među Laburistima. Analiza je uključila i ispitivanje stavova članstava prema unutarnjim odnosima moći i općenito se može zaključiti kako izraelski članovi većinom podržavaju unutarstranačku disciplinu. Oko 60 posto ispitanika vjeruje da vođa mora donositi konačne odluke ako unutar stranke postoji neslaganje. Može se zaključiti da je ovo poglavlje potvrdilo tezu o pasivnom članstvu. Visoke razine

participacije nisu uočene čak ni kod sudjelovanja na predizborima.

Osmo poglavlje, *Party membership in Italy* (117-133), priredile su Giulia Sandri, Antonella Seddone i Giorgia Bulli. Sandri je profesorica politologije na Katoličkom sveučilištu Lille, Bulli profesorica politologije na Sveučilištu u Firenci, a Seddone postdoktorantica Sveučilišta u Cagliariju. Uvjete za članstvo, prava i obveze analizirale su u pet stranaka, a karakteristike članova u trima – PD (socijaldemokrati), M5S (populisti) i SEL (lijevo-radikalna stranka). U Italiji izvanjski propisi nadređeni unutarnjim dokumentima stranaka svode se na zakone o stranačkom financiranju i naknadama nakon izbora, te na ustavnu odredbu iz članka 49. koja govori o demokratskoj funkciji političkih stranaka kao spojnici između društva i države. Uvjeti za članstvo uvelike se poklapaju s uvjetima u drugim državama, s izuzetkom M5S-a koja ne traži plaćanje godišnje članarine. M5S je i jedina stranka koja ne traži od članova složnost u vezi s javnim politikama i izbornim programom. Autorice navode kako je većina stranaka uvela u statute institut simpatizera ili pristaša koje prije svega koriste kao siguran izvor glasova. Međutim, u PD-u oni imaju i konkretna prava sudjelovanja u deliberacijskim i odlučivačkim procesima. Samo dvije stranke omogućuju svim članovima sudjelovanje na konferencijama. U M5S-u sva se participacija odvija *online*, dok konferencije ostalih stranaka čine delegati. Osim toga, niti jedna stranka ne omogućuje svojim članovima sudjelovanje u izboru izvršnih organa stranke, a izravno odlučivati o politikama i izbornim programima mogu samo članovi PD-a i M5S-a.

U Italiji, navode autorice, postoji duga tradicija bilježenja kretanja u brojevima članova, a za koju je najzaslužniji

Istituto Cattaneo Sveučilišta u Bolognji. Analiza tih podataka pokazuje kako su vrlo visoki brojevi članova (kao postotnog udjela u biračkom tijelu) u talijanskim strankama ostali stabilni tijekom više od 40 godina. Od 1948. do 1987. godine kretali su se u rasponu od 11 do 14 posto. Tek ranih 1990-ih godina prelaskom u Drugu Republiku dolazi do drastičnog pada na iznos od tek 3 posto. Blagi rast ponovno je nastupio 2008. godine (6 posto), što Italiju još uvijek pozicionira na prvo mjesto tadašnjih zemalja članica Europske unije.

Sandri, Seddone i Bulli pokazale su da su glavni motivi za učlanjenje u talijanske stranke ideološke prirode i da je uglavnom riječ o starijim, visoko obrazovanim muškarcima, nešto manje religioznima u odnosu na opću populaciju. Nešto više mladih i nešto više nezaposlenih članova autorice su pronašle u M5S, dok je nešto više umirovljenika u PD-u. Očekivano, članovi dviju lijevih stranaka i po stavovima se pozicioniraju na lijevom spektru, dok su članovi M5S-a bliže desnom centru, a među njima je i jače izražena heterogenost stavova. U pogledu sudjelovanja stranke pokazuju slične, relativno visoke razine aktivnosti članova, ali drugačije oblike. Članovi PD-a i SEL-a aktivniji su u konvencionalnim stranačkim aktivnostima, dok su u M5S članovi skloniji selektivnije sudjelovati, naročito u prosvjedima i bojkotima te putem novih tehnologija.

Analizu nizozemskog stanja u poglavlju *Party membership in the Netherlands* (134-150) izložili su Josje den Ridder, istraživačica Nizozemskog instituta za društvena istraživanja, te Joop van Holsteyn i Ruud Koole, profesori politologije na Sveučilištu u Leidenu. U Nizozemskoj prema zakonodavstvu koje regulira financiranje stranaka, članom se smatra osoba koja godišnje uplaćuje više

od 12 eura članarine i koja prema tome ima određena prava i obveze. Isti zakon propisuje da politička stranka, želi li primiti sredstva iz državne blagajne, mora imati najmanje tisuću pojedinačnih članova. S obzirom na to da druge regulacije nema, stranka može imati i samo jednog člana (poznat je slučaj Slobodarske stranke Geerta Wildersa). Ipak, autori naglašavaju da većina relevantnih stranaka jesu članske organizacije.

Zanimljivo je da gotovo sve stranke dopuštaju dvostruko članstvo, s time da se članstvo u jednoj stranci ne može kombinirati s pozicijom kandidata ili političara u nekoj drugoj stranci. Mnoge nizozemske stranke omogućuju upis u registar simpatizera stranke, a neke od toga već i odustaju. Neke stranke omogućile su pravo izravnog izbora kandidacijskih lista, selekciju glavnog tajnika (odnosno vođe stranke u nizozemskom kontekstu), te izravni utjecaj na izborni program. Ostale stranke imaju vrlo različite oblike unutarnjeg donošenja odluka, ali očekivano najveći utjecaj članovi uglavnom imaju neizravno, putem izabраниh delegata.

Za prikaz promjena u ukupnom broju članova autori su koristili longitudinalne podatke Dokumentacijskog centra za nizozemske političke stranke koji ih prikuplja i objavljuje na godišnjoj bazi. U iznosima omjera apsolutnih brojeva i ukupnih birača vidljiv je drastični pad u razdoblju od 1960. do 1971. godine, nakon čega se taj pad znatno usporava. Od ranih 1990-ih do 2012. godine iznosi drže konstantnu od oko 150 tisuća članova, iako autori navode više povijesno važnih događaja koji su i u tom razdoblju unosili turbulencije u registre članstava.

Ključni nalazi ovog poglavlja odnose se na podatke dobivene u istraživanju provedenom 2008. godine na članstvu

sedam stranaka. Karakteristike članova nisu puno drugačije od onih u drugim državama. U pogledu stavova autori nude nekoliko općih zaključaka. Većina članova smatra kako socioekonomske nejednakosti nizozemskog društva treba smanjivati; manja većina smatra kako bi se etničke manjine trebale u potpunosti prilagoditi nizozemskoj kulturi; gotovo svi se slažu kako bi država morala biti stroža prema kriminalu. Naposljetku i unutar samih stranaka postoji određeni stupanj disperziranosti stavova.

Party membership in Norway: Declining but still viable? (151-168) prikazao je Knut Heidar, profesor politologije Sveučilišta u Oslu. On analizira sedam stranaka – dvije iz socijalističkog bloka, četiri iz nesocijalističkog bloka i jednu desno-populističku. Izuzev obveze plaćanja članarine i odredbi koje uređuju mogućnost isključenja iz stranke zbog neolojalnog ponašanja, u statutima stranaka nema drugih eksplicitno navedenih obveza. Općenito, uvjeti za članstvo ne odstupaju previše od prosječnih uvjeta u drugim demokracijama. Formalno mnoge norveške stranke omogućuju organiziranje referenduma, ali Heidar napominje kako to nije raširena praksa.

Rekonstrukcija brojevnog stanja norveškog članstva pokazuje kako pad u broju članova u Norveškoj nije dramatičan. Rezultati analize norveškog članstva pokazali su očekivane rezultate. Uglavnom su to, dakle, stariji muškarci boljeg profesionalnog i obrazovnog statusa i učlanili su se motivirani ideologijom. Ipak, znatno su aktivniji u usporedbi s članovima drugih zemalja. Zanimljivo je i to da čak 42 posto članova pripada skupini ekonomski neaktivne populacije (studenti, umirovljenici, osobe zaposlene kod kuće i primatelji socijalne pomoći).

Pretposljednje poglavlje *Party membership in Britain: A minority pursuit* (169-185) obrađuje tri velike (Konzervativnu, Laburističku i Liberalne demokrate) i dvije manje (Škotsku nacionalnu stranku – SNP i Zelene) britanske stranke. Lynn Bennie, profesorica politologije Sveučilišta u Aberdeenu, analizirala je više posljednjih istraživanja stranačkog članstva u pojedinim strankama, jer, kako navodi, u Velikoj Britaniji nikad u isto vrijeme nisu istraživane dvije stranke. Vremensko razdoblje obuhvaća podatke nastale tijekom 12 godina (od 1997. do 2009. godine). Iako je njezina analiza stoga vremenski neusklađena, otkrila je trendove slične onima u drugim državama. Ključni uvjeti za članstvo su plaćanje članarine, ekskluzivnost i slaganje s politikama stranke. Sve analizirane britanske stranke omogućuju upis u stranku na svim teritorijalnim razinama i sve su otvorile građanima opciju upisa u registar pristaša. Iako uglavnom zadovoljni procesima unutarstranačke demokracije i mogućnostima za sudjelovanje, ako je suditi po nalazima ovog poglavlja članovi britanskih stranaka još su manje aktivni nego članovi stranaka u drugim državama. Naime, većina članova britanske stranke u prosječnom mjesecu uopće ne posvećuje vrijeme aktivnostima stranke.

Članovi su i ovdje većinom stariji muškarci, često umirovljenici. Uglavnom se identificiraju kao pripadnici srednje ili radničke klase, te su manje religiozni od opće populacije. Ipak je moguće primijetiti kako se većina britanskih stranaka približila rodnoj ujednačenosti, pa žene čine barem oko 40 posto članstva. Sve stranke imaju delegatske konferencije, dok samo Zeleni eksplicitno daju članovima pravo sudjelovanja na godišnjim konferencijama posvećenima oblikovanju politika. Po-

daci o brojnosti članstva pokazuju sustavno opadanje još od 50-ih godina 20. stoljeća. Ipak neke stranke (primjerice SNP i Stranka neovisnosti Ujedinjenog Kraljevstva) bilježe rast u članstvu.

U zaključnom poglavlju *Conclusion: Members and activists of political parties in comparative perspective* (186-202) urednice Anika Gauja i Emilie van Haute još jednom naglašavaju važnost knjige za istraživačko područje političkih stranaka. Zaključno donose i pregled najznačajnijih nalaza i preporuka proizišlih iz knjige. Opći zaključak zbornika je da stranke još uvelike drže članstvo vrijednim čimbenikom, ponekad ih privlačeći kroz mehanizme neformalnih oblika sudjelovanja. Urednice ističu da je ultimativna svrha zbornika otvoriti prostor za nova dubinska istraživanja u državama koje dosad nisu bile uključene u analize stranačkog članstva.

Knjiga će biti najkorisnija istraživačima i studentima komparativne politike, posebno onima s izraženim zanimanjem za pitanja predstavništva, sudjelovanja, političkih stranaka, izbora i unutarstranačkih procesa donošenja odluka. Njezina prava vrijednost jest u vrelu empirijskih podataka o pojedinim

strankama, te statističkih i metodoloških napomena, koje je naprosto bilo nemoguće ovdje prikazati. Oni među ostalim uključuju analize iznosa članarina, specifičnih uvjeta za članstvo, mehanizama unutarstranačke demokracije, metodološke specifikume pojedinih anketa i njihove analize i još mnogo toga. Nedostatci zbornika mogu se smatrati porođajnim mukama pokušaja stvaranja sustavne analize stranačkih članstava u čak deset zemalja. Najveće prepreke za komparaciju među zemljama predstavljaju primjeri Španjolske i Velike Britanije. U primjeru Španjolske zaključci se odnose samo na delegate, ne i ukupno članstvo, dok kod Velike Britanije zaključivanje ometa činjenica da su istraživanja provedena u različitim strankama u različitim vremenskim razdobljima te putem nejednakih upitnika. Možda je glavna mana zborniku ipak to što ne sadrži analizu članstva niti jedne postkomunističke države. U duhu zaključnih poruka urednica, istraživači političkih stranaka i stranačkog članstva u postkomunističkim državama morali bi taj nedostatak shvatiti kao poticaj da se pokušaju prihvatiti istog posla.

Kristina Čelap

KONSTRUKTIVISTIČKE TEORIJE MEĐUNARODNIH ODNOSA*

DOI: 10.20901/an.13.10

Knjiga *Konstruktivističke teorije međunarodnih odnosa* treći je zbornik iz serije o teorijama međunarodnih odnosa koji je, zajedno sa skupinom kolega/ica iz Hrvatske i Srbije, priredio urednik Dejan Jović, redoviti profesor na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Nakon *Teorije međunarodnih odnosa – realizam* iz 2013. godine te *Liberalne teorije međunarodnih odnosa* objavljene godinu dana poslije, u izdanju Fakulteta političkih znanosti, u sklopu biblioteke Političke analize, 2016. godine objavljen je i ovaj zbornik koji se bavi konstruktivizmom. Zbornik o “marksističkim teorijama međunarodnih odnosa” (31), kako najavljuje urednik, trebao bi biti objavljen u 2017. godini, čime bi završio niz od četiri knjige poluudžbeničkog karaktera koje se bave teorijama međunarodnih odnosa.

Prvi rad od ukupno osam tekstova zbornika, koji se zaključno s kazalom imena proteže na 287 stranica, uvodna je studija urednika, a nosi naziv *Konstruktivizam u teorijama međunarodnih odnosa i praksi oblikovanja javnih politika* (7-35). Autor studiju započinje ukazivanjem na činjenicu kako se izrazito mali broj politoloških radova dotiče teme

konstruktivizma. Općenito, velik broj autora/ica sam fenomen ne smatra teorijom međunarodnih odnosa, već načinom razumijevanja i razlikovanja postojećih teorija, odnosno metateorijom. Ono što autora iznenađuje jest izostanak zanimanja za konstruktivizam na području bivše Jugoslavije, koja je svojim nastankom i raspadom iznimno zahvalan materijal za konstruktivističko tumačenje. Zbornik stoga donosi prvi detaljniji prikaz, ali i kritičku evaluaciju konstruktivizma u teoriji međunarodnih odnosa u Jugoistočnoj Europi.

Specifičnost konstruktivizma jest u njegovom dovođenju u pitanje dominantnih teorija međunarodnih odnosa: realizma i liberalizma, naglašava Jović. Kraj Hladnog rata prekretnica je koja omogućava konstruktivističku kritiku realizma jer realističke teorije nisu predvidjele način na koji je došlo do raspada Sovjetskog Saveza. Pojedini konstruktivisti, nasuprot realističkom inzistiranju na izvanjskim i materijalnim faktorima, uvode pojam percepcije država o samima sebi i o drugima – subjektivno interpretiranje stanja u međunarodnim odnosima. Kada je Sovjetski Savez prestao SAD poimati kao neprijatelja, nastaje novi diskurs koji posljedično dovodi do

* Jović, Dejan (ur) (2016) *Konstruktivističke teorije međunarodnih odnosa*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti. 287 str.

raspada same strukture države. Jović raspad Jugoslavije ističe kao drugi primjer kritike realizma, ali i liberalizma jer se dovodi u pitanje ideja o suradnji između država. Prema nekim konstruktivistima/icama, identiteti, ideje i vrijednosti imaju veliku ulogu u međunarodnim odnosima gdje akteri nisu isključivo države, nego i etničke zajednice u pluralističkim društvima. Drugi, poput Alexandera Wendta, zagovaraju pristup koji priznaje postojanje i materijalnog i subjektivnog te se zalažu za njihovu interakciju, zaključuje Jović.

Božo Kovačević, diplomirani sociolog i filozof, nekadašnji saborski zastupnik, ministar te veleposlanik u Moskvi, u drugom poglavlju *Što je novo u konstruktivizmu?* (37-87) analizira odnos konstruktivizma spram drugih teorija. Kovačević predstavlja doprinos Nicholasa Onufa, Alexandera Wendta i Friedricha Kratochwila, trojice glavnih konstruktivističkih autora, ali i stavove koje o konstruktivizmu iznose zagovaratelji/ice drugih pristupa. S jedne strane, shvaćanje o nepromjenjivim racionalnim interesima država konstruktivizam smatra slabošću realizma i liberalizma, ističe autor. Konstruktivizam odbacuje i neorealističko stajalište o poimanju država kao identičnih entiteta koji tvore međunarodnu zajednicu te kritiku upućuje i pozitivističkom inzistiranju na znanstvenoj dosljednosti koja se oslanja na metodološke pristupe prirodnih znanosti. S druge strane, konstruktivizam je u određenoj mjeri blizak shvaćanju kritičkih teorija poput postmodernizma, poststrukturalizma i postpozitivizma. No Kovačević naglašava kako Onuf, Wendt i Kratochwil ipak u potpunosti ne prihvaćaju epistemološki relativizam koji zagovaraju bliski pristupi.

Onuf preuzima konstruktivizam iz filozofije kako bi ga uveo u proučavanje

međunarodnih odnosa. Wendt inzistira “na pomirenju kritičkih i pozitivističkih pristupa” (55) te zauzima pozitivističko stajalište čime često biva kritiziran od drugih autora/ica kao što je Maja Zehfuss, ali i samih konstruktivista poput Kratochwila. Kovačević zatim pojašnjava kako Wendt kritičarima odgovara usporedbom društvenih znanosti s klasičnom fizikom ukazivanjem na pojavu kvantne fizike koja, kao i konstruktivizam, dovodi u pitanje staru znanost. Dok Kratochwil odbacuje objektivnost i trajne zakone strukture, Kovačević naglašava kako Zehfuss potpuno negira Wendtov teorijski doprinos, ali i da kritizira Kratochwila te upućuje opću kritiku konstruktivizmu. Ona tvrdi kako se stvara privid o velikom broju autora/ica koji su objedinjeni pod zajednički nazivnik, no zapravo je riječ o uvažavaju teorijskih doprinosa svega nekolicine navedenih umjerenih konstruktivista, dok se radikalniji pristupi ignoriraju. Kovačević pri kraju rada ističe kako konstruktivistički odnos prema marksizmu veoma iznenađuje jer se gotovo nitko iz konstruktivističkog pristupa izravno ne dotiče Marxa, iako neka njegova stajališta i pojmove konstruktivisti/ice prihvaćaju i koriste u svojim radovima.

U idućem poglavlju *Društveni konstruktivizam i struktura međunarodnog sustava* (89-110) autor Petar Popović, docent s Fakulteta političkih znanosti, usredotočuje se na strukturni pristup Alexandera Wendta, koji naziva “srednjim putem” između pozitivizma i postpozitivizma. Ranih devedesetih godina 20. stoljeća dolazi do preispitivanja strukturnog pristupa koji početkom 20. stoljeća razvija lingvist Ferdinand de Saussure, a pedesetih godina u međunarodne odnose uvodi neorealist Kenneth Waltz. Osnovna misao strukturalizma jest “da dijelovi koji čine cjelinu predme-

ta nemaju nikakvu autonomiju u funkciji” (91), odnosno da ih oblikuje cjelina, pojašnjava Popović. Wendt se oslanja na teoriju strukturacije Anthonyja Giddensa koja se temelji na interakciji između agenta (države) i strukture (međunarodnog sustava) te nadopunjuje Waltzov pristup tako što uvažava glavne neorealističke ideje, ali odbacuje poimanje strukture kao determinirajuće i nepovijesne. Također, Wendt priznaje postojanje realnosti neovisne o čovjekovu umu do koje dolazi društvenom interakcijom, no za razliku od Waltza, kako ističe Popović, identitete i interese država ne smatra nepromjenjivima. Wendt razlikuje tri “kulture anarhije”: Hobbesovu neprijateljsku, Lockeovu rivalstva i Kantovu prijateljstva. Popović zaključuje kako Wendtov konstruktivizam najviše osporavaju autori/ce iz poststrukturalističkog tabora, ponajviše Maja Zehfuss, jer se “nigdje u svom radu ne upušta u problem prvobitne konstrukcije identiteta” (106), a zanemaruje i ulogu jezika, odnosno komunikacije.

Poglavlje *Umjereni konstruktivizam Alexandera Wendta* (111-146), koje je priredio profesionalni karijerni diplomat Marinko Raos, analiza je Wendtova rada predstavljena kroz prikaz njegove najpoznatije knjige *Društvena teorija međunarodne politike*. Djelo je objavljeno 1999. godine te se u velikoj mjeri oslanja na Waltzovu knjigu *Teorija međunarodne politike* iz 1979., no Wendt ujedno i polemizira s Waltzom, naglašava Raos. Kako ne postoji jednoznačno poimanje konstruktivizma, Wendt svoj pristup naziva umjerenim jer ne napušta znanstvenoistraživački pristup koji radikalni konstruktivisti odbacuju. Na države gleda kao na ljude, smatra ih racionalnim akterima. Wendt korijene konstruktivističkog pristupa uočava već kod autora poput Grotiusa, Kanta i Hegela, a

razlikuje tri glavne struje konstruktivizma nastale u osamdesetim godinama 20. stoljeća: modernističku, postmodernističku i feminističku. Raos ističe i Wendtov koordinatni sustav znanosti o međunarodnim odnosima koji se sastoji od osi materijalizam–idealizam i individualizam–holizam, a svaka je os kontinuum. Nadalje, Raos u analizi pokazuje kako se od tri kulture anarhije koje izlaže, Wendt zalaže za treću, Kantovu, čime pokazuje da je i normativist, no i da je svjestan činjenice kako neka država može istovremeno pripadati svim trima kulturama. Raos zaključuje kako se kulturama anarhije upućuje kritika o nejasnoj razlici između Lockeove i Kantove anarhije te da se Wendtov projekt o stvaranju velike teorije međunarodnih odnosa smatra tek nacrtom teorije.

Marina Ilić, doktorska studentica međunarodnih odnosa sa Sveučilištu u Lilleu, autorica je poglavlja *Problem agent-structure: teorijski nalazi i implikacije za studije građanskih ratova* (147-176). Dilema *agent-structure* istražuje je li pojedinac neovisan o strukturi ili je njome ograničen. Krajem osamdesetih godina 20. stoljeća, usponom konstruktivizma, ovim se pitanjem počinju baviti i teoretičari međunarodnih odnosa, pojašnjava Ilić. Wendt u jednakoj mjeri priznaje važnost i agenta i strukture te ističe njihovu međuovisnost. Stoga Ilić tvrdi da ovaj konstruktivistički pristup srednjeg puta ne uspijeva pomiriti ontološki i epistemološki suprotstavljene pristupe, a uzrokuje i stvaranje dviju struja unutar samoga sebe. Umjereni konstruktivizam smatra da cilj istraživača treba biti objašnjavanje određenog procesa, dok kritičke teorije ističu kako je interpretacija jedina moguća djelatnost istraživača. U međunarodnim odnosima agenti predstavljaju države, a struktura kontekst u kojem one djeluju – međuna-

rodni sustav. Ilić stoga naglašava kako je ključno razlikovanje konstruktivizma od racionalističkih teorija međunarodnih odnosa u njegovom uvažavanju promjenjivosti interesa država.

U zadnjem dijelu rada Ilić izlaže teorije građanskih ratova koje u svojim analizama nastoje otkriti krije li se uzrok sukoba u agentu ili u strukturi. Ona razlikuje primordijalističke, etničke, racionalističke i elitističke teorije te teoriju etničke sigurnosne dileme. Ilić predstavlja i teorijski model istraživanja uzroka građanskih ratova *greed vs. grievance*, koji uvode autori Collier i Hoefler. Oni dolaze do zaključka da su uzrok izbijanja građanskih ratova ekonomski resursi, a diskursi o identitetima nemaju tako važnu ulogu. Model pobune Fearona i Laitina teorijski je model sličnog zaključka, no autori su postali meta kritičara radi tvrdnje “da svi građanski ratovi imaju iste uzroke” (163), pojašnjava Ilić. Elitističke teorije smatraju da državni poglavari prikrivaju unutardržavne probleme označavanjem drugih država neprijateljima koji ugrožavaju sigurnost nacije, a sve kako bi učvrstili svoj položaj. Takvom politikom građane se svodi na objekt kojim je moguće manipulirati, a ne nudi se odgovor zašto mase prihvaćaju politike svojih vođa koje vode u rat, ističe Ilić. Primordijalističke teorije nasilje među etničkim grupama vide kao neizbježno, a unutar njih Ilić smješta i Huntingtonovu teoriju o sukobu civilizacija. Etničke teorije tvrde da unutar etnički, vjerski i jezično podijeljenih društava dolazi do sukoba različitih skupina zbog njihovih međusobno nepremostivih razlika, no Fearon i Laitin pobijaju takve teze. Teorija etničke sigurnosne dileme govori o strahu koji potencijalno vodi u preventivni rat. Ilić zaključuje kako kritičari tvrde da anarhija i sigurnosna dilema ne mogu biti

jedini faktori kojima bi se moglo objasniti izbijanje građanskih ratova.

Autorski dvojac, Dragan R. Simić, redoviti profesor i sadašnji dekan Fakulteta političkih nauka Sveučilišta u Beogradu, i Dragan Živojinović, doktorski student i asistent s istoimenog fakulteta, priredili su poglavlje koje nosi naziv *Konstruktivistička teorija i koncept nacionalnog interesa* (177-198). Autori se u radu bave utjecajem konstruktivizma na promjenu poimanja nacionalnog interesa kao nepromjenjivog. Prema konstruktivističkoj teoriji, nacionalni interes i identitet država društveno je konstruiran njihovom interakcijom s drugima te ovisi o kontekstu unutar kojeg se oblikuje vanjska politika. U nastavku poglavlja autori izlažu članak *Konstruiranje nacionalnog interesa* teoretičarke Jutte Weldes koja, na primjeru kubanske raketne krize, iznosi svoje konstruktivističko poimanje nacionalnog interesa. Nacionalni interes, ističe Weldes, zajednički je jezik donositelja političkih odluka i javnosti koja njihove politike prihvaća kao legitime. Weldes tvrdi da su značenja koja dajemo određenim pojmovima socijalno konstruirana, a to “znači da se istim pojmovima mogu dati različita značenja u različitim situacijama” (184), pojašnjavaju autori poglavlja.

Simić i Živojinović dalje iznose kako, da bi pojasnila konstruiranje nacionalnog interesa, autorica opisuje različita tumačenja kubanske krize. S jedne strane postojalo je tumačenje SAD-a, a s druge SSSR-a i Kube. Sovjetsko razmještanje raketa na Kubu SAD vidi kao ofenzivno djelovanje totalitarnih država. SSSR i Kuba svoje djelovanje vide kao defenzivni čin koji Kubi jamči zaštitu od američke agresije. Moguće je krizu sagledati i kroz diskurs o strateškoj ravnoteži snaga kojom SSSR nastoji povećati svoju sigurnost postavljanjem raketa na

Kubu. Autori na kraju rada, kroz primjer SAD-a, tumače kako nacionalni identitet oblikuje nacionalni interes pojedine države. Pokazuju da raspadom SSSR-a nestaje jasna prijetnja nacionalnom interesu SAD-a, što dovodi do promjene američkog identiteta, a time i do konstruiranja novog nacionalnog interesa. Početkom devedesetih, koncept novog svjetskog poretka postaje identitet SAD-a. Ulaskom u novo tisućljeće, predsjednik George Bush mlađi kao nove neprijatelje proglašava države Irak, Iran i Sjevernu Koreju. Zadnji primjer autora jest administracija Baracka Obame koja je, sve do sukoba u Ukrajini, naglašavala politiku suradnje s Rusijom, no novom strategijom iz 2015. opet se Rusiju označava kao prijetnju.

Poglavlje *Diskurzivna i praktična konstrukcija međunarodne (ne)bezbednosti* (199-227) napisao je Filip Ejodus, docent beogradskog Fakulteta političkih nauka. U uvodu autor pojašnjava kako na međunarodnu (ne)sigurnost presudan utjecaj nemaju materijalni odnosi kako to smatraju realisti (vojna moć), liberali (institucije) i marksisti (proizvodni odnosi), nego ona ovisi o percepciji aktera. Posebno ističe Anthonyja Giddensa koji razlikuje diskurzivnu i praktičnu svijest aktera. Diskurzivna svijest o nekom fenomenu iskazuje se vizualno ili kroz govor, a kod praktične svijesti aktivnost aktera nije potrebno verbalizirati jer se ona temelji se na pozadinskom znanju i rutini. Kako bi pojasnio diskurzivnu konstrukciju međunarodne (ne) sigurnosti, Ejodus se u nastavku bavi teorijom sekuritizacije. Tvorac ove teorije danski je politolog Ole Wæver, koji tvrdi da se određene pojave doživljavaju kao prijetnja nacionalnoj i međunarodnoj sigurnosti tek kada ih se kroz proces sekuritizacije označi kao opasnost. Riječ je o govornom činu državnih i nedržavnih

aktera visokog autoriteta, koji određenu pojavu prikažu kao egzistencijalnu prijetnju pa im relevantna publika daje suglasnost za poduzimanje specijalnih mjera kako bi se prijetnja uklonila. Nadalje, Ejodus pojašnjava kako je Thierry Balzacq s pomoću razlikovanja između lokucije, ilokucije i perlokucije, koje je preuzeo od Johna Austina, dodatno razradio teoriju sekuritizacije istaknuvši tenzije koje nastaju poimanjem sigurnosti kao govornog, odnosno društvenog čina. Balzacq na sigurnost ne gleda kao na govorni čin, nego ga smatra strateškim činom, a razlikuje i dva pristupa sekuritizaciji, filozofski i sociološki, pojašnjava Ejodus.

Ontološkom sigurnošću, koja je zasnovana na praktičnoj svijesti, Ejodus se bavi u drugom dijelu poglavlja. Riječ je o psihološkoj teoriji koju u svojim sociološkim radovima koristi Anthony Giddens, a kasnije ju preuzimaju i teoretičari međunarodnih odnosa. Prema autorici Jennifer Mitzen, Ejodus ističe kako su subjekti ontološki sigurni kada vjeruju da posjeduju kognitivnu kontrolu nad svijetom koji doživljavaju kao predvidljiv, odnosno da je riječ o osjećaju egzistencijalne sigurnosti kojom se ignorira neposredni strah od smrti. Kako ne bi došlo do egzistencijalne neizvjesnosti, države među sobom razvijaju rutinizirane odnose, a jednom uspostavljeni odnosi poslije se teško mijenjaju. Na primjeru izraelsko-palestinskog sukoba Mitzen pokazuje da države preferiraju održavati postojeće odnose pa makar oni bili i konfliktni. Prekid rutiniziranih odnosa doveo bi do veće fizičke sigurnosti, no povećala bi se ontološka nesigurnost jer bi "zaštitna čahura" predvidljivosti i kontrole bila zamijenjena strahom od nemoći. Ejodus naglašava kako je teorija ontološke sigurnosti kritizirana jer analizira isključivo binarne međudržav-

ne sukobe, a u međunarodnim odnosima uvijek sudjeluje veći broj različitih vrsta aktera. Uz Mitzen, ontološkom sigurnošću bavi se i Brent Steele, no on ne smatra da države identitete stvaraju kroz interakciju, nego daje prednost samoidentifikaciji država. Ejodus poglavlje zaključuje postavljajući pitanje o odnosu teorije sekuritizacije i teorije ontološke sigurnosti te njihovom odnosu spram drugih konstruktivističkih teorija sigurnosti.

Posljednje te ujedno i najduže poglavlje zbornika priredila je Đana Luša, docentica na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, a ono glasi *Sport, politika i diplomacija: analiza iz konstruktivističke perspektive* (229-282). U početku rada, Luša predstavlja temelje na kojima počiva konstruktivistička teorija međunarodnih odnosa, o kojima je bilo riječi i u prethodnim radovima. Za razliku od materijalnih aspekata moći na kojima se zasniva realizam, konstruktivizam se usredotočuje na moć uvjeravanja, to jest meku moć čiji su izvori kultura, političke vrijednosti i vanjska politika. Središnji dio rada bavi se prikazom uloge koju sport kao oblik kulture, jačanjem konstruktivizma i završetkom Hladnog rata, zadobiva u međunarodnim odnosima. Države u sve većoj mjeri teže poboljšanju vlastita ugleda u međunarodnoj zajednici, a sport postaje važan instrument u realizaciji tog cilja, ističe Luša. Također, kroz sport se može oblikovati i nacionalni identitet te promicati određena ideologija. Zatim Luša pojašnjava kako je "otac" modernih Olimpijskih igara, Pierre de Coubertin, Igre vidio kao međunarodnu instituciju koja će doprinijeti nastojanjima Lige naroda da spriječi izbijanje Drugog svjetskog rata. Sportska natjecanja, kao što je stolnoteniski meč američke i kineske reprezentacije iz 1979. godine, često su organizira-

na da bi se između zemalja uspostavili bolji odnosi i suradnja. S druge strane, natjecanja poput Olimpijskih igara mogu poslužiti i za promicanje nedemokratskih ideja, naglašava Luša. Za vrijeme Igara održanih 1936. u Berlinu, Hitler je promovirao svoju ideologiju o superiornosti arijevske rase, a godine 1972. teroristi su iskoristili Igre u Münchenu da bi ubili Izraelske atletičare i time privukli golemu medijsku pažnju.

Autorica pojašnjava da se sport "u vanjskoj politici može koristiti u negativnom kontekstu, kao sredstvo pritiska, sankcija, bojkota, ili u pozitivnom kontekstu, kao sredstvo uključivanja novostvorene države u međunarodnu zajednicu...[te da] je većina novih država koristila masovni sport kao način oblikovanja nacionalnog identiteta" (241). Stvaranje hrvatskog nacionalnog identiteta poistovjećivanjem s uspješnom košarkaškom i nogometnom reprezentacijom u devedesetim godinama samo je jedan od Lušinih primjera koji pokazuju kako sport može imati jak utjecaj na formiranje nacija. U doba Hladnog rata, ali i kasnije, sport je bio surogat za rat jer su neprijateljske strane kroz pobjede u sportskim natjecanjima dokazivale svoju nadmoć nad poraženom stranom. Uspjesi koje postignu sportaši pripisuju se državi iz koje oni dolaze pa takav pozitivan imidž države uzrokuje nastanak novih, promjenjivih identiteta, koji ovise o kontekstu i postignutim rezultatima sportaša. Sportska natjecanja omogućuju malim i novonastalim državama da ih se zamijeti pa su tako, zanimljivo ističe Luša, države nastale raspadom Čehoslovačke, Jugoslavije i SSSR-a prvo nastojale postati članice FIFA-e, a tek potom UN-a. Natjecanja također "služe i kao sredstvo izražavanja protivljenja bojkotom ili isključivanjem neke države" (245). Uz snažno političko i društveno

značenje, organiziranjem velikih sportskih natjecanja poput Olimpijskih igara i Svjetskog nogometnog prvenstva, države domaćini mogu profitirati i u ekonomskom smislu. Luša zaključuje kako se zbog toga velik broj država kandidira za domaćina značajnih sportskih natjecanja, čime se još više intenzivira suparništvo među njima.

U konstrukciji novih identiteta i normi za vrijeme sportskih događanja veliku ulogu imaju mediji koji mogu radikalizirati odnose među državama. No zahvaljujući medijima, sport može postati i "mjesto produktivne političke borbe i socijalne promjene" (265). U multikulturalnim društvima sportom dolazi do integracije migranata u zajednicu njihovim pridruživanjem nacionalnim timovima, kao što je to bio primjer s Francuske 1998. kada je, kao domaćin, pobijedila na svjetskom nogometnom prvenstvu s multietničkom reprezentacijom. U Jugoslaviji je sport također bio sredstvo koje je državi omogućivalo konstruiranje kolektivnog identiteta, no kasnije su nogometne utakmice postale mjesta sukobljavanja navijača klubova novonastalih država. Upravo na ovakvim primjerima Luša jasno pokazuje kako se kroz sport konstruiraju novi interesi i identiteti država u međunarodnim odnosima.

O teorijama međunarodnih odnosa napisani su brojni članci, knjige i zbornici, no oni su najčešće posvećeni realizmu i liberalizmu. U hrvatskoj i srpskoj poli-

tološkoj tradiciji konstruktivističke teorije posve su marginalizirane i iznimno rijetko zastupljene u radovima o međunarodnim odnosima. Stoga je sasvim neupitan značaj stvaranja ovog zbornika jer se njime popunjava ova velika praznina u domaćoj i regionalnoj literaturi o međunarodnim odnosima. Njegovom objavom obje politološke zajednice dobivaju čak osam novih radova koji se bave konstruktivizmom. Što se tiče same strukture zbornika, pomalo je neobična odluka urednika da izostavi predgovor budući da njime započinju prethodna dva zbornika iz iste serije. Čitanjem knjige, vidljivo je da je riječ o zasebnim tekstovima različitih autora/ica koje je urednik nastojao poredati tako da tvore cjelinu. Svi radovi u uvodima započinju predstavljanjem samog konstruktivizma čime dolazi do uzastopnog ponavljanja određenih termina, no svaki autor također doprinosi boljem razumijevanju ovog fenomena uvođenjem novih pojmova. Budući da je iznimno mali broj stranih radova o konstruktivizmu preveden na materinje jezike autora/ica zbornika, veći dio njih u svojim tekstovima predstavlja najznačajnija teorijska djela te istraživanja u kojima se primjenjuju konstruktivističke ideje. Zbornik završava konstruktivističkom analizom odnosa određenih fenomena međunarodnih odnosa što nam ujedno pokazuje da i autori/ice iz Hrvatske i Srbije mogu primjenjivati konstruktivizam u svojim znanstvenim radovima.

Dorothea Strelec

ŽENE I POLITIKA: FEMINISTIČKA POLITIČKA ZNANOST*

DOI: 10.20901/an.13.11

Žene i... (feministički udžbenici), biblioteka Centra za ženske studije iz Zagreba, više od desetljeća posvećena je prikazu raznorodnih feminističkih pozicija u društveno-humanističkim disciplinama. Zbornici *Žene i filozofija*, urednice Nadežde Čačinović iz 2006, *Žene i pravo*, urednice Ivane Radačić iz 2009. te *Žene i politika*, urednice Marjete Šinko iz 2015. godine iznimno su doprinos upoznavanju s orodnjem perspektivama u spomenutim disciplinama. Posljednji u nizu, zbornik *Žene i politika*, objavljen u suizdanju Fakulteta političkih znanosti, na više od 530 stranica okupio je čak 18 radova koji konstituira temelje feminističke politologije. Većinom je riječ o prijevodima ključnih radova svjetski poznatih autorica i autora, no i o doprinosu domaćih istraživača.

U pet dijelova zbornika tekstovi su grupirani u grozdove zajedničkih nazivnika. *Uvod* sadrži *Uvodne napomene* te autorski tekst urednice Marjete Šinko koji daje pregled razvoja feminističke političke znanosti (str. 9–53). Drugi dio, *Prolog*, čini kanonski tekst *Deklaracije o*

pravima žene i građanke Olympe de Gouges, iz 1791. godine, kojega je na hrvatski prvi put (!) prevela Sandra Prlenda (str. 55–67). Zatim se treći dio zbornika bavi pitanjima određenja roda, javnoga, kućanstva, privatnoga, demokracije, moći, itd (*Feministička politologija: pojmovi, pristupi, povijest*, str. 71–191). Četvrtim dijelom pod nazivom *Feminističke studije političke predstavljenosti: izbori, stranke i politička participacija žena* (str. 193–378) očekivano dominiraju pojmovi interesa, predstavljenosti, izbora, angažmana, akcije, dok su u posljednjem petom dijelu, onome posvećenom feminističkim analizama institucija i javnih politika (*Feminističke analize interakcija s državom: institucije, javne politike i ženski pokreti*, str. 379–537), važne poveznice država, intervencija, institucije, agenda, javne politike.

Istraživanja o ženama i politici relativno su recentan fenomen, značajnije prisutan tek od sredine 20. stoljeća. Doprinos i bogatstvo pristupa ukazuju na dinamično znanstveno polje, za koje interes ne jenjava te je feministički pristup političkoj teoriji i praksi danas postao

* Marjeta Šinko (ur) (2015) *Žene i politika*. Zagreb: Centar za ženske studije i Fakultet političkih znanosti.

relevantan i nezaobilazan. Na njegovu važnost ukazuje, uostalom, i sama urednica navodeći kako je koncipiranje zbornika i odabir tekstova, u dobroj mjeri odraz potreba za oblikovanjem dijela feminističkog silabusa na studiju politologije na hrvatskom jeziku, s naglaskom na prijevode tekstova relativno recentne empirijske feminističke politologije. Iako se može činiti kako građa za izučavanje feminističkog pristupa političkoj znanosti, kao i pristup sam, i nisu prisutni na europskoj postsocijalističkoj (polu)periferiji, izbor dodatne literature na kraju zbornika koji donosi popis značajnih časopisa i bibliografija/biografija na hrvatskom i srodnim jezicima govori u prilog suprotnome – bogata je produkcija, značajan istraživački napor i relevantan doprinos istraživačica, aktivistkinja i zagovaračica feminističkog pristupa izučavanju politoloških fenomena. Tome treba pridodati i popis dodatne literature, časopisa i bibliografije na engleskom jeziku. Stoga se za zbornik zaista može reći da je riječ o iznimnom (i prevoditeljskom) pothvatu.

Tekst kojim urednica autorski “otvara” zbornik, *Žene i politika, feminizam i politologija: doprinos raspravi o stanju političke znanosti* (str. 22-53), ukazuje na složenost pojma feminizam. Ističe njegovu teorijsku, kao i aktivističku vrijednost, osvrće se na njegove raznorodne pravce te daje pregled povijesnoga razvoja feminizma. Ustvrdjuje kako feminizam u osnovi “propituje, kritizira i radi na dokidanju postojećih rodnih odnosa moći” (str. 27). Uvijek na razmeđu teorije i aktivizma, ili jednom nogom u akademiji, drugom na terenu, feminizme (uvriježilo se u pluralu) odnosno feminističke se političke teorije razlikuje u odnosu na pitanje svih pitanja – subjektivitet. Riječ je o poznatoj razlici rod/spol. Feminizam se, općenito govoreći,

bori protiv biološkog određenja, protiv esencijalističkog pristupa ženi, preispitujući i spol i rod kao konstrukt, a što je rezultat postmodernističkog dekonstruiranja tih koncepata. Iako će se mnoge složiti kako je feminizam “raskrstio” s “univerzalnom ženskošću” kroz kritike upućene bijelim heteroseksualkama kao normi, Šinko upozorava kako među feministkinjama ima i onih koje će prigovoriti odbacivanju spola i materijalnih okvira roda, smatrajući kako se na taj način dokida baza feminističkog pokreta.

Poznato je kako su politološka istraživanja 1950-ih i 1960-ih godina rodno neosjetljiva. Šinko ističe kako od 1970-ih ona sve češće uključuju varijablu roda. Kreće se od kritike rodnog sljepila, nastavlja preko pitanja “što ne valja sa ženama”, a zatim feminističke istraživačice fokus prebacuju na pitanje “što ne valja sa sustavom”. Danas je feministička analiza kompleksna te koristi raznorodne istraživačke metode. Izučavaju se i institucije države i političke stranke, koliko i društveni pokreti i s tim povezani emancipatorni procesi. Razlikujemo pritom dvije struje suvremenih feminističkih politoloških istraživanja – empirističku i diskurzivnu, sistematizira Šinko. Nasuprot zazoru u odnosu na interakciju s državom, iskazivanome 1970-ih godina, opadanjem važnosti ženskih pokreta 1980-ih, zamjetan je zaokret ka državi, a razvija se čak i takozvani “državni feminizam” u Skandinaviji, ističe Šinko. Zatim pojašnjava kako su istraživački i aktivistički feministički napori vezani uz državu danas prisutni na najmanje četiri polja: analizira se sadržaj javnih politika i formuliraju se feminističke javne politike; razmatra se utjecaj feminističkih pokreta na njihovo kreiranje; prate se aktivnosti javnih agencija vezanih za rodnu ravnopravnost kao i rodna di-

menzija države blagostanja. Riječ je o feminističkim komparativnim javnim politikama, u kojima je rod analitička kategorija, a patrijarhalna država istraživačko pitanje, ističe Šinko, pozivajući se na Amy Mazur. Diskurzivni pristup obuhvaća i analizu dominantnog diskursa rodne jednakosti, i njegovo propitivanje, jer riječ je o duboko osporavanom konceptu konstruiranome političkim procesima. Usprkos toj raznolikosti istraživačkih pristupa, jedno je sigurno: orodnjene institucije u mnogim su slučajevima još uvijek nedosegnete (i nedostižne), zaključuje Šinko.

Jednako je tako i s pravima žene i građanke, koje u svojem slavnom djelu iz 1791. godine, inaugurira Olympe de Gouges, koji kao *Prolog* nastavlja zbornik. Urednički je to vješta intervencija jer se kreće od zahtjeva za osnovnim ljudskim pravima u *Deklaraciji*, koja Revolucija mora donijeti i Ženi i Muškarcu, a nastavlja se s raspravom o rodu, javnome i kućanskom Susan Moller Okin (*Rod, javno i privatno*, iz 1991, str. 71-96), koja odmah naglasak stavlja na perzistentnost problema. Jer se o javnoj i privatnoj sferi i rodnoj perspektivi raspravlja (barem) od 17. stoljeća, ističe Okin. U konvencionalnoj političkoj teoriji ti se koncepti ne problematiziraju, no feminističke politologinje smatraju ih ključnima za razumijevanje odnosa moći u društvu. Ta se dva pojma i prečesto upotrebljavaju bez jasne definicije ili omeđenja. Ukazujući na različite pristupe, Okin naglašava kako su rijetki autori koji dihotomiji javno/privatno pristupaju razumijevajući potencijalnu mnogostrukost značenja tih koncepata. Sama, pritom, koristi opreku javno/kućansko, središnjim pitanjem smatrajući rodnu raspodjelu rada iz koje izvire i rodna podjela moći. Zazivajući politizaciju osobnoga, podsjetivši na krik Simone de

Beauvoir “osobno je političko”, Okin se zalaže za politiziranje obitelji što je do sad zanemareno u politološkim istraživanjima. Pritom je pravo na privatnost ženino pravo, a ne pravo na neupletanje u privatnost obitelji s patrijarhalnom glavom, zaključuje Okin.

Uplitanje je, međutim dobrodošlo u političkim procesima, kako to u poglavlju *Feminizam i demokracija* sugerira Jane Mansbridge (iz 1990, str. 97-114). Iskustva i znanja žena stoljećima su u razmatranjima dobre vladavine odnosno demokratskog upravljanja, potiskivana, nepriznata i neuvažavana. Ako demokratski proces shvatimo kao “otkrivanje odgovora koji integriraju interese manjine” (str. 97), kako to Mansbridge sugerira, onda se deliberativna demokracija, kao ona koja “potiče građane da različito razmišljaju o svojim interesima” (str. 98), nadaje kao pristup koji uvažava ženski način dolaženja do odluka u interesu većine. Demokracija je, uostalom, proteklih godina iskusila mnoge kušnje, a odgovor na pitanje kako je obnoviti na drugim temeljima, ima veze s feminističkim poimanjem donošenja odluka. Riječ je o brizi, “osobitom obliku da tuđe dobro učinite svojim” (str. 102). Uključivanje i vrednovanje (iskustva) žena u procesima odlučivanja, Mansbridge tako smatra prijeko potrebnom demokratskom inovacijom. Taj “drukčiji glas” kojim govore žene naglašava odnose, a ne (stečena) prava. Stoga autorica upućuje i poziv na promjenu, kako bi se dokinula pristranost, i u istraživanjima u političkoj znanosti, i u praksi.

Na mušku pristranost ukazuje Joni Lovenduski u poglavlju *Orodnjavanje istraživanja u političkoj znanosti* (iz 1998, str. 115-145), tvrdeći kako je empirijska politologija (sustavno) sudjelovala u isključivanju žena iz javne sfere. Feminis-

tkinje su ponudile ispraviti te propuste. Definitivno, usmjerenost na rod i povezanost roda i politike prevladava u feminističkim politološkim istraživanjima do danas. U kratkom prikazu razvoja koncepta roda, posljedica koje njegovo uvođenje i korištenje ima za empirijsku političku znanost, kao i potrebe za orodnjanim analizama, Lovenduski zaključuje kako je feminističkoj politologiji ipak potrebna i kategorija spola. Ističući pojmove poput organizacijske maskuliniteti odnosno organizacijske rodne pristranosti, Lovenduski povezuje rad i rod, ustvrđujući kako “rad konstruira maskulinitet i femininost na različite načine” (str. 131). Pritom, rod i spol u interakciji su s rasom, nacionalnošću, klasom, a utjecaji svih tih faktora i njihova povezanost s radom utječu na orodnjavanje institucija. Jedan od najvećih izazova jest povezati varijablu roda s organizacijskom kulturom, naglašava Lovenduski. Sljedeći izazov s kojim se istraživačice susreću je povezati rod i političko ponašanje ili političke preferencije, imajući na umu kako “organizacijska rodna pristranost prožima politički život” (str. 131), stvarajući zasad gotovo nepremostivu prepreku ostvarivanju stvarne rodne ravnopravnosti.

Tekstom *Aktualni prijepori u feminističkoj teoriji* (iz 2003, str. 146-191) Mary G. Dietz daje pregled oprečnih razumijevanja koncepta roda. Dietz skicira tri dominantna stajališta: feminizam različitosti, feminizam raznolikosti i dekonstrukcijski feminizam. Najkraće, u feminizmu različitosti riječ je o inzistiranju na binarnoj spolnoj/rodnoj opreci “žena – muškarac”, s naglaskom na revalorizaciji žene odnosno femininog. Teoretičarke različitosti svoje uvide temelje na stvarnim životima žena, donoseći njihova iskustva. Feminizam raznolikosti u jednadžbu uvodi i varijable rase, etnici-

teta, klase, dovodeći u pitanje koherentnost pojma “žena”, propitujući tako prvenstvo rodne odnosno spolne različitosti. Dietz pojašnjava kako je ta kritika usmjerena zapadnjačkom pristupu koji bijelu heteroseksualnu ženu iz srednje klase postavlja kao paradigmu. Dekonstrukcijski, pak, pristup odbacuje pojam žene kao temelja feminističkog propitivanja i akcije. Ni spol, ni rod nisu dani, već je riječ o simbolima, pripisanim značenjima, koji se stalno iznova ostvaruju ili osporavaju. Feministička teorija u jednome je ipak jedinstvena, a to je demokratski zagovor, zaključuje Dietz. Feministkinje su naprosto privržene demokraciji, agilne u nastojanju da demokratske prakse poprime feministička obilježja.

Izborima, strankama i političkoj participaciji žena posvećena je četvrta cjelina zbornika, koju otvara tekst *Kad su interesi interesantni? Problem političke predstavljenosti žena*, Virginije Sapiro (iz 1981, str. 195-226). Izlaz iz situacije u kojoj ženu i njezine interese predstavlja muškarac (jer su sjedinjeni bračnim ugovorom), ne postiže se individualiziranjem ženskog predstavnitva. Žene ne trebaju i ne žele biti predstavljene kao pojedinke: ženski se interesi mogu zastupati i ostvarivati tek kad se žensko definira kao kolektivno i kao političko, posebno naglašava Sapiro. Problem pri tome predstavljaju prepreke uspostavi tog “kolektivnog političkog bića”, uskraćivanje mogućnosti, opstrukcija ženskom samoodređenju, identifikaciji i interesnom organiziranju, koje su sistemskog karaktera pa i njihovo uklanjanje zahtijeva sistemski pristup. “Žensko pitanje” povezano je s političkom ekonomijom kućanstva, raspodjelom moći u obitelji i konstruiranjem odnosno perpetuiranjem rodni obrazaca, ponajviše kad je riječ o spomenutim kućanskim

poslovima i o brizi i djeci. Uvrštavanje tih problema na politički dnevni red teško će se dogoditi ne organizira li se zainteresirana strana, žene, naglašava Sapiro. Kako početkom 80-ih, tako i danas, još smo u potrazi za kolektivnim ženskim političkim subjektom. Iako se on ne mora roditi ulaskom u predstavnička i izvršna tijela, vrijedi poslušati i glasove onih koje upravo u povećanju broja žena u parlamentima i vladama vide rješenje problema.

U poglavlju *Od malobrojne do brojne manjine: žene u skandinavskoj politici* (iz 1988, str. 227-252), Drude Dahlerup predstavlja rezultate istraživanja posljedica povećanja broja žena u političkom životu skandinavskih zemalja. U središte svoje analize stavila je pritom pojam kritične mase, odnosno tezu da će, kad postotak žena u nekoj organizaciji (političkoj) premaši 30%, uslijediti kvalitativna promjena. Dahlerup pojašnjava kako se očekuje da će se promijeniti reakcije na političarke; potom kako će političarke postati uspješnije i produktivnije; pa kako će uslijediti promjena političke kulture, diskursa i javnih politika, te da će u konačnici moć žena porasti. Iz intervju-a koje je vodila sa skandinavskim političarkama te upitnika na koje su joj odgovarale ženske političke organizacije, zaključila je kako ipak 30% ili više žena samo po sebi ne mijenja ništa te kako je teško dokazati da porast broja ženske manjine izravno korelira s kvalitetom političkih procesa. Napredak u pojedinim segmentima političkog života u Skandinaviji jest nesumnjiv, no Dahlerup zaključuje kako umjesto pojma kritična masa valja upotrebljavati pojam kritični akt, za djelovanje koje će značajno promijeniti položaj žena i dovesti do daljnjih promjena. Taj kritični akt, smatra ona, "spremnost je i sposobnost ženske manjine da mobilizira resurse orga-

nizacije ili institucije kako bi poboljšala situaciju za sebe i cijelu manjinsku skupinu" (str. 249).

O ženama kao političkoj manjini u Jugoslaviji te na prijelazu iz jednopartijskog u višestranački sustav pisala je Smiljana Leinert Novosel u poglavlju *Žene – politička manjina* (iz 1990, str. 253-288). Uz pregled političke prisutnosti žena u Jugoslaviji, počevši s ulogom žene u Narodnooslobodilačkoj borbi, ukazala je na raskorak društvene prakse i ideoloških opredjeljenja. Usprkos novoj paradigmi ravnopravnosti žena i muškaraca u poslijeratnoj Jugoslaviji, utjecaj tradicionalnih društvenih podjela utemeljenih na spolu nije jenjavao. Situaciju je trebalo mijenjati intervencijama u obrazovni sustav, u radnopravni status žena te uvođenjem društveno organiziranih socijalnih usluga, poput vrtića, naglašava Leinert Novosel. Analiza autorice o zastupljenosti žena u društveno-političkim zajednicama potvrdila je kako "politička emancipacija vodi kroz ekonomsku" (str. 261). Stupanj obrazovanja, status u radnoj organizaciji i dob uvelike su u jugoslavenskom društvu utjecali na društveni angažman žena, baš kao što je to slučaj i u zemljama tržišne demokracije. I u Jugoslaviji i na Zapadu, trebalo je intervenirati u obiteljsku sferu, mijenjajući tradicionalne odnose "na izvoru", ističe Leiner Novosel. Uspostavom nove društveno-političke i ekonomske paradigme, očekivalo se kako će se i broj žena na mjestima odlučivanja povećati, kako će se otvoriti nove mogućnosti za sudjelovanje u donošenju odluka. To se, međutim, nije dogodilo, zaključuje Leinert Novosel.

Oštri pad broja žena povezan je s natjecateljskim obilježjem višestranačkog političkog sustava: stranke se bore za vlast rangirajući političke prioritete, a ravnopravnost spolova i povećanje za-

stupljenosti žena u političkom odlučivanju nekako nikada nije na vrhu te ljestvice. Pa kako i zašto onda žene uopće glasaју za stranke koje ni na koji način ne adresiraju ovo pitanje? Pregled promjena glasačkih preferencija žena i pojašnjenje razvojne teorije rodnog jaza u tekstu *Razvojna teorija rodnoga jaza: glasačko ponašanje žena i muškaraca u globalnoj perspektivi* donose Ronald Inglehart i Pippa Norris (2000, str. 289-322). Autori razlikuju tradicionalni i moderni rodni jaz, pri čemu se tradicionalni rodni jaz odnosi na razlike u glasačkim preferencijama koje upućuju na to da žene u većoj mjeri od muškaraca podržavaju desne, konzervativne stranke, kandidate i programe, dok se moderni rodni jaz pripisuje trendu u kojemu, uslijed društvene modernizacije, povezane s ekonomskom emancipacijom žena, one mijenjaju svoje političke izbore i naginju lijevo. Podaci iz Istraživanja o svjetskim vrijednostima, provedenoga u 11 etabliranih demokracija, upućuju na korelaciju modernizacije i političkog odabira žena. U postkomunističkim zemljama tako je potvrđen je trend retradicionalizacije odnosno naginjanja glasačica desnim, konzervativnim opcijama, pokazuju Inglehart i Norris.

Značajnu ulogu, osim izbornog sustava, imaju i političke stranke, a Yvonne Galligan i Sara Clavero pokušavaju utvrditi ulogu političarki i značajke regrutacije žena na političke položaje. Tekst *Izgleđi za zastupljenost žena u zakonodavnim tijelima postsocijalističke Europe: gledišta političarki* (iz 2008, str. 323-346) tako donosi podatke iz 71 dubinskog intervjua s političarkama iz sedam srednjeeuropskih i istočnoeuropskih država. Etablirane političarke pozdravljaju povećanje broja žena u tijelima političkog odlučivanja, a glavnim zaprekama političkoj zastupljenosti žena percipiraju

same žene (“strah, na strani žena, da će biti izložene”, str. 333 ili “strah da će izgledati glupo”, str. 333). I dok u drugim demokratskim kontekstima političarke svjesno djeluju na povećanju političke zastupljenosti žena, rezultati ovog istraživanja govore u prilog tezi o odsutnosti feminističke svijesti među etabliranim političarkama u Srednjoj i Istočnoj Europi, što utječe na regrutaciju i zastupljenost žena. Rodnu ravnopravnost, pokazalo se, ove političarke shvaćaju u formalnom i proceduralnom smislu, zagovarajući politike jednakog postupanja, prije nego afirmativnu akciju. I doista, nije da u političkim strankama nema članica. Prisutne su na nižim pozicijama, sudjeluju u izbornim kampanjama kao volonterke, u drugom i trećem planu, no njihov se broj progresivno smanjuje kad je riječ o kandidaturama.

Jennifer L. Lawless i Richard L. Fox, koji su se posvetili istraživanju malog broja žena koje uopće ističu kandidaturu, odnosno izražavaju političku/izbornu ambiciju, ukazuju na njezinu povezanost s trima aspektima rodne socijalizacije. U poglavlju *Rod i budućnost izborne politike* (iz 2010, str. 347-361), ovo dvoje istraživača mapira “tradicionalnu orijentaciju obiteljskih uloga, maskulinizirani etos i orodnjenu psihu” (str. 350), kao uzroke rodnog jaza u političkoj ambiciji. Analiziraju SAD i daju relativno pesimističnu prognozu povećanja prisutnosti žena na političkim funkcijama koju pripisuju i nekoherentnom ženskom pokretu. U američkoj političkoj areni, pitanje roda zapravo nije saveznog karaktera, barem ne do pojave kandidatkinje Clinton. I njezin je primjer ilustrativan za istraživačke zaključke – odluka o kandidiranju ne dolazi preko noći, ona je rezultat niza faktora, “kulminacija duge osobne evolucije” (str. 357), itekako povezana s obiteljskim životom.

Različiti tipovi političkog predstavnštva Hanne Pitkin s kraja 1960-ih (formalno, deskriptivno, supstancijalno, simboličko), i njihova povezanost sa zastupanjem interesa žena, zaokupljaju pozornost feminističkih politolog(inj)a. Tako i u članku *Promišljanje supstancijalne predstavljenosti žena* (iz 2008, str. 362-378) Karen Celis, Sarah Childs, Johanne Kantola i Mone Lene Krook raspravu o supstancijalnom predstavljanju žena pomiču s konvencionalnih pitanja da li žene predstavljaju žene i mijenjaju li žene u politici na stvari, prema pitanjima o tome tko tvrdi da djeluje u ime žena te gdje se, kako i zašto zbiva supstancijalno predstavljanje žena. Ukazuju na potrebu napuštanja koncepta kritične mase uvođenjem kritičnog aktera, koji ne mora biti (biološkom) ženom. Podsjećaju i na klasifikaciju predstavnštva koju nudi Jane Mansbridge – žiroskopsko, koje označava zastupničin pogled unutra i djelovanje na temelju vlastita iskustva ili zdravog razuma; potom surogatsko, kada se zastupaju interesi skupina čije vrijednosti zastupnica podržava odnosno dijeli; te antipacijsko, u kojemu zastupnica djeluje u skladu s onim što o svojem biračkom tijelu pretpostavlja. Autorice predlažu produbljanje analitičkog okvira četirima novim temeljnim pitanjima: tko djeluje u supstancijalnom predstavljanju žena, gdje se ono zbiva, zašto se pokušava ostvariti te kako se izražava. Uvodeći takav holistički pristup, osnažuje se pozicija akter(ic)a koji djeluju izvan parlamentarnog, predstavničkog sustava, zaključuju autorice.

Uključenost u društvene procese razmatra Ruth Lister u tekstu *Građanstvo: prema feminističkoj sintezi* (iz 1992, str. 381-403) na početku posljednjeg, petog dijela zbornika. Predstavljajući koncepte građanstva kao statusa i građanstva kao prakse Adriana Oldfielda, pokazuje kako

se perspektiva proširuje uvođenjem feminističkog diskursa o potrebama: građanska, politička i socijalna prava šire se reproduktivnim pravima. Građankom se i biva i postaje, moglo bi se tako parafrazirati de Beauvoir, jer odnos statičnih građanskih prava i participacijskog pristupa građanstvu kao dinamičnog koncepta nije uvijek u koliziji. Priznajući ograničenja prvog – liberalnog i drugog – republikanskog pristupa, Chantal Mouffe pledira na prelaženje okvira, prenosi Lister. To zagovaraju i feministkinje, govoreći o sintetičkom pristupu, koji prihvaća glavne elemente tih dvaju povijesnih tradicija. Lister zaključuje kako u doba u kojemu su mnoge žene isključene, i izvana (npr. migrantkinje, tražiteljice azila), i iznutra (npr. socijalno i ekonomski deprivirane), konceptualno redefiniranje građanke više je od svega poziv na akciju.

Ona je, pak, u samoj srži ženskih pokreta, kojima je posvećen tekst *Izvan dosega komparacije? Ženski pokreti s komparativnog stajališta* (iz 2000, str. 404-446) Karen Beckwith. Beckwith naglašava kako su povijest ženskog pokreta, povijest feminističkog pokreta i povijest ženskog aktivizma u nekim drugim pokretima tri različite povijesti. Govorimo li o ženskim pokretima u užem smislu, a to je fokus autorice, treba na umu imati sljedeće aspekte: odnos ženskih pokreta i političkih stranaka, “dvostruku militantnost” aktivistkinja ženskih pokreta, djelovanje i mogućnosti ženskih pokreta te njihov odnos s državom. Svaki od ovih aspekata Beckwith razlaže, ističući kako je dobro dokumentiran historijat (ne)uspješnog savezništva feminističkog pokreta i lijevih političkih stranaka, putem kojih su aktivistkinje pokušale ostvariti svoje političke ciljeve. Ipak, odnos ljevičarskih stranaka i feministkinja nije uvijek bio prijateljski, jer

su lijeve stranke nerijetko i prepreka ostvarenju feminističkih ciljeva. Feministkinje su u interakciji i s državom. Pokazalo se kako je u tom odnosu pokret uspješniji što je autonomniji. Intervencija države pritom može ići ka njegovu rastakanju ili, pak, zamjeni postojećeg autonomnog pokreta nekim podobnim kojega se može kontrolirati. U kontekstu transformacije države i prenošenja dijela njezine suverenosti nadnacionalnim institucijama, pred nama su istraživački napori koji bi trebali rasvijetliti posljedice koje ti procesi, poput europeizacije, imaju na lokalne ženske pokrete.

U tekstu *Osvještavanje globalnih javnih politika rodno* (2003, str. 447-480), autorica Jacquie True donosi iscrpan pregled globalnoga širenja rodno osviještene politike. U nekim feminističkim krugovima navedeno se shvaća kao nastavak paradigme "žena u razvoju" koja je reformirala pristup svjetskih, multilateralnih institucija i njihove agende za zemlje u razvoju. Širenju koncepta rodne osviještenosti u globalnim javnim politikama doprinijela su tri faktora: novi jezik za promicanje ženskih prava, transnacionalna povezanost ženskih pokreta te zagovornice i zagovornici na visokim položajima globalnog upravljanja. Potonji, kao i drugi utjecajni donositelji odluka smatraju se tzv. poduzetnicama/poduzetnicima rodnih politika, a autorica za primjer navodi američku državnu tajnicu Madeleine K. Albright i predsjednika Svjetske banke Jamesa Wolfensohna. S druge strane, implementaciju rodno osjetljivih politika ograničava jaz između teorije i prakse te prevladavajuća neoliberalna ekonomska paradigma. Upravo tržišna hegemonija dovodi u pitanje dosege *gender mainstreaminga*, zaključuje True.

Tekst Judith Squires *Je li osvještavanje politika transformacijska praksa? Teorijsko razmatranje osvještavanja politika u kontekstu raznolikosti i deliberacije* (iz 2005, str. 481-505) razmatra osviještenu politiku u odnosu na tipologiju uključivanja, preusmjeravanja i izmještanja, propitujući transformativni potencijal, mogućnost integracije birokratskim postupanjem te *agenda-setting*, koji uključuje ostvarivanje jednakosti raznolikih aktera. Zagovarajući potrebu razvoja transformacijskog potencijala osviještene politike, autorica podcrtava važnost zahtjeva raznolikosti, nasuprot sada prisutnom zahtjevu za rodno jednakošću (raznolikošću osviještena politika vs. rodno osviještena politika). "Jednakost se" smatra ona, "više ne može razmatrati izolirano od raznolikosti" (str. 481). Budući da su, međutim, raznovrsni akteri na sceni prisutni sa svojim dnevnim redovima jednakosti, Squires smatra potrebnim naglasiti princip uključive deliberacije, kao transformativan za politički proces. Osvještavanje politika može se, naime, (pokušati) ostvariti i birokratskim putem, kao i konzultacijama sa ženskim organizacijama, no autorica je svjesna limita takvih pristupa. Potencijal uključivanja raznolikih aktera i to građanskim forumima, inicijativama i referendumima snažan je emancipatoran odgovor na krizu predstavničke demokracije, a time i državnog feminizma, zaključuje Squires.

O institucionalnom orodnjavanju pišu, u završnom tekstu zbornika, Amy G. Mazur i Dorothy E. McBride (*Orodnjavanje novog institucionalizma*, 2010, str. 506-537), razlažući povijest razvoja ženskih javnopolitičkih agencija, koje postaju značajne 1980-ih godina. U novim tendencijama u izučavanju institucija, institucionalizam racionalnog izbora i historijski institucionalizam kao do-

tad dominantni pristupi, nadopunjuju se diskurzivnim institucionalizmom, koji uvažava i idejnu logiku institucija. Svi ti pristupi, očekivano, zanemaruju rodnu dimenziju. Zato su feminističke teoretičarke od 1990-ih započele analizirati povezanost roda, države i transformacije institucija, s temeljnim pitanjem – mogu li institucije i država pomoći ostvarenju rodne jednakosti i što se mora poduzeti kako bi se dokinula izrazita rodna pristranost i organizacijski maskulinizam. Dakle, riječ je o zagovaranju ulaska feministkinja u državne strukture i njihovo orodnjavanje. Uključuje to femokrat-

kinje (feminističke birokratkinje), tako i rodne stručnjakinje, parlamentarne zastupnice, aktivistkinje iz organizacija ženskog pokreta, itd. Orodnjavanje institucija i politika zahtijeva raznolike strategije, ističu autorice, treba inzistirati na prisutnosti ženskih javnopolitičkih agencija (ureda za ravnopravnost spolova, povjerenstava, ombudsmana), daljnjoj formalizaciji, kao i pridavanju političke moći tim agencijama i to snažnom podrškom i izvan formalnih struktura. Tako će se zaposjesti i orodniti država.

Karolina Leaković

UPUTE AUTORIMA

Časopis Anali Hrvatskog politološkog društva prije svega objavljuje članke iz znanstvenog područja politologije, komunikacijskih znanosti (komunikacijska teorija, masovni mediji i odnosi s javnošću), te drugih područja društvenih i humanističkih znanosti, poput sociologije, ekonomije, prava, povijesti i filozofije ako obrađuju temu koja je relevantna za političku znanost. Izlazi jedanput u godini, u pravilu, do kraja prvog polugodišta godine koja slijedi godinu na koju se odnosi izdanje. Radovi se objavljuju na hrvatskom ili engleskom jeziku, a pristup časopisu jeotvoren (*open access journal*). Autorima se niti kod predaje rada niti za objavljivanje rada ne naplaćuju nikakvi troškovi.

Anali objavljuju radove koji zadovoljavaju standarde znanstvene relevantnosti i izvrsnosti. Objavljuju se samo oni radovi koji su pozitivno ocijenjeni od dva recenzenta u dvostruko anonimnom recenzentskom postupku, a razmatraju se za objavljivanje samo članci koji nisu prethodno objavljeni (u cjelini ili djelomično, na hrvatskom ili bilo kojem drugom jeziku), te koji trenutno nisu u postupku razmatranja za objavljivanje u sklopu nekog drugog časopisa ili knjige. Za sve navedeno autori preuzimaju odgovornost.

Radovi se predaju u Word formatu isključivo putem OJS elektronskog sustava Anala (<http://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/analihpd/index>), moraju biti napisani fontom Times New Roman, veličine 12 točaka, s proredom od 1,5 redaka. Preferira se kurziv (italic), radije nego podcrtavanje (prihvaća se za URL adrese). Sve stranice moraju biti numerirane. Na prvoj stranici trebaju biti ispisani naslov rada te sažetak koji upućuje na zadaće i svrhu rada, metode istraživanja te najvažnije rezultate (pola kartice s popisom ključnih pet do šest riječi), sve na hrvatskom i na engleskom jeziku.

Poželjan opseg radova (uključujući bilješke, bibliografiju i mjesta za grafičke priloge) ne smije prelaziti dva autorska arka (57 600 slovnih mjesta s razmacima). Popis korištene literature na kraju rada i navođenje izvora u tekstu mora pratiti citatni stil "autor-godina" s unutartekstnim citatnicama (v. Pravila za navođenje bibliografskih jedinica i citatnica na Fakultetu političkih znanosti). Popis izvora se strukturira abecednim redom prema prezimenu prvog autora. DOI broj treba biti naveden za sve bibliografske čestice koje ga imaju. Autorima se preporučuje da fusnote (bilješke) koriste za dodatna pojašnjenja izrečenoga u glavnom tekstu. Pozicija svih ilustracija, slika i tablica mora biti jasno naznačena. Sve ilustracije trebaju biti pripremljene u zasebnim dokumentima koji se predaju zajedno s glavnim tekstom. Dodatni dokumenti moraju biti imenovani kao i nazivi ilustracija u radu u kojemu je jasno naznačeno mjesto ilustracije. Prilikom predaje rada moraju se slijediti upute o osiguravanju anonimnosti recenzije.

Recenzirani članci kategoriziraju se u sljedeće kategorije: izvorni znanstveni članak, prethodno priopćenje, pregledni članak i stručni članak. Izvorni znanstveni članak izlaže do sada još neobjavljena izvorna istraživanja na objektivno provjerljiv način. Prethodno priopćenje predstavlja nove rezultate znanstvenih istraživanja, koji zahtijevaju brzo objavljivanje, a ne mora omogućiti provjeru iznesenih rezultata. Pregledni članak mora biti originalan, sažet i kritički prikaz jednog područja ili njegovog dijela, na kojemu autor i sam aktivno sudjeluje. Presudno je naglasiti ulogu autorovog izvornog doprinosa na tom području u odnosu na već publicirane radove, kao i pregled tih radova. Stručni članak donosi korisne priloge iz određene struke i ne mora biti izvorno istraživanje.

Prihvatanjem kategorizacije i uvjeta objavljivanja članka autor se obvezuje da isti članak ne smije objaviti na drugom mjestu bez naznake o tome da jest i kada je članak prvi put objavljen u Analima. Kategoriju znanstvenih i stručnih članaka predlaže recenzent, a konačnu odluku, na osnovi recenzija, donosi Uredništvo.

